

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ СУЧАСНОГО
ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА

**Теоретико-правові проблеми
регулювання ринкових відносин у
сфері аграрного виробництва**

Монографія

*За загальною редакцією доктора юридичних наук,
професора І.Ю. Сальмана*

Біла Церква

2017

УДК
ББК

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Білоцерківського національного аграрного університету (протокол № від р.)

Рецензенти:

Федоренко В.Л. – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, директор Науково-дослідного центру судових експертиз з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України;

Садикова Я.М. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри юридичних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

Авторський колектив:

Сальман І.Ю., доктор юридичних наук, професор (керівник авторського колективу);

Бровко Н.І., кандидат юридичних наук, доцент;

Єфремова І.І., кандидат юридичних наук, доцент;

Ковальчук І.В., кандидат юридичних наук, доцент;

Ломакіна І.Ю., кандидат юридичних наук;

Малишко І.В., старший викладач;

Моханько О.О., кандидат юридичних наук, доцент;

Настіна О.І., кандидат юридичних наук, доцент;

Обіюх Н.М., кандидат юридичних наук;

Пахомова А.О., кандидат юридичних наук, доцент;

Сімакова С.І., кандидат юридичних наук, доцент.

Теоретико-правові проблеми регулювання ринкових відносин у сфері аграрного виробництва: Монографія / І.Ю. Сальман, Н.І. Бровко, І.І. Єфремова [та ін.]; за заг. ред. І.Ю. Сальмана. – Біла Церква, 2017. – с.

ISBN 978-966-2122-51-0

Монографія пропонує цілісне, комплексне бачення теоретико-правових проблем регулювання ринкових відносин у сфері аграрного виробництва, закладає підвалини розуміння специфіки правового регулювання ринкових відносин суб'єктів.

Розраховано на студентів та викладачів юридичних, економічних, аграрних, земельпорядних і природоохоронних спеціальностей вищих навчальних закладів, аспірантів, науковців, фахівцям різних ланок управління агропромисловим бізнесом а також підприємців та всіх, хто цікавиться питаннями правового регулювання ринкових відносин у сфері аграрного виробництва.

ISBN 978-966-2122-51-0

ББК

© Колектив авторів, 2017

ЗМІСТ

Передмова	с.
Розділ I. Теоретико-правові основи становлення ринкових відносин у сфері аграрного виробництва	с.
1.1. Історико-правові аспекти розвитку ринкових відносин у сфері аграрного виробництва	с.
2.1. Філософсько-правові аспекти ринкових відносин у сфері аграрного виробництва	с.
Розділ II. Правове регулювання використання засобів забезпечення здійснення ринкових відносин у сфері аграрного виробництва	с.
2.1 Державна власність на землю як засіб забезпечення аграрного виробництва	с.
2.2 Особливості контрактації сільськогосподарської продукції	с.
2.3 Правове забезпечення якості та безпечності сільськогосподарської продукції в Україні в сучасних умовах	с.
Розділ III. Відповідальність у сфері забезпечення ринкових відносин АПК	с.
3.1. Цивільно-правова відповідальність за порушення правовідносин в сфері АПК.	с.
3.2 Кримінально-правова характеристика кримінальних правопорушень у сфері аграрних правовідносин	с.
Розділ IV. Особливості державного регулювання окремих напрямів забезпечення відносин у сфері аграрного виробництва	с.
4.1 Державне регулювання інформаційного забезпечення сільськогосподарських відносин	с.
4.2 Тенденції та перспективи розвитку нормативно-правового забезпечення державного регулювання сільського господарства в Україні	с.
Список використаних джерел	с.

ПЕРЕДМОВА

Напряма на євроінтеграцію, членство в Світовій організації торгівлі, глобальна світова продовольча криза зумовили потребу у дослідженні теоретико-правових проблем регулювання ринкових відносин у сфері аграрного виробництва за умови сучасних викликів та перспектив та з огляду на забезпечення національних інтересів.

У кожній державі, в будь-якому суспільстві сільське господарство є життєво необхідною галуззю народного господарства, оскільки зачіпає інтереси буквально кожної людини. Адже нині понад 80% фонду споживання формується за рахунок продукції сільського господарства. Тому виробництво її є найпершою умовою існування людства. Однак для України, яка стала на шлях ринкової економіки, сільське господарство має особливо велике значення тому, що воно є однією з найбільших галузей народного господарства. Про це свідчить ряд важливих макроекономічних параметрів.

Сільське господарство відіграє важливу роль як каталізатор в розвитку ринкової економіки. В становленні ринкової економіки України ця галузь, враховуючи її масштаби, може і вже відіграє виключно важливу роль завдяки своїм специфічним властивостям.

Водночас, актуальність дослідження правових проблем регулювання ринкових відносин сільського господарства в Україні пов'язана і з внутрішніми негативними об'єктивними реаліями. До останніх слід віднести соціальні, економічні, демографічні, екологічні, правові проблеми, які виникли через незавершеність земельної та аграрної реформ і недостатній рівень правового забезпечення цих процесів.

Необхідність регулювання ринкових відносин сільського господарства обумовлюється і тим, що держава несе відповідальність за забезпечення нормальних соціальних умов для своїх громадян, за забезпечення громадян продовольством та іншими

сільськогосподарськими товарами у достатній кількості та відповідної якості, за захист прав та інтересів виробників та споживачів продовольства. На сьогодні потреба у державному регулюванні ринкових аграрних відносин зумовлена й гострим дефіцитом матеріальних і фінансових ресурсів, низьким технічним рівнем, слабою мотивацією до праці, порушенням міжгалузевих зв'язків. А відтак дослідження теоретико-правових проблем регулювання ринкових відносин у сфері аграрного виробництва є необхідним та актуальним.

Одним із напрямів аграрної реформи в Україні є зміна суті й характеру відносин власності на землю та майно, реформування трудових відносин у сільськогосподарських підприємствах недержавної форми власності, що потребує адекватного правового оформлення та врегулювання зазначених суспільних відносин з метою створення належних юридичних гарантій реформування недержавних сільськогосподарських підприємств і створення нових суб'єктів підприємництва у сільському господарстві та агропромисловому комплексі.

Законодавче регулювання вказаних змін у сільському господарстві України є надзвичайно суперечливим. Лишається багато актуальних проблем, пов'язаних зі зміною характеру земельних, трудових та управлінських відносин, що має своїм наслідком порушення прав та ігнорування законних інтересів громадян, юридичних осіб, територіальних громад, держави в реформуванні аграрного сектора економіки.

Складний характер сільськогосподарського виробництва, кардинальне реформування відносин власності на землю та майно, що нині відбувається в агропромисловому комплексі, зумовлюють необхідність у створенні відповідної системи правового регулювання аграрного підприємництва, яка включає загальні норми господарського законодавства і спеціальні норми, які становлять основу аграрного законодавства. Ефективність сільськогосподарського виробництва

значною мірою залежить від засвоєння та впровадження у практику господарювання всіма суб'єктами аграрного підприємництва правових норм, які визначають їх правовий статус.

Все це покликане запропонувати цілісне, комплексне бачення правових основ регулювання ринкових відносин у сфері аграрного виробництва, закласти підвалини розуміння специфіки правового регулювання діяльності суб'єктів агробізнесу.

У монографії вирішення цієї проблеми розглядається крізь призму удосконалення сучасних концепцій управління аграрними підприємствами України на основі застосування стратегічних підходів. Відсутність системних підходів до впровадження стратегічних управлінських рішень і комплексних наукових досліджень у даній сфері з урахуванням специфіки діяльності аграрних підприємств постає однією із основних проблем, що є перепорою для забезпечення ефективності стратегічного управління на підприємствах аграрної сфери.

Такий підхід не може не імпонувати, особливо з огляду на впровадженню в нашій країні реформу різних сфер освіти, науки, державного управління, орієнтації на загальноєвропейські світові та європейські зразки.

Монографія розрахована, передусім, на студентів вищих юридичних навчальних закладів, котрі вивчають аграрне право як нормативну дисципліну, також можуть успішно використовувати викладачі вищих навчальних закладів для підготовки відповідних лекційних курсів. Праця може бути корисною для студентів економічних, аграрних, земельнопорядних і природоохоронних спеціальностей вищих навчальних закладів, аспірантам, науковцям, фахівцям різних ланок управління агропромисловим бізнесом, а також для широкого загалу читачів, які цікавляться проблемами аграрного права України.

РОЗДІЛ І.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

1.1 Історико-правові аспекти розвитку ринкових відносин у сфері аграрного виробництва

Аграрне право – порівняно нова галузь у системі права, яка об'єктивно сформувалась у 70-х рр. ХІХ століття внаслідок об'єднання в єдиний комплекс правових норм, які регулювали суспільні відносини в сільськогосподарських підприємствах, інших сільськогосподарських виробничих структурах, що існували у той час. Об'єктом аграрних відносин цих різних суб'єктів стала насамперед їх сільськогосподарська виробнича діяльність. Вона є розмаїта, а за змістом реалізується різними аграрними суб'єктами, проте має єдину спрямованість – на використання земель сільськогосподарського призначення для виробництва відповідної продукції. Ця діяльність може бути безпосередньо сільськогосподарською або тісно з нею пов'язаною¹.

У кожній державі, в будь-якому суспільстві сільське господарство є життєво необхідною галуззю народного господарства, оскільки зачіпає інтереси буквально кожної людини. Адже нині понад 80% фонду споживання формується за рахунок продукції сільського господарства. Тому виробництво її є найпершою умовою існування людства. Однак для України, яка стала на шлях ринкової економіки, сільське господарство має особливо велике значення тому, що воно є однією з найбільших галузей народного господарства. Про це свідчить ряд важливих макроекономічних параметрів.

Крім того, Україна є аграрною державою і розвиток ринкових відносин в аграрному секторі значною мірою впливав і на розвиток

---

¹ Аграрне право України : Підручник / За ред. О. О. Погрібного. – К.: Істина , 2007. – 448 с. – с.12

української нації. Так, Я. Грицак у «Нарисі історії України: Формування модерної української нації» названий аспект підпорядкував дослідженню процесу формування нації, що дозволило йому сформулювати ряд важливих моментів. Запропонувавши свою концепцію формування української нації, він звернувся і до характеристики аграрного сектора України. Автор звернув увагу на те, що пореформені десятиліття для Правобережної України відзначалися занепадом польського елемента, чому сприяла політика російського уряду². Він показав, що цукрова промисловість залишалася заняттям правобережних поміщиків Бобринських, Браницьких, Потоцьких, але поступово вона переходила в руки представників буржуазії – Яхненків, Смиренків, Харитоненків, Бродських, Рутченків та інших. Автор наголошує на тому, що «ця частина буржуазії була найчутливішою до національних і соціальних проблем українського суспільства й жваво відгукувалась на них грошовими пожертвуваннями та іншою добродійною діяльністю».

Проте Я. Грицак звернув увагу і на ту обставину, що наприкінці ХІХ ст. менше чверті спадкового українського дворянства визнавала українську мову рідною. У національному ж русі взяли участь лише декілька діячів, передусім у ролі меценатів. Лише деякі з них фінансували українські видання та надавали матеріальну допомогу українським інституціям. Наголошено на переважанні в Україні поміщицьких володінь, які належали польським або російським землевласникам.

Сільське господарство відіграє важливу роль як каталізатор в розвитку ринкової економіки. В становленні ринкової економіки України ця галузь, враховуючи її масштаби, може і вже відіграє виключно важливу роль завдяки своїм специфічним властивостям.

Початковим етапом становлення селянського (в сучасному розумінні – аграрного) законодавства, що регулювало ринкові відносини у

---

² Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної нації ХІХ-ХХ століття / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 232 с. – С. 60.

сфері аграрного виробництва в Україні слід вважати селянську реформу 1861 р. у Російській імперії, адже у той час переважна більшість українських земель входила до складу останньої. В адміністративно-територіальному відношенні ці землі входили до дев'яти губерній: Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської.

У складі Австро-Угорської монархії перебували західноукраїнські землі (колишні краї): Галичина, Буковина та Закарпаття. Важливість нормативного регулювання ринкових відносин у сфері аграрного виробництва зумовлювалася тим, що селяни в Україні, за даними перепису 1897 р., становили переважну більшість (17,2 млн. осіб, або 81,1%) населення країни³.

Тема сільського господарства в українських губерніях присутня в працях, присвячених проблемам села в Російській імперії⁴. У них вказується на кризовий стан як поміщицьких маєтків, так і селянських господарств. Так, дослідник-історик М. Дружинін звернувся до передісторії реформи 1861 р., зазначивши, що вже від звільнення селян очікувався поштовх до аграрного розвитку. Проте реальність виявилась дещо іншою – поміщики зіткнулися з рядом складних проблем: браком оборотних коштів; зниженням вартості цінних паперів внаслідок надмірно великої пропозиції; відсутністю агрономічних знань у землевласників; низьким рівнем кваліфікації сільськогосподарських робітників; непристосованістю до ринкової економіки; споживацьким способом життя

---

³ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – С. 21

⁴ Дружинин Н. М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. / Н. М. Дружинин // Исторические записки. – М. : Наука, 1972. – Т. 89. – С. 187-230; Дружинина Е. И. Генезис капитализма на юге и юго-востоке Европейской России / Е. И. Дружинина // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М. : Ин-т истории СССР, 1980. – С. 149-171; Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С. М. Дубровский. – М. : Наука, 1985. – 398 с.; Егиазарова Н. А. Аграрный кризис конца XIX века в России / Н. А. Егиазарова. – М. : АН СССР, 1959. – 192 с.

багатьох поміщиків. Автор характеризує особливості окремих регіонів Росії та України.

Як відомо, кріпосне право було скасоване нормами «Загального положення» від 19 лютого 1861 р., яке складалося з 22-х окремих нормативно-правових актів. На територію України поширювалися дев'ять, зокрема: «Маніфест», «Загальні положення», «Положення про устрій дворових людей, що вийшли із кріпосної залежності», «Положення про викуп», «Положення про губернських і повітових по селянським справам установах», «Правила про порядок приведення в дію Положення про селян», три «Місцеві положення про поземельний устрій селян» додатково – правила про селян дрібнопомісних маєтків та про селян, які працювали на поміщицьких підприємствах. Відповідно до норм «Положення» за поміщиками зберігалось право власності на всю землю, частину якої селяни мали отримати у безстрокове користування відповідно до розмірів, зазначених у «Місцевих положеннях». Разом із цим на селян покладалось зобов'язання викупити надані їм наділи, а до викупу селяни перебували в стані тимчасовозобов'язаних і повинні були відробляти на користь пана оброк або панщину.

Отже, головною метою селянської реформи в Російській імперії 1861 р. було створення общинної власності на землю, щоб община стала нижньою ланкою адміністративного управління на селі. Одним з найвагоміших недоліків реформи було закріплення за поміщиками монопольного права на користування пасовищами, лісами, річками, озерами. Крім того, поміщики, намагаючись зберегти за собою кращі землі, свідомо створювали черезсмузжя, відводячи для селян ділянки найгіршої землі.

У свою чергу, введення в дію законодавчих актів реформи 1861 р. про ліквідацію кріпосного права та нормативне врегулювання аграрних відносин у сфері землеволодіння, землекористування, аграрного товаровиробництва, а також відробітку повинностей зумовило зміни у

соціальної структурі суспільства. Тобто відбувся процес зрівняння у громадянських правах селян різних категорій (державні, дворові, тяглові, вільновідпущені землероби, однодвірські, економічні, коронні, банківські, відписні, поміщицькі, удільні та ін.), але, з іншого боку, було узаконено значну різницю в умовах їхнього існування (залежно від станової приналежності селян розподілялися розміри земельного наділу), що започаткувало розшарування селянства на багатих і бідних.

Загалом нормативно-правові акти реформи 1861 р. та урядова політика пореформеного періоду до Столипінської аграрної реформи були позначені рядом позитивних та негативних аспектів. Так, скасування кріпосного права в тих умовах дійсності другої половини XIX ст. дало значний поштовх для формування капіталістичних відносин в аграрному секторі України. У ході реформи вдалося зберегти селянське господарство як об'єкт експлуатації, але наявність великого та середнього поміщицького землеволодіння, яке і надалі залишалося одним з основних факторів господарського життя та ринкових відносин, було однією з причин тих соціальних конфліктів, які в подальшому призведуть до численних масових селянських виступів та буржуазної революції 1905 р⁵.

Ці висновки підтверджуються і в узагальнюючій праці «Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма», де С. Дубровський, як і інші автори, аналізував становище аграрного сектора в контексті проблеми передумов революцій у Росії. Зокрема, він відзначив: «Збереження напівкріпацьких відробіткових господарств становить основну передумову першого демократичного етапу революції, розвиток капіталістичного поміщицького господарства за перемоги пролетарської

---

⁵ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – С. 22.

соціалістичної революції відіграв свою роль в організації великого соціалістичного сільського господарства»⁶.

Специфіка розвитку ринкових аграрних відносин в Україні полягала у тому, що зосередження землі в руках заможних селян відбувалося в прихованій формі, тобто заможні господарі змушували працювати на своїх наділах збіднілих унаслідок реформи односельців. Особливо це характерне було для лівобережних та правобережних губерній України, де переважало подвірне, а не общинне землекористування, в результаті чого селяни вважали отримані земельні наділи своєю приватною власністю.

Заснований у 1882 р. Селянський поземельний банк мав вирішити проблему селянського малоземелля шляхом надання кредитів селянам для придбання землі. Однак, ставши монополістом у сфері продажу земельних ділянок, банк почав встановлювати високі ціни на землю. Постійне зростання цін на землю унеможливило її купівлю середнім та бідним селянством, а навпаки сприяло збільшенню приватновласницьких заможних селянських господарств і збереженню площі великих поміщицьких господарств.

Ставало дедалі очевиднішим, що аграрне питання потребувало колосальних перетворень у всіх сферах: соціальній, економічній, а особливо в правовій, тобто підняти рівень правового регулювання відносин земельної власності та переробити колишнє законодавство такою мірою, щоб воно якомога повніше відображало реалії того часу. Так, наприклад, Російський статут цивільного судочинства 1864 р. допускав використання звичаєвого права у родинних, спадкових і земельних правовідносинах, щодо яких немає відповідного законодавчого регулювання. Закон «Про обов'язкове застосування звичаєвого права при судових розглядах селянських справ» від 12 липня 1889 р., ще раз

---

⁶ Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С. М. Дубровский. – М. : Наука, 1985. – 398 с. – С.11

засвідчує прогалини у законодавстві щодо врегулювання аграрних відносин та аграрного виробництва⁷.

Вчений-економіст Гуржій І.О. у монографії «Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст.» показав розширення економічної діяльності України в 60-90-ті роки ХІХ ст. Автор відзначив, що зростанню експорту сільськогосподарських продуктів з України сприяли зміни, які відбулися в сільському господарстві після скасування в 1861 р. кріпацтва, та швидке будівництво залізниць, які сполучали землеробські регіони з морськими портами та сухопутними митницями⁸.

Для покращення соціально-економічного становища в країні царським урядом було створено у 1902 р. «редакційні комісії» при Міністерстві внутрішніх справ для уточнення і внесення змін до селянського законодавства, а також «Особливу раду з потреб сільськогосподарської промисловості», під головуванням С.Ю. Вітте.

Серед українських авторів, роботи яких присвячені цій проблемі, можна назвати Л. Іванова, Р. Попову. У статті Л. Іванова «Розподіл земель в Україні напередодні революції 1905-1907»⁹ центральним постає питання про перевагу відробіткової чи капіталістичної системи в поміщицьких господарствах різних регіонів України. Р. Попова¹⁰ звернула увагу на зв'язок поміщицьких економік з селянськими господарствами, показавши, що багато поміщицьких маєтків продавали селянам насіннєвий матеріал, а селяни мали змогу переймати досвід застосування машин та способів обробки ґрунту. Розвиток поміщицьких винокурень та цукроварень

---

⁷ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – С. 22

⁸ Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст. / І. О. Гуржій. – К. : Наука, 1969.

⁹ Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 / Л. М. Иванов // Исторические записки. – М. : АН СССР, 1957. – Т. 60. – С. 176-214

¹⁰ Попова Р. С. Помещичье предпринимательство в период кризиса феодально-крепостнических отношений / Р. С. Попова // Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР. – Днепропетровск : ДГУ, 1981. – С. 146-153.

стимулював розширення посівів технічних культур на селянських полях, а також розширювало застосування робочої сили, або, висловлюючись сучасною термінологією, створювало додаткові робочі місця на селі. Але всі ці позитивні тенденції гасилися реакційними формами організації господарства.

Царський указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р., прийнятий на основі ст. 87 Зводу основних державних законів без обговорення в Державній Думі, заклав правові засади аграрної реформи та розпочав реалізацію нової земельної програми. Ініціатором і провідником аграрної реформи був голова Ради міністрів Російської імперії П.А. Столипін¹¹.

Головною причиною кризи в сільському господарстві автори роботи «Аграрна історія України» П. Панченко та В. Шмарчук вважають надвиробництво сільськогосподарської продукції¹². Автори відзначають позитивний вплив на аграрне виробництво реформи 1861 р. і торкаються проблеми, яка визначила характер радянської літератури з проблеми – співвідношення капіталістичної та відробіткової систем господарювання й шляхів розвитку капіталізму. Вони стверджують наявність двох тенденцій у капіталістичному розвитку: еволюційної й революційної, жодна з яких не перемогла. Шлях реформування сільського господарства визначають як специфічний російський, який характеризувався багатокладністю.

Мета Столипінської аграрної реформи передбачала здійснення таких заходів: вихід селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність, створення хутірського та відрубного господарства, переселенську політику. Для втілення в життя цих заходів урядом було підготовлено відповідну законодавчу базу, яка склала основу реформи.

---

¹¹ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – с. 23.

¹² Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. – К.: Знання, 2000. – 210 с. – С. 54.

Можна виділити два напрями формування правових норм Столипінської реформи: 1) законодавство про зміну характеру землеволодіння та землевпорядкування; 2) законодавство про державну підтримку переселення на добровільних засадах сільських жителів до неосвоєних чи малонаселених регіонів Російської імперії.

Таким чином, до першого блоку законодавчих актів слід віднести: 1) царський указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р.; 2) затверджений царем і схвалений Державною Думою закон «Про зміну і доповнення деяких постанов щодо селянського землеволодіння» від 14 червня 1910 р.; 3) положення «Про землеустрій» від 29 травня 1911 р.

Основний зміст царського указу «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р. полягав у наступному. Всі бажачі землекористувачі («домогосподарці») отримували на підставі своїх заяв у приватну власність належні їм присадибні ділянки, а також і ті земельні ділянки, які були в общинному володінні, але за умови, що вони були передані цим «домогосподарям» у постійне (не засноване на оренді) користування. Селяни, які виходили з общини, були вправі вимагати виділення у їх особисту власність замість декількох наділів єдину земельну ділянку (відруб) з можливістю відселення на неї із подальшим утворенням самостійного хутора. Вийшовши з общини селяни зберігали за собою право користування громадськими неподільними угіддями (ліси, пасовища тощо) у попередньому порядку.

Закон від 14 червня 1910 р. містив у собі значні нововведення порівняно з указом від 9 листопада 1906 р. Стаття перша закону закріплювала автоматичний перехід всіх сільських общин, утворених до 1887 р. без проведення загальних внутрішніх переділів земельних ділянок, у приватне особисте або подвірне володіння незалежно від бажання членів

общини. Отже, особиста заява селянина уже була непотрібна, а це на практиці значно прискорювало хід реформи. Стаття 56 встановлювала максимально допустимі розміри надільних земель в одних руках шляхом їх купівлі в межах одного повіту. При цьому передбачалася диференціація за регіонами (Великоросія, Малоросія, Бессарабія, північно-західні і південно-західні губернії). Розділ третій закону врегулював права неповнолітніх селян на отримання земельних ділянок.

Положення «Про землеустрій» від 29 травня 1911 р. мало на меті значно прискорити землевпорядний процес у селах з різними видами землеволодіння: як з громадським, так і з подвірним. Розглядаючи «переселенське» законодавство слід сказати, що воно сформувалося напередодні революції 1905-1907 рр. Основним законодавчим актом переселенської політики були затверджені царем 6 червня 1904 р. «Тимчасові правила про добровільне переселення сільських жителів і міщан-землеробів». У першій статті окреслювалося коло осіб, на які розповсюджувалася дія закону. Йшлося про сільських мешканців (осіб селянського стану) і міщан (осіб недворянського і недуховного походження, які не належали до селянського стану), що особисто займалися землеробством. «Тимчасові правила» допускали два види переселення: 1) з дозволу уряду, тобто уряд чітко визначав райони майбутнього проживання для переселенців; 2) самовільне переселення, яке відтепер не потребувало спеціального дозволу уряду. Для самовільних переселенців встановлювалося заборона з приводу отримання компенсації від громади за свій наділ. Для «законних» переселенців було скасовано вимогу безкоштовної передачі свого наділу громаді. Також для цієї категорії переселенців передбачалися окремі пільги, які полягали в наступному: звільнення від ряду платежів за казенними зборами; зменшення вартості залізничного проїзду; тимчасове звільнення від сплати окремих земельних податків; відстрочка від виклику на військову службу.

Фактично цим законом встановлювалося вільне переселення селян, яке мало знищити значну селянську потребу в землі. Підвищенню переселенського руху сприяв царський указ від 9 листопада 1906 р., який надав можливість селянам при переселенні продавати свої земельні наділи. Однак достатньої матеріальної підтримки селяни від уряду не отримали, а своїх заощаджень більшості переселенців ледь вистачало на дорогу¹³.

Характерною рисою розвитку поміщицьких господарств була їхня переорієнтація з аграрного на промислово-аграрне. Дослідники Л. Горенко¹⁴ та Ю. Присяжнюк спробували з'ясувати особливості менталітету поміщиків у пореформені роки. Фактично це перша в українській історіографії спроба пов'язати причини повільної буржуазної еволюції села з консервативністю психології. У кінцевому підсумку консерватизм зумовив повільні темпи перебудови поміщицьких господарств України в перші пореформені десятиліття. Але слід звернути увагу на недоцільність характеристики як консервативного мислення абсолютно всіх поміщиків. Не можемо погодитися з твердженням, що поміщицьке господарство не мало прогресивного впливу на селянське через консерватизм першого. По-перше, слід визначитися, які категорії селянських і поміщицьких господарств порівнюються. Очевидно, не зовсім коректно співставляти потужні селянські господарства зі слабкими поміщицькими економіями. У цілому ж за такими показниками, як застосування сільськогосподарської техніки, впровадження агрономічних досягнень, рівень врожайності, поміщицьке господарство випереджало селянське; розвинені поміщицькі маєтки позитивно впливали на селянське господарство, наприклад, через продаж насінневого матеріалу, шляхом поширення досвіду застосування

---

¹³ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – с. 24

¹⁴ Горенко Л. М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. : спец. 07.00.01 – Історія України / Л. М. Горенко. – Донецьк, 1997 – 19 с. – с. 7.

раціональних сівозмін тощо. Звичайно, не варто й перебільшувати цей вплив¹⁵.

Ще радянські дослідники розгорнули дискусію про причини аграрної кризи кінця XIX ст., однією з яких вони називають надходження у великих обсягах на ринок дешевого хліба з Америки, Австралії. Український дослідник Я. Грицак акцентує, що наприкінці XIX ст. степова Україна втратила позиції на світовому ринку як експортер зерна через те, що «конфігурація залізниць визначалася не економічними, а воєнно-стратегічними потребами». У результаті її витиснули з цього ринку США, Канада, Аргентина та інші країни, «залізнична мережа яких забезпечувала ефективніше й дешевше постачання збіжжя до морських портів». Цим можна пояснити перемогу «заокеанського» хліба над «українським»¹⁶.

Загалом можна сказати, що у ході здійснення аграрної реформи відбувся розклад общини, збільшився прошарок заможних селян, підвищився рівень виробництва сільськогосподарської продукції, але питання малоземелля так і не було вирішене.

Дослідники неоднозначно оцінюють наслідки перетворень початку XX ст. Так, у цілому позитивно оцінюючи підсумки Столипінської реформи, історики часто відзначають її обмеженість та відсутність впливу на поміщицькі господарства. На думку Н. Темірової, це не так, оскільки розширення господарської ініціативи селян внаслідок підриву общини активізувало виробництво. Селянське господарство конкурувало з поміщицьким, особливо з малопотужним і сприяло підриву позицій останнього¹⁷.

---

¹⁵ Присяжнюк Ю. П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні / Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 5; До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. – Черкаси, 1996. – С. 67-69

¹⁶ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної нації XIX-XX століття / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – С. 60.

¹⁷ Темброва Н. Аграрна історія України на межі XIX – XX ст.: зміна парадигми / Н. Темброва // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка, – Т. 30. Історія. Філософія – С. 7-10

Аграрне законодавство тільки починало формуватися на початку ХХ ст. і являло собою розрізнені нормативні акти, розкидані по різних частинах Зводу законів Російської імперії. Такий земельно-правовий устрій Російської імперії, а відтак і в Україні, зберігався фактично до початку Лютневої революції 1917 р¹⁸.

У результаті Лютневої революції 2 березня 1917 р. був утворений, за згодою між лідерами Тимчасового комітету Державної Думи і керівництвом Петроградської Ради, Тимчасовий уряд Росії на чолі з князем Г. Є. Львовим. Разом з цим, у великих містах України почали утворюватися і діяти Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Водночас на революційній хвилі народного піднесення 3 березня 1917 р. виник загальноукраїнський представницький орган – Українська Центральна Рада, головою якої було обрано М.С. Грушевського.

Перед Тимчасовим урядом постало безліч проблем, у тому числі й аграрна. У своїх перших постановах Тимчасовий уряд взагалі не згадує жодним словом про шляхи вирішення аграрного питання, проголошуючи свободу слова, друку, амністію політичним в'язням, негайне зібрання Установчих зборів і т. д. Тільки у кінці березня 1917 р., наляканий масовими виступами селян (понад 900 селянських виступів у перші місяці після лютого) уряд, маючи надію заспокоїти розбурхане селянство, у своїй постанові зазначає: «Заповітна мрія багатьох поколінь усього землеробського населення країни – аграрна реформа – є основною вимогою програм усіх демократичних партій. Вона, безсумнівно, постане на чергу в майбутніх Установчих зборах».

Регулювання аграрних відносин Тимчасовий уряд поклав на Міністерство хліборобства на чолі з А. Шингарьовим, яке співпрацювало з земельними комітетами: головним і місцевими (губернськими, повітовими та волосними), створеними згідно з постановою «Про заведення земельних

---

¹⁸ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – С. 24

комітетів» від 21 квітня 1917 р. Того ж дня Тимчасовий уряд видає відозву, у якій: ще раз наголошує на «справедливому» розв'язанні земельного питання саме на Установчих зборах, скликаних на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування народу; роз'яснює повноваження земельних комітетів; наказує народу спокійно чекати нового землевпорядкування та застерігає селян від «свавільної діяльності» у землевпорядкуванні, яка може призвести до «земельної розрухи» і голоду в країні; заспокоює «величних вояків, оборонців рідної землі» і запевняє, що за їх відсутності та без їхньої участі ніхто не буде вирішувати земельного питання у рідній країні¹⁹.

Економічна ситуація в Україні, як і у всій Росії, станом на березень 1917 р. була дуже складною. Війна суттєво підірвала економічний потенціал України. Національне пробудження українського селянства і його соціальна активність були безпосередньо пов'язані зі шляхами розв'язання аграрного питання. Селянство в абсолютній більшості підтримувало Українську Центральну Раду, а також проголошену у червні 1917 р. автономію України. Селяни були переконані, що лише український уряд, який краще знає, чого потребують селяни в Україні, дасть їм той сільськогосподарський устрій, якого вони бажають.

Питання про землю та самоврядування на селі стали головними на Першому Всеукраїнському селянському з'їзді, що проходив у Києві 28 травня - 2 червня 1917 р. На з'їзді були висловлені і підтримані переконання, що в Україні буде здійснено соціалістичний ідеал, скасована приватна власність на землю і вся вона надійде в український земельний фонд, підпорядкований через український сейм обраним на демократичних засадах губернським, повітовим та волосним земельним комітетам. Селянський з'їзд вимагав від центру видання законів про землю, скасування всіх актів про продаж, оренду, роздроблення землі, які були

---

¹⁹ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – С. 25

укладені після 1 березня 1917 р., постачання селу машин і знарядь на державній основі тощо.

Українські політичні партії, як суб'єкти революційного процесу, своє бачення вирішення земельного питання базували на програмних ідеологічних постулатах, головним з яких було ставлення до приватної власності. Кожна з політичних сил пропагувала серед селянства свою програму. Однак основна маса селян підтримувала есерівський лозунг соціалізації землі, бо з його допомогою сподівалася за зрівняльним принципом розділити землю між собою.

Тим часом в умовах відсутності земельного законодавства в Україні поширювалися самовільні захоплення землі. Найбільш масовими стали селянські виступи з червня 1917 р. Ініціаторами аграрних виступів часто були фронтовики, тобто селяни у військовій формі²⁰.

У діяльності Центральної Ради аграрне питання було одним із головних. Однак у перші місяці свого існування УЦР переважно займалась мітингуванням, політичними проблемами, а економіка залишалася при цьому на другому плані. Зволікання із вирішенням земельного питання зумовлювало стихійні виступи селян, проте аграрна реформа й надалі відкладалася. На питання про шляхи його вирішення не дав відповіді і Третій Універсал, який оголошував лише загальні підвалини для майбутнього законодавства про землю, яке мали виробити уряд та Українські Установчі Збори, окресливши шлях розв'язання земельного питання у дусі соціалізації землі. Земельний закон в Україні Центральна Рада затвердила лише у другій половині січня 1918 року, розуміючи, що своєчасне прийняття радикального земельного законодавства стане одним із засобів боротьби з більшовицькою Росією, яка у цей час розпочала військовий наступ на Україну.

---

²⁰ Малькін В. П., Малик Я. Й. Земельне питання українських урядів у 1917–1920 рр. // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України / За заг. ред. А. О. Чемериса. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – Вип. 8. – С. 199–205

18 січня 1918 р. дев'ятою сесією УЦР було затверджено Тимчасовий земельний закон. Відповідно до § 1 даного проекту тимчасового земельного закону право власності на всі землі скасовувалося. Згідно з § 4 п. «б» закону землі міського користування відходили до компетенції органів міського самоврядування, а «інші землі», до яких входили і землі сільськогосподарського призначення – до компетенції сільських громад, волосних, повітових і губернських земельних комітетів. Відповідно до змісту § 6 можна виділити такі форми користування землями сільськогосподарського призначення: державне, громадське, приватнотрудове. Параграф 9 встановлював норму наділення для приватнотрудового господарства, під якою розумілася така кількість землі, на якій сім'я або товариство, здійснюючи господарювання звичайним для своєї місцевості способом, мали б прибутки, необхідні як для задоволення своїх споживчих потреб, так і для підтримання свого господарства, а також норма не повинна перевищувати таку кількість землі, яку могли обробити власною працею члени сім'ї або товариства. Земля передавалась у користування безоплатно, оподаткуванню підлягали тільки «лишки землі поверх встановленої норми». Строки користування землею встановлювалися сільськими громадами та товариствами, які несли відповідальність перед земельними комітетами.

Поряд з цим § 19 визначено ефективний напрям державної підтримки розвитку сільськогосподарських товаровиробників через надання кредитної підтримки. Проте законом не були визначені джерела формування фонду кредитування, що ставило під сумнів цю проголошену акцію держави.

Відповідно до § 20-28 здійснювалося вилучення земель від попередніх власників понад ту кількість, яка необхідна їм для забезпечення власних потреб у продуктах харчування. Вилучені землі мали надходити у розпорядження земельних комітетів для подальшого розподілу між малоземельними селянами.

Політика УЦР щодо збереження надбань висококультурних господарств у насінництві, племінній справі визначалась § 31-33 Тимчасового земельного закону. Землі таких господарств, які не вдалося передати для обробітку господарям, що не втратили б позитивних надбань цих господарств і продовжили їх розвиток, відходили у відання земельних комітетів. Останні змушені були вести господарство на них самі або передати названі землі органам місцевого самоврядування чи науково-дослідним установам.

Воєнні події 1918 р. спричинили швидку евакуацію УЦР, а загострення політичної ситуації посилилося вступом на територію України німецьких та австро-угорських військ (з 18 лютого 1918 р.). Німецький фельдмаршал Ейхорн для того, щоб в Україні не зірвалася посівна компанія, видає наказ про примусовий засів землі від 6 квітня 1918р., який вимагав виконання таких пунктів: 1) селянин, який братиме багато землі і буде не в змозі обробити її, чим заподіє українській державі і народові шкоду, яку вже неможливо буде виправити, підлягатиме заслуженій карі; 2) землі, які селяни не зможуть засіяти, переходять поміщикам, на яких покладається засів ланів, не порушуючи цим права на законний поділ землі земельними комітетами; 3) селяни, у вищезазначеному випадку, не повинні перешкоджати поміщикам у засіві ланів; 4) ґрунти, які вже поділені земельними комітетами з доручення державної влади, не братимуться в розрахунок з надією, що ці ґрунти будуть засіяні²¹.

Суттєво новий етап розвитку аграрних відносин почався з приходом до влади 29 квітня 1918 р. правоконсервативного уряду П.П. Скоропадського. Прийшовши до влади, гетьман був свідомий наявності комплексу проблем, який мав місце в аграрному секторі економіки, оскільки ще за часів Центральної Ради висловлював критичні зауваження на її адресу з приводу аграрної реформи, разом із Українською

---

²¹ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – С. 25

демократично-хліборобською партією (УДХП) та Українською народною громадою (УНГ). Ці партії у своїх програмних положеннях пропонували альтернативні проекти вирішення аграрного питання.

На переконання В. Липинського, С. Шемета, В. Шемета – лідерів УДХП – розв’язанням земельного питання мав займатися сейм, члени якого мали б бути обрані на українських установчих зборах. Реформа на селі мала на меті формування рентабельних фермерських господарств²². Тим самим пропонувалося зберегти приватну власність, відмовитися від принципу соціалізації землі. Водночас лідери УДХП виступали за ліквідацію поміщицьких латифундій, створення Українського державного земельного фонду. Він мав складатися із колишніх удільних, казенних, кабінетських та інших земель, відчужених державою за сплату. Ці угіддя розподілялися між селянами. Розмір отриманої селянськими господарствами землі залежав від: 1) якості ґрунтів; 2) трудової норми, яка мала регіональну специфіку.

УНГ складалася із представників давніх козацько-старшинських родів Лівобережжя: В. Кочубей, М. Устинович, М. Гижицький та інші. У кінці березня 1918 р. програму партії розробив П. Скоропадський. Із 39 пунктів програми УНГ 5 стосуються аграрного питання. Метою внутрішньої політики проголошувалося створення умов для розвитку приватної ініціативи. Право власності оголошувалося основою людської культури, без якої неможливий розвиток економіки. Громада визнавала за необхідне проведення широких аграрних перетворень, які б покращили добробут селян. Реформи на селі мали ґрунтуватися на принципі приватної власності, який відповідає ментальності українського хлібороба. Купівля-продаж землі мали регламентуватися законами, розробленими парламентом. Держава за плату відчужувала землю у їх власників і наділяла селян у розмірах, достатніх для їх безбідного існування, із

---

²² Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. – С. 131.

урахуванням регіональної специфіки, якості ґрунтів тощо. У першу чергу, згідно програми УНГ, землю отримували знедолені та козаки, які захищали Україну від ворогів²³.

Власні погляди на проблему мав і П. Скоропадський. Розмірковуючи над аграрною політикою Центральної Ради, він відзначав, що «наш українець – індивідуаліст, ніяка соціалізація йому не потрібна. Він рішуче проти цього». Серед гасел революції, найзрозуміліших селянству, на думку гетьмана, – ідея землі²⁴.

29 квітня 1918 р. у грамоті П. Скоропадського «До всього українського народу» йшлося про те, що приватна власність – фундамент культури і цивілізації – відновлюється вповні; дозволяється купівля-продаж землі; малоземельні селяни матимуть змогу розширити свої володіння за рахунок викуплених державою у великих власників земель²⁵. У заяві гетьманського уряду від 10 травня 1918 р. визначалась основна мета реформи – створення в Українській Державі «селянства здорового, забезпеченого землею і здатного найвищою мірою підняти її продуктивність». 30 квітня 1918 р. у посланні до делегатів з'їзду хліборобів-демократів П. Скоропадський підтвердив раніше проголошені ідеї щодо примусового відчуження (за плату) великого поміщицького землеволодіння та розпродаж його на користь селян.

21 червня 1918 р., під час зустрічі з селянськими делегаціями Харківщини, Херсонщини, Волині, Полтавщини гетьман деталізував окремі аспекти запланованих ним нововведень. Так, зокрема, він уточнив максимальні розміри можливих селянських наділів – 25 десятин; надлишки

---

²³ Геращенко Т. С. Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія Історія. Економіка. Філософія. – 2000. – N 4. – С. 209 – 210

²⁴ Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – 264 с. – С. 50.

²⁵ Малькін В.П., Малик Я.Й. Аграрна політика Гетьмана Павла Скоропадського // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України / За заг. ред. А.О. Чемериса. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2006. – Вип. 10. – С. 214–220.

від великого землеволодіння мав скуповувати Державний земельний банк, який потім розподіляв би їх між селянами²⁶. У своїх спогадах П. Скоропадський відверто писав: «Я прихильник дрібних господарств, зокрема в Україні, і неодноразово говорив, що мій ідеал – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними високопродуктивними, приватними господарствами ...»²⁷. Гетьман ставив собі за мету задовольнити не власні інтереси, а досягти «добробуту народу». Інструментом реалізації цих намірів мала стати аграрна реформа²⁸.

У результаті антигетьманського повстання наприкінці 1918 р., що досягло успіху завдяки, передусім, підтримці широких верств селянського населення, до влади прийшов уряд Директорії. Цілком закономірно, що об'єктивна необхідність правового врегулювання аграрних відносин постала перед новим урядом з особливою гостротою.

Початком врегулювання аграрних відносин стала відозва від імені Головної команди Українських республіканських військ 16 листопада 1918 р., проголошена в Білій Церкві С.В. Петлюрою. Згідно зі змістом відозви велике поміщицьке землеволодіння планувалося новим майбутнім урядом скасувати, а землю віддати селянам, але за умови їх вступу до лав республіканських військ. Поміщиків планувалося притягнути до юридичної відповідальності за каральні експедиції та накладання контрибуцій на селян під час правління гетьманського уряду.

---

²⁶ Ковальова Н. А. Основні напрямки аграрної реформи Української Держави (травень – червень 1918 р.) // Ковальова НА., Корновенко С. В., Малиновський Б. В., Михайлюк О. В., Морозов А. Г. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.). – Черкаси, 2007. – 336 с. – С. 93.

²⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 років. – Т. 3. – Прага, 1921. – 110 с. – С. 58.

²⁸ Корновенко С.В. Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918 – 1921 рр.) / Корновенко С.В. // Український історичний журнал. – № 4, 2008. – С. 72-84

Проголошувалося також скасування законів П.П. Скоропадського і відновлення чинності законів УНР²⁹.

З перших днів антигетьманського повстання Директорія намагалася оприлюднити своє ставлення до земельного питання, щоб заручитися підтримкою найширших мас населення. Одним з перших її документів був «Наказ селянам» від 21 листопада, в якому Директорія задекларувала своє прагнення домогтися того, щоб селянам було повернуто все, незаконно забране гетьманським урядом, реквізиціями та контрибуціями й віддано поміщикам³⁰. Для вирішення поставленого завдання члени Директорії планували зробити такі кроки: волосні заграви по волостях мали негайно зробити перепис живого та мертвого інвентарю у поміщиків та орендарів, на користь яких гетьманським урядом було зроблено реквізиції або контрибуції; власність цих поміщиків відібрати і взяти під охорону; стежити за тим, щоб поміщики не продавали землю і не укладали довгострокових орендних договорів; селяни мали подати заяви до волосних управ, де зазначалися б збитки, завдані їм, приклавши точний список забраного в них майна; ці заяви волосні управи мали відіслати до повітових народних управ³¹.

«Розпорядження Директорії УНР» від 15 грудня 1918 р. заклало підвалини аграрної реформи. У ньому зазначалося, що верховне порядкування земельним фондом країни переходить до уряду Директорії. Всі приватновласницькі землі, крім трудових та дрібних селянських господарств, переходили в користування безземельних і малоземельних селян. Одразу ж було видано «Постанову Директорії УНР», згідно з якою

---

²⁹ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – с. 27

³⁰ Малькін В. П. Аграрні перетворення в період Директорії УНР // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Вип. 15. – С. 20–26.

³¹ Малькін В.П. Аграрні перетворення в період Директорії УНР // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Вип. 15. – С. 20–26.

землю заборонялося продавати, дарувати, закладати і здавати в оренду. У зв'язку з цим нотаріусам заборонялося затверджувати земельні угоди³².

Земельний закон УНР ухвалено 8 січня 1919 р. Стаття перша закону ліквідувала приватну власність на землю. Він визнавав верховну власність землі за державою, яка за допомогою своїх органів адміністрації та виборних земельних управ мала розпоряджатися державним фондом земель, що мав утворитися з вивласних земель «нетрудового характеру». У господарів, що мали не більше 15 десятин, земля і надалі залишалась у їх користуванні, всім іншим малоземельним та безземельним передбачалось виділити ділянки згідно з нормами, встановленими земельними установами, але не нижчими 5–6 десятин. Для піщаників, солончаків, заболочених та облогових земель ця норма (15 десятин) могла підвищуватись за рішенням повітової земельної управи з затвердженням Міністерства земельних справ³³.

Земельний закон, який мав на меті нейтралізувати ліворадикальну демагогічну пропаганду більшовиків, був виданий під час більшовицького наступу похапцем і з правового боку недосконалий. Крім того, через те, що УНР у 1919–1920 рр. вела війну фактично на три фронти: з більшовиками, денікінськими військами та Польщею, земельні управи могли здійснювати реалізацію земельного закону лише на дуже обмеженій території України. Попри це, Директорія все ж розпочала практичні спроби здійснення реформи на селі³⁴.

Закон «Про землю в Українській Народній Республіці» не встановлював строку землекористування. Лише для земель запасного

---

³² Лозовий В. Політико-ідеологічна криза в добу Директорії УНР // Наук. пр. Кам'янець-Подільського держ. пед. ун.-ту. Іст. науки. – Т 5(7). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 255-260.

³³ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – С. 26

³⁴ Малькін В.П. Аграрні перетворення в період Директорії УНР // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Вип. 15. – С. 20–26.

земельного фонду УНР, що складались із нерозподілених земель і по суті є тотожними сучасним категоріям земель резервного фонду і запасу, дозволялося сільським громадам і товариствам встановлювати строки користування. Водночас обмежувався 10 роками мінімальний строк оренди земельних ділянок, що свідчило про дбайливе ставлення держави до своїх земельних ресурсів.

Водночас уряд Директорії, намагаючись виконувати попередні обіцянки нагородити додатково селян землею за службу в Республіканській армії, затвердив закон «Про додаткове наділення землею козаків УНР» від 18 січня 1919 р. Відповідно до його положень усі козаки, які служать у регулярній армії, окрім звичайного земельного наділу, негайно наділялися додатковою земельною ділянкою площею від 1 до 2 десятин. Понад це після закінчення війни кожний із козаків мав право отримати з Державної скарбниці на ренанент безповоротну позику 2000 гривень та відсоткову позику на 5 років ще 2000 гривень. Поряд з цим положення закону позбавляли земельного наділу всіх зрадників самостійної УНР, дезертирів з української республіканської армії та всіх засуджених до цього дисциплінарним військовим судом частини, в якій козак служив.

Враховуючи важке фінансове становище країни, викликане політичною нестабільністю, що виражалася у неодноразовій зміні урядів, урядом Директорії було видано в Проскурові 14 березня 1919 р. постанову «Про тимчасове користування землею в 1919 році», яка вводила продовольчу плату за землю. Відповідно до постанови у поточному році місцеве малоземельне і безземельне населення мало одержати землю із запасного державного земельного фонду в тимчасове користування. Однак у разі взяття землі під посів селяни мали віддати державі одну третину врожаю ярового хліба, сплатити вартість оранки, яку мали встановити повітові земельні управи, та сплатити всі належні державні податки. У примітці до пункту другого постанови зазначалося, що залежно від

місцевих умов, зокрема родючості ґрунту, повітовим земельним управам надавалося право встановлювати меншу за третину врожаю оплату за користування землею³⁵.

Головним досягненням уряду УНР було здійснення конкретних кроків в напрямку земельного обліку, роз'яснювальної роботи на селі та утворення місцевих земельних комітетів. Системна праця уряду спричинила позитивні зміни й в самосвідомості частини українського селянства, яке вже не прагнуло дармової роздачі землі, а виявляло готовність сплатити за отриманий наділ й стати юридичним власником, з правом наслідування³⁶.

Разом з тим, галицьке керівництво не впровадило на своїй території земельного закону Директорії у відповідності до Акту Злуки, а натомість ухвалило рішення готувати окреме земельне законодавство. Окремо було прийнято Земельний закон для Західної області Української Народної Республіки, ухваленого УНРадою 14 квітня 1919 р. Загалом, Українська Національна Рада та Рада Державних Секретарів ЗУНР підготували та ухвалили закон про аграрну реформу з урахуванням історичних, політичних та соціальних чинників, які визначали головні аспекти аграрної проблеми у Східній Галичині.

Влада ЗУНР, на відміну від Директорії УНР, не пішла популістським шляхом, а намагалася виважено підійти до розв'язання аграрного питання. Політичне керівництво ЗУНР провело велику роз'яснювальну роботу щодо принципів і послідовності земельної реформи серед широких мас. Однак, законодавчій та виконавчій владі ЗУНР забракло готовності до негайної реалізації аграрної програми. Загалом, земельний закон в ЗУНР, який, на відміну від нормативно-

---

³⁵ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – С. 27

³⁶ Малькін В.П. Аграрні перетворення в період Директорії УНР // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Вип. 15. – С. 20–26.

правових актів Директорії, декларував право приватної власності на землю, став ілюстрацією намагання керівників ЗУНР вирішити складну дилему – задовольнити вимоги широких мас селянства і водночас зберегти міжнародне реноме як антибільшовицького режиму³⁷.

Водночас листопадова криза уряду Директорії 1919 р. стала завершальним етапом домінування соціалістичних гасел у земельній політиці. Соціально-економічна та політична ситуація в країні вимагала негайного перегляду позиції провідних діячів Директорії стосовно таких питань, як введення приватної власності на землю та викуп за землю.

Отже, керівництво Директорії ставило собі за головне – завдання організувати опір більшовикам. Для цього йому потрібна була підтримка від широких мас населення, зокрема селянства. Уряд вирішив піти на значні поступки селянам. Аграрні перетворення були безрезультатними, так як почалися ідеологічні суперечки партійних коаліцій із приводу правового статусу селян як землекористувачів. Згодом селянство почало розуміти, що найбільш гарантований шлях стати реальним власником землі – це викупити її в держави у той чи інший спосіб, і почало наполягати на цьому варіанті отримання землі³⁸.

Приватна власність на землю – це єдиний шлях назавжди стати господарем земельної ділянки. Тому саме несприйняття ідей соціалізації широким загалом селянства було однією з причин кризи влади уряду як Центральної Ради, так і Директорії. Небажання зрозуміти це призвело до катастрофи, про яку з боєм пізніше напише В. Винниченко «...Не російський совітський Уряд вигнав нас з України, а наш власний народ, без якого й проти якого, ще раз кажу, російські совітські війська не могли би зайняти ні одного повіту з нашої території»³⁹.

---

³⁷ Малькін В. Закон про аграрну реформу ЗУНР та проблеми його реалізації // Наукові записки. Історичні науки. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. – Вип. 8. – С. 221–232.

³⁸ Лозовий В. Аграрна політика Директорії УНР // Український історичний журнал. – 1997. – №2. – С. 68–76.

³⁹ Винниченко В. Відродження нації. – К.: Політ. видав. України, 1990. – Ч. 3. – 354 с. – С. 204

Земельне питання знову набуло актуальності тільки з початком польсько-українського наступу та створенням наприкінці травня 1920 р. нового коаліційного уряду під головуванням В.К. Прокоповича. Але всі їхні спроби реформувати аграрні відносини виявилися марними. 21 березня 1921 р. у Ризі було укладено мирний договір, у якому передбачалося визнання польським урядом більшовицького уряду УСРР, що фактично означало закінчення доби Директорії УНР⁴⁰.

Радянський уряд України своїм Маніфестом від 14 січня і Декларацією від 28 січня 1918 року проголосив, що всі землі поміщиків з їх живим і мертвим реманентом конфіскуються. Таким чином, всі поміщицькі господарства, які відзначалися високою культурою землеробства і забезпечували населення країни продовольством, були розграбовані і знищені.

Здійснювана комуністичною партією аграрна політика впродовж тривалого періоду розвитку радянської держави мала свої особливості. В перші її роки з метою створення необхідних державних запасів продовольства було запроваджена продрозверстка, відповідно до якої селяни змушені були значну долю виробленої продукції здавати державі. Однак продрозверстка означала фактичний грабіж селян і не стимулювала розвитку с/г. У зв'язку з цим Ленін розробив нову економічну політику, так званий НЕП. Аграрна політика партії в роки НЕПу означала заміну продрозверстки продподатком, який встановлював розміри вилучення продовольчої продукції у селянських господарств, дозволяла вільну торгівлю сільгосппродукцією, яка залишалася в господарствах після продподатку. Набирає розвитку кооперативний рух, оренда земель, застосування і використання в обмежених розмірах найманої праці, державне регулювання господарської діяльності за допомогою цін, податків, кредиту, система контрактації. Поступово налагоджувався

---

⁴⁰ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – С. 27

еквівалентний обмін між промисловістю і сільським господарством, між містом і селом, відновлювався і розвиток сільського господарства як необхідної умови індустріалізації країни⁴¹.

Першим нормативно-правовим актом радянської влади у сфері регулювання аграрних відносин було «Положення про соціалістичний землеустрій та про заходи переходу до соціалістичного землеробства», прийняте Всеросійським Центральним виконавчим комітетом 14 лютого 1919 р. Це була перша спроба правової регламентації державних і суспільних форм землекористування та встановлення чіткого державного управління і контролю за їхньою діяльністю. Згідно зі ст. 30 радгоспам відводилися землі колишніх висококультурних господарств з найціннішими сільськогосподарськими культурами і тваринами, а також переробними промислами. Радгоспи перебували у безпосередньому віданні Наркомзему та його місцевих органів. При цьому в радгоспах запроваджувалася жорстка планова система ведення господарства (ст. 41). Працівники радгоспів прирівнювались до робітників промисловості з нормованим робочим шестиденним тижнем. Жоден із робітників і службовців не мав права заводити особисте господарство, тобто не міг мати власних тварин, птицю та городи.

Не менша увага приділялась і сільськогосподарським виробничим комунам. У ст. 62 Положення про соціалістичний землеустрій уперше у відкритій формі на законодавчому рівні викладено програмне завдання радянської влади у аграрному комплексі – побудова землеробської промисловості на підвалинах усупільнення засобів виробництва. Саме так закладалася колгоспна модель як різновид державних господарств і один із проявів державних промислових підприємств. Комуни створювались як перехідна форма до державних сільськогосподарських підприємств.

---

⁴¹ Аграрна економіка і ринок / Іванух Р. А., Дусановський С. Л., Білан Є. М. – Тернопіль: "Збруч", 2003. – 305 с. – С. 34

Комуни поряд із радгоспами підпорядковувалися контролю місцевих державних органів Наркомзему. Засоби і вироблена продукція комун підлягали обліку і контролю на загальних засадах. При цьому всі надлишки сільськогосподарської продукції підлягали реалізації державі. Місцевий земельний орган міг вилучити сортові зернові і племінну худобу, призначені для внутрішнього споживання комуні, в обмін на подібну продукцію нижчої якості без будь-яких доплат. Таким чином, комуни були не правомочні розпоряджатися результатами своєї праці, незважаючи на зовні демократичну форму організації господарства.

Нарешті щодо товариств спільної обробки землі встановлювався дещо інший правовий режим майна, ніж у сільськогосподарських комунах. Майнові режими різнилися ступенем усупільнення майна. Якщо у комунах майно (в т. ч. земля) комунарів підлягало повному усупільненню, то у ТСОЗах існувало часткове усупільнення, оскільки частка майна учасників таких товариств залишалась для обробки землі особистих господарств. Поряд із цим, відчуження інвентаря від «заможніших» селян здійснювалося на безоплатній основі, а бідніших – на оплатній (ст. 115 Положення про соціалістичний землеустрій). Майно членів ТСОЗу вносилося до інвентарного фонду, який за своїми ознаками був прообразом неподільного фонду колгоспів. Відповідно до ст. 18 у разі припинення суспільного обробітку землі майно інвентарного фонду не могло бути розподілене без дозволу повітового земельного органу, що повністю суперечить принципу добровільності суспільного об'єднання та суспільної демократії. Не маючи майнових прав, члени ТСОЗів проте наділялися сукупністю обов'язків, зокрема щодо підвищення родючості оброблюваних спільних земель за рахунок одержуваних у особистих господарствах органічних добрив та сплати грошових внесків на купівлю мінеральних добрив. І останнє стосується визначеного ст. 133 порядку режиму повного контролю повітового земельного комітету за діяльністю ТСОЗів.

Таким чином, можна резюмувати, що «Положення про соціалістичний землеустрій та про заходи переходу до соціалістичного землеробства» як нормативно-правовий акт радянського аграрного законодавства заклало основу для подальшої диференціації форм землекористування у бік одержавлення, усупільнення земельно-майнової власності сільськогосподарських виробників та створення із одноосібних селянських господарств колективних господарств, які виробляли сільськогосподарську продукцію.

Для врегулювання внутрішніх відносин колективних сільськогосподарських господарств (комуни, артілі, товариства спільної обробки землі) було вироблено моделі статутів. Так, у 1919 р. було розроблено Нормальний статут сільськогосподарської комуни, який у зв'язку із введенням НЕПу був замінений Примірним статутом сільськогосподарської комуни (1923 р.). Поряд із незначними нововведеннями, які полягали у тому, що майно, яке передавалося комуні у власність, попередньо оцінювалось, а сума, на яку оцінювалось майно, зараховувалася у вигляді внеску члена комуни у її засоби, який у разі виходу або при ліквідації комуни повертався власнику незмінним, і далі залишався зрівняльний принцип розподілу доходів.

За 1922-1923 рр. було також прийнято примірні статuti сільськогосподарських артілей та ТСОЗів. У Примірному статуті сільськогосподарської артілі (1922 р.) зазначено, що мета артілі полягає в організації і веденні на загальній земельній ділянці спільною працею і засобами членів удосконаленого сільського господарства. Кожен член артілі повинен був внести пай (грошима або інвентарем чи іншим майном) і вступний внесок, який при виході з артілі поверненню не підлягав, на відміну від пайового внеску. Членам артілі дозволялось ведення особистого господарства у вільний від артільних обов'язків час і якщо воно не шкодило артільному господарству. Загальними зборами установлювався

принцип розподілу доходів: за їдоками, відповідно до затраченої праці і т. д.

Примірний статут ТСОЗ (1923 р.) визначав мету товариства, яка полягала у підвищенні доходів господарства і його членів шляхом організації спільних польових робіт, загального користування сільськогосподарськими машинами та інших заходів, спрямованих на покращення господарства. Відповідно до норм Примірного статуту майно членів товариства не підлягало усуспільненню. Члени товариства, як і в артілі, вносили пай, який при виході з товариства повертався, та вступний внесок, який поверненню не підлягав. Товариство могло створювати усуспільнені засоби виробництва, купуючи сільськогосподарські машини та інший інвентар, що стимулювало вступ до товариства селян-середняків, оскільки у них зберігалася приватна власність на засоби виробництва, які спільно використовувалися тільки під час "головних" сільськогосподарських робіт.

Подальший розвиток колективних форм господарювання відбувається у зв'язку з прийняттям спільної постанови ЦВК і РНК СРСР «Про сільськогосподарську кооперацію» від 22 серпня 1924 р. Згідно з нормами постанови товариства, артілі та комуни згруповувалися під назвою «кооперативні об'єднання», які набували статусу юридичної особи і могли здійснювати кредитні операції. Створювалися вони з метою спільного ведення сільськогосподарського виробництва на основі застосування прогресивніших технологій та засобів виробництва⁴².

Нова економічна політика отож давала деякі можливості селянам розвивати своє господарство і нарощувати виробництво сільськогосподарської продукції. Селяни почали об'єднуватися в різні комуни, товариства і кооперативи. У 1927 році налічувалося 8,5 тисяч артілей і комун і 6,3 тисячі ТСОЗів. Зароджувалися і споживчі товариства.

---

⁴² Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – С. 28

Споживча кооперація стала торговим посередником між виробником (селянами) і споживачем (міщанином). У 1926-1927 роках на споживчу кооперацію припадало більше половини обсягу роздрібного товароасортименту, значна частина заготівель хліба, м'яса, яєць, льоноволокна, вовни та інших видів с/г продукції. До жовтня 1928 року всіма видами кооперації (постачальницько-збутовою, кредитною, сільськогосподарською та іншою) були охоплені 80% селянських господарств.

Виробничому кооперуванню селянства сприяла контрактація сільськогосподарської продукції. Завдяки їй були встановлені планомірні і регулярні відносини між промисловістю і сільським господарством з реалізації продукції. Це був вагомий крок у розвитку економічних відносин, оскільки обмежував ринкову стихію, намічав контури механізму економічного регулювання розвитку с/г виробництва. Загалом ще здійснення нової економічної політики, яка базувалася на розвитку кооперації, вільного товарообміну, дало значні позитивні результати у розвитку аграрної економіки.

Кооперативний план В. Леніна, який передбачав розвиток кооперації, включаючи всі її види (споживчу, постачальницько-збутову, кредитну та інші), взятих в системі їхніх взаємовідносин з державною промисловістю, а також перехід від нижчих форм кооперації до вищих при демпінговій підтримці держави, дотриманні принципів особистої матеріальної зацікавленості і добровільності, правильному поєднанні особистих і суспільних інтересів, забезпечував можливість переведення відсталого дрібноселянського виробництва до більш придатного, високоінтенсивного і спеціалізованого сільського господарства. В. Ленін вважав, що для реорганізації сільського господарства повинна бути створена велика промисловість, тільки на її основі можна організовувати

сільське господарство і забезпечити переведення його на індустріальну основу⁴³.

Після XV з'їзду ВКП(б) ЦВК СРСР були розроблені і затверджені 15 грудня 1928 р. «Загальні засади землекористування та землевпорядкування», за якими колгоспи і сільськогосподарські товариства виділялись як особливі землекористувачі. Колгоспам надавалося переважне право на одержання землі, окрім того кращої і найбільш зручно розташованої, землевпорядкування проводилося позачергово і за рахунок держави, встановлювалася система пільг і кредитування, передавались у безоплатне користування державні промислові і підсобні підприємства, будівлі тощо, розташовані на території колгоспу.

На підтримку курсу колективізації селянського землекористування проголошеної в СРСР наприкінці 20-х - на початку 30-х років було видано 5 січня 1930 р. постанову ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації та міри допомоги держави колгоспному будівництву». Цією постановою ЦК ВКП(б) доручав Наркомзему СРСР із залученням колгоспних організацій у найкоротший строк виробити Примірний статут сільськогосподарської колгоспної артіль, обов'язково врахувавши недопустимість прийняття «куркулів» до колгоспів⁴⁴.

27 грудня 1929 року Й. Сталін поставив на порядок денний партії лозунг щодо ліквідації куркульства як класу. Офіційне ж рішення про це було прийнято 30 січня 1930 року, коли ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».

У 1929-1932 роках комуністична партія під керівництвом Сталіна завдала нищівного удару селянству, вдавшись до фізичного винищення

---

⁴³ Аграрна економіка і ринок / Іванух Р. А., Дусановський С. Л., Білан Є. М. – Тернопіль: "Збруч", 2003. – 305 с. – С. 35

⁴⁴ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – С. 28

селян, до масової депортації із сім'ями на каторжні роботи. Депортації підлягали не лише заможні, але й середняки та бідняки, які не погоджувалися з політикою комуністичної партії і не хотіли вступати до колгоспів. Паралельно здійснювалася колективізація сільського господарства, тобто ліквідація приватної власності на землю, робочу і продуктивну худобу і вироблену продукцію. Селянина фактично перетворювали на покірного раба. Масова колективізація здійснювалась за допомогою жорстокого терору, насильства і примусу⁴⁵.

Подальше правове регулювання сільськогосподарських відносин відбулося на VI з'їзді Рад СРСР у березні 1931 р., де було прийнято постанови «Про радгоспне будівництво» та «Про колгоспне будівництво». Відповідно до першої постанови радгоспи визначалися як державні господарства, де держава є повноцінним господарем з усіма наслідками, і нічим з цієї точки зору не відрізняється від іншої соціалістичної фабрики промислового типу. Колгоспи ж навпаки, вважалися господарствами, заснованими селянами на добровільних засадах, що усуспільнили засоби виробництва і ведуть своє господарство на землі, яка належить державі.

На підтримку колгоспного будівництва було прийнято 3 вересня 1932 р. постанову ЦВК і РНК СРСР «Про створення стійкості землекористування колгоспів», де зазначалося про закріплення за кожним колгоспом землі, яка знаходилася в його трудовому користуванні в існуючих кордонах, і про заборону переділів. Відтепер кордони землекористування колгоспів не могли змінюватися і при виході селян із членів колгоспу. Таким чином, селянин фактично втрачав свою земельну ділянку, яку передав колгоспу при вступі. У такому випадку він міг

---

⁴⁵ Аграрна економіка і ринок / Іванух Р. А., Дусановський С. Л., Білан Є. М. – Тернопіль: "Збруч", 2003. – 305 с. – С. 35-36

отримати земельну ділянку із вільного державного земельного фонду, але в жодному разі не за рахунок фактичного землекористування колгоспів⁴⁶.

Діяльність колгоспів регулювалася їхніми статутами - перший з яких було прийнято у 1930 р., другий у 1935р. З метою надання допомоги колгоспам в індустріалізації і механізації сільського господарства було організовано машинно-тракторні станції (МТС) – державні сільськогосподарські підприємства, які здійснювали в колгоспах на договірних умовах виробничо - технічне і організаційне обслуговування. Відповідно до постанов XII партійної конференції (1929р) створення МТС здійснювалося високими темпами. В результаті їх створення держава утримувала в своїх руках всі промислові засоби виробництва і сільськогосподарську техніку і здійснювала технічну політику в сільському господарстві від трактора до газети включно⁴⁷.

У зв'язку зі швидкими темпами розвитку колективізації сільськогосподарського виробництва було введено заборону щодо оренди земель сільськогосподарського призначення. Спочатку це стосувалося переселенців згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР «Про заборону переселенцям здавати землю в оренду» від 21 березня 1931 р., а дещо пізніше - всім сільськогосподарським землекористувачам, що передбачалося постановою ЦВК і РНК СРСР від 4 червня 1937 р. «Про заборону здавати в оренду землі сільськогосподарського значення».

Для закріплення досягнутих результатів колективізації було прийнято 19 квітня 1938 р. спільну постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заборону виключення колгоспників із колгоспів», у якій зазначалося, що більшість виключень із колгоспів є цілком необґрунтованими. Постановою заборонялося проведення чистки колгоспів під будь-яким приводом, виключення із колгоспів членів сімей колгоспників у зв'язку з

---

⁴⁶ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – С. 28

⁴⁷ Аграрна економіка і ринок / Іванух Р. А., Дусановський С. Л., Білан Є. М. – Тернопіль: "Збруч", 2003. – 305 с. – С. 36

переходом одного із членів сім'ї на тимчасову чи постійну роботу до державного підприємства, виключення із колгоспів за порушення правил внутрішнього розпорядку. За порушення цієї постанови винні особи (голови колгоспів, члени правління колгоспів, районні партійні працівники) прирівнювались до кримінальних злочинців і притягувались до кримінальної відповідальності. Фактично ці нормативно-правові акти остаточно заборонили ринкові відносини в аграрному секторі на території українських земель.

Згодом, про поновлення ринкових відносин між аграрними товаровиробниками можна було говорити лише після прийняття Закону СРСР «Про кооперацію в СРСР» від 26 травня 1988 р., який суттєво змінив умови функціонування кооперативного руху, особливо в сільському господарстві. У п. 2 ст. 3 вперше було визначено два основні типи кооперативів (виробничі та споживчі). Позитивним поштовхом для подальшого розвитку сільськогосподарських товаровиробників було закріплення ст. 36 власності колгоспів та інших сільськогосподарських кооперативів. Відтак усе майно сільськогосподарського кооперативу, вироблена продукція та одержані грошові кошти оголошувалися його власністю.

З проголошенням незалежності України у 1991 році розпочався новий етап розвитку аграрного законодавства відповідно до зміни соціальних, економічних, політичних умов розвитку нашого суспільства.⁴⁸

Розглядаючи історію розвитку аграрних відносин сучасності варто більш детально придивитись до процесу їх розвитку, внаслідок чого її можна поділити на певні періоди. За основу поділу можна взяти: зміни в земельних відносинах (законодавче та організаційне забезпечення права приватної власності на землю); становлення і розвиток засобів регуляторної політики держави з аграрної реформи в цілому.

---

⁴⁸ Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – С. 28-29

Перший (1991-1993 рр.) є переломним, оскільки ще зберігається адміністративне регулювання земельних відносин, успадковане від радянських часів, з одночасним формуванням національної законодавчої бази для проведення земельної реформи. Усі землі України, які були виключно державною власністю з 15 березня 1991 р. оголошено об'єктом земельної реформи. Таким чином, було покладено початок демонополізації власності на землю, встановлено порядок надання громадянам України в приватну власність земельних ділянок для ведення особистих підсобних господарств (ОПГ). В ці роки відроджується фермерський рух, проводиться курс на лібералізацію ринків, в тому числі продовольчих, при надмірному втручанні державних органів (як у центрі, так і в регіонах) у виробничу діяльність сільськогосподарських підприємств.

Перший досвід реформування в агропромисловому комплексі, переважно в сільськогосподарському виробництві, узагальнено в працях учених-істориків О.О. Бондарчука⁴⁹, Г.І. Сургая⁵⁰, П. П. Панченка⁵¹, П. Я. Циткилова⁵² та ін. Автори проаналізували передумови змін економічних відносин в аграрному секторі України, навели цінний фактологічний матеріал про постання нових форм господарювання в сільськогосподарському виробництві наприкінці 80-х – на початку 90-х рр ХХ ст., обґрунтували важливість і необхідність більш спрямованого реформування в АПК

Другий (1994-1996 рр.) зумовлений Указами Президента України щодо активізації земельної реформи, паювання земель, переданих у колективну власність КСП. Прискореними темпами, проводяться

---

⁴⁹ Бондарчук О. О. Агропромислові асоціації: шляхи становлення / Бондарчук О. О. – К. : УДАУ, 1991. – 192 с. – С. 54

⁵⁰ Сургай Г. І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний курс / Сургай Г. І. – К. : Либідь, 1991. – 180 с. – С. 17

⁵¹ Панченко П. П. Деформація в розвитку українського села у 80-х на початку 90-х років / П. П. Панченко // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 18–29.

⁵² Циткилов П. Я. Развитие аграрного сектора Украины и Российской Федерации (общественно-политический аспект) / Циткилов П. Я. – К. : УГАУ, 1992. – 197 с. – С. 26

роздержавлення та паювання сільськогосподарських угідь. Працівники і пенсіонери усіх КСП отримували сертифікати на право приватної власності на земельну частку (пай). Новою Конституцією України гарантовано право власності на землю, яке набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою. Усі суб'єкти права власності визнано рівними перед Законом. Запроваджено грошову оцінку сільськогосподарських угідь. Проте колективна власність на землю у цей час функціонувала як власність самих КСП, а більшість їх членів фактично залишалась відчуженою від землі, результатів господарювання і управління господарствами. За міждержавними угодами в Україні починають діяти кілька технічних проектів приватизації землі та майна і структурної реорганізації КСП. Одночасно йде активний пошук ринкових засад державної регуляторної аграрної політики. Зменшуються номенклатура і обсяги продукції КСП, що звичайно закуплялися за державним замовленням.

Третій (1997-1999 рр.) відзначений врегулюванням засад оренди земельних ділянок, визначенням суб'єктів договорів оренди, наданням можливості здавати в оренду спільну земельну ділянку кількох осіб, що мають відповідні сертифікати. Вживаються заходи, спрямовані на посилення захисту прав власників земельних часток (паїв) та гарантування дотримання економічних інтересів і поліпшення соціального забезпечення селян-пенсіонерів, колишніх членів КСП. Проте ці заходи були паліативними щодо здійснення селянами своїх правомочностей відносно земельних і майнових паїв. Спостерігається перехід сільського господарства з стану системної кризи у депресивний стан.

Четвертий (грудень 1999р. – донині) зумовлений прийняттям грудневого Указу Президента України, який фактично визнав моделі реструктуризації КСП відпрацьованими за останні роки, в тому числі за участю технічних проектів. Реалізація заходів щодо його втілення в життя виявила не досконалість правового поля, пов'язаного з масовим

трансформуванням колективних господарств у формування ринкового типу. Протягом 2000 р. було розроблено (з урахуванням відомчих розпорядчих документів центральних органів виконавчої влади) більш як 30 нормативно-правових актів, у тому числі Земельний кодекс, законопроекти про угоди щодо земельної частки (паю), іпотеки, сплати фіксованого податку новоствореними приватними формуваннями, списання заборгованості з сплати податків і зборів платників податків, соціального страхування та пенсійного забезпечення селян, що здають в оренду земельні частки (паї) і майно, а також зайнятих в ОПГ, про деякі заходи щодо поліпшення умов господарювання недержавних сільськогосподарських підприємств, про формування і функціонування аграрного ринку.

2.1. Філософсько-правові аспекти ринкових відносин у сфері аграрного виробництва

Філософське знання є знанням гуманістичним, філософію цікавить всезагальне в його людському, гуманістичному вимірі і сенсі, адже без людини світ не є цілісним і повним. Усі філософські проблеми є різними проекціями людини, її долі, проблем існування в світі. З'ясування фундаментальних основ ринкових відносин та господарській діяльності людини неможливо без усвідомлення потреб та цілей, інтересів та здібностей людини, її місця в економічній сфері, культурі людства та соціумі в цілому. Розгляд ринкових відносин в аспекті загальнолюдських, фундаментальних цінностей і анти-цінностей: добра і зла, справедливості і несправедливості, свободи і необхідності за допомогою філософських методів та підходів дасть можливість зрозуміти дане явище глибше та побачити його перспективи .

У філософському розумінні ринок являє собою відкриту систему, яка самоорганізується і якій притаманні активні зворотні зв'язки. Якщо ж розглядати суспільні відносини як складову частину природних відносин, то «суспільний відбір» як складова «природного відбору» створює більш досконалі форми господарювання завдяки розподілу праці і розвитку продуктивних сил суспільства. В науковій літературі існує точка зору про те, що сутність ринку становить система соціально-економічних відносин відчуження-присвоєння у сферах розподілу та обігу товарів, які опосередковують виробництво товарів і засновані на вільній взаємодії економічних суб'єктів ⁵³.

Ринок - це сукупність відносин товарного обміну, соціально-економічний механізм взаємодії продавця і покупця. Обмін товарами

---

⁵³ Рибалкін В. О., Лазня І. В. Теорія власності. — К.: Логос, 2000. — С 148.

здійснюється на ринку за посередництвом грошей на основі вільного волевиявлення продавця і покупця.⁵⁴ [с. 12]

Ринок регулює і контролює співвідношення попиту і пропозиції, виявляє життєстійкість юридичних і фізичних осіб, стимулюючи їх до конкурентоспроможності. Зважаючи на це, а також те, що ринкове господарство приводиться в рух внутрішніми мотивами окремих суб'єктів (осіб), які спрямовані на досягнення прибутку, то історію людства можна розглядати в аспекті історичного розвитку праці та відносин господарювання. До того ж різні епохи і різні культури демонстрували різне ціннісне ставлення до цих відносин, формуючи те чи інше уявлення про них .

У первісному суспільстві, ще не відокремлюючи себе від природи, людина відчувала свій зв'язок з природою саме через працю. Звичайно, в архаїчному суспільстві ще не було господарської діяльності та ринку як особливої, спеціалізованої сфери життя. Продукувалося те, що безпосередньо і споживалося. Тому не було тут і поняття "багатство" як такого продукту праці, як такої сукупності матеріальних та духовних цінностей, що мають відносно окреме існування. Проте поступово відбувається усвідомлення значущості матеріально-речового існування в житті людини, формується потреба в здоров'ї, безпеці, тілесності і комфортності існування.

Першою моделлю ринкової економіки стали відносини у рабосвласницьких державах, адже саме у той час сформувався ринок, держава стала випускати гроші, що стали засобом товарообігу. Величезний вплив на формування звичаїв, традицій раціонального мислення, справив Конфуцій, який проповідував первісні засади: багатий народ – багата держава. Він заперечує розкіш, за помірне споживання, він за добродіючу

---

⁵⁴ Мороз О.О. Теоретико-методологічні аспекти сучасної парадигми аграрного ринку // **Вісник Вінницького політехнічного інституту**, 2004, № 5. – С. 12.

людину, збереження ритуалів, за шлях середини, суворе чесне виконання обов'язків, самовдосконалення. Правитель, по Конфуцію, має бути мудрецем. Тому управління, політика, етика є основними в конфуціанстві.

На його думку ринкові відносини: торгівля, лихварство підривають родоплемінний устрій і общину. Приватна власність не повинна бути культом, тому наперед Конфуцій ставить добродійність і етику. Кожен має виконувати свої обов'язки. На запитання: «Що є життя?» Конфуцій відповідав: «Не роби людині того, чого не бажаєш собі»⁵⁵.

Великого значення конфуціанство надає родині, звідси пішов родинний капіталізм та сімейний підряд.

У епоху Античності праця не вважалася чеснотою та не розглядалася як істотна ознака людини. Ідеальна людина цієї епохи - це індивід як член поліса, держави, громадянина, поглиненого суспільним, політичним, культурним життям, але зовсім не фізичною працею. Праця перекладалася на плечі рабів та вільновідпущеників. При рабовласницькому ладі, коли будь-яка праця вважалася негідною справою для вільної людини, рабам передовірялися багато функцій і розумової праці: з середовища рабів готувалися вчені, лікарі, вчителі, актори та ін. Політика - ось єдине гідне заняття для громадянина, вільної людини - так вважали і римляни, і греки.

Саме у Древній Греції була сформована приватна власність на землю, що з часом відділилась від держави. Вважають, що саме греки першими сформулювали певну моральну і правову традицію у відносинах власності, яку пізніше поширили римляни.

Численні поліси-держави Греції не були ідентичними, адже мали різні ґрунтово-кліматичні ресурси, відрізнялись за традиціями та звичаями, мали соціально-економічні та політичні відмінності. Міста-поліси мали

---

⁵⁵ Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. П. Данильян, О. П. Дзюбань, С.І. Максимов та ін./ Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / О.Г. Данильян (ред.). – Х.: Право, 2009. – С. 46-47.

постійно діючий ринковий майдан. Тут була розвинена грошова система, існували тверді міри ваги і площі. Ринкові відносини сприяли диференціації ремісників, тут існували як великі майстерні з рабською працею так і сільські виробники зерна, оливкового масла, вина. Будь яка дрібна торгівля вважалася у греків ганебною. Вона змушувала громадянина надавати послуги рабу, постояльцю, іноземцю.

Реформи Солона заохочували підприємництво, а його закони забороняли вивіз зерна з Аттики, але заохочували вивіз оливкового масла. Всі ці заходи сприяли прогресивному розвитку сільського господарства у Греції. Ринкові відносини розвивалися в умовах постійних воєнних сутичок, адже для роботи потрібні були раби, а головне їхнє джерело – захоплення варварських територій і його населення.

Два міста в яких активно розвивались ринкові відносини та які одночасно конкурували між собою - це Афіни і Спарта. В Афінах існував поділ праці та існувала приватна власність на землю. Навіть афінська демократія пов'язана з ринковими відносинами. Проголошення ідей особистої свободи сформувало нову людину, якій притаманні пошук нових рішень, оптимізм, віра в себе, у власну незалежність, партнерство, взаємозалежність і т.д.

Відомий філософ Аристотель був прибічником приватної власності та обґрунтовував об'єктивність мінових відносин як: «Немає обміну без рівності». Спільномірними в обміні благ він бачить гроші. Інший філософ цієї епохи Платон був прибічником колективної власності та у своїх законах вимагав покарання для того громадянина, який займається торгівлею ⁵⁶.

Щодо Спарти, то її правителі не хотіли, аби громадяни займалися торгівлею, землеробством, ремеслом, але одночасно не хотіли, аби вони

---

⁵⁶ Базилевич В.Д., Ільїн В.В. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку. — К.: Знання, 2008. — С. 203-204.

гаяли час у неробстві. Тому громадяни не мали жодних інших занять, окрім гімнастичних та військових.

Однією з найважливіших подій становлення європейської цивілізації є поява Римської імперії, однією із заслуг якої стали досягнення у сфері сільського господарства. Саме тут починається впровадження травопільну систему землекористування, розширюється число культур не тільки харчових, а й технічних. Реформами царя Сервія Тулія (VI ст. до н.е.) було покінчено з общинним землеволодінням. У період Римської імперії стало розхожим уявлення про природну низькість людей, зайнятих фізичною працею. Вважалося, що сфера економіки з її турботами про насущне, обмежує і стирає натхнення душі. Громадянин – це воїн, учасник народного зібрання і спортивних змагань, релігійних жертвопринесень, відвідувач театральних видовищ і дружніх бенкетів, тобто особа, що розвиває себе поза сферою матеріального виробництва. Відповідно багатство не було самоціллю для римлян, а лише засобом для ведення цивільного життя. Неробство, свобода від необхідності трудитися були ідеалом не одних імущих, але і бідняків.

Ринкові відносини в Римській імперії мали свою специфіку. Греки породили політичну демократію обраних на вузькій економічній основі, що спирається на власність, на рабів, на економічну міць олігархів. Ринкові відносини охоплюють в першу чергу торгівлю та ділянки суспільного життя, де є розподіл праці. Незважаючи на те, що сфера обігу грошей була невеликою, та вони вже використовувалися як загальний платіжний засіб. Обмін благами природний та потребує рівності. Можна виправдати торгівлю, особливо між країнами, а значить, виправдати гроші як засіб обміну. Однак лихварство є одним із самих непорядних занять. Засудження лихварства звужує базу розвитку підприємництва, для розвитку якого потрібен кредит.

У грошово-ринкові відносини з Римом залучаються і римські провінції, ведеться активна торгівля з Іспанією, Сирією, Британією,

Єгиптом, Дакією, Мавританією. У Римі і містах ведеться активна оптова і роздрібна торгівля. З'являються об'єднання купців, торговців, судовласників – колегії. Широке розповсюдження набуває укладання контрактів. Розповсюджується грошова форма оренди землі строком до 5 років. З'являється особливий ринок, де покупцями є лише багаті люди. І саме тут ринкові відносини почали мати правові рамки. Серед них необхідно відмітити громадянське право, в якому особливе місце займає право власності.

Відомий філософ Античності Сенека вважав, що багатство, гроші, власність призводять морального зубожіння. Багатство засліплює людину. Справжнє благо полягає у виправленні й очищенні душі. Щастя й благо прийде до людини, коли над нею буде панувати не власність, а духовна свобода. Власне такі думки були перехідним етапом до християнської світоглядної парадигми, в якій питання власності, економічного буття та господарської діяльності набули нового звучання.

Філософська думка Середніх віків формувалась в період зародження і розвитку феодальних відносин. Середньовічне мислення характеризується теоцентричністю. Утвердження християнства в якості панівної релігії привело до такого бачення реальності, яка створена за образом і подобою духу. На цьому підґрунті і починає формуватися середньовічна філософія, ідейно-світоглядним змістом якої стає духовно-ідеальне тлумачення реальності.

Християнство народжується та розвивається в греко-римському середовищі. Історичних умов для зростання підприємницької діяльності в той час ще не існувало. Філософська думка того часу ґрунтувалась на ідеях рівності усіх перед Богом, визначала власність як дар Творця. Людина проголошувалась не стільки господарем, скільки управителем своєї власності. Християнство вплинуло на такий елемент ринкових відносин, як формування ринкових цін. Римське право проголосило свободу договору продавця і покупця, тим самим надаючи свободу дій

такому регулятору ринкової ціни, як взаємодія пропозиції та попиту. Християнське ставлення до праці визначається мотивом спасіння. У середньовічному суспільстві у праці стали бачити нормальний стан людини. Щоправда, цей стан зробився необхідністю не в результаті створення людини, а унаслідок її гріхопадіння, бо у праці бачили і покарання. Істотно, проте, що неробство було віднесене до тяжких гріхів. Праця здатна приборкати плоть і сприяти виробленню дисципліни і старанності. При цьому була важливою не стільки практична користь праці, скільки мета, заради якої вона повинна була здійснюватися, тобто досягнення вищої досконалості заради спасіння. Багатство, подібно до праці, не розглядалося як самоціль або як умова забезпечення дозвілля. Ставлення до багатства визначалося метою спасіння: володіння майном могло сприяти, але могло і перешкодити душі досягти райського блаженства.

У цей період лихварство набуває характер національного лиха, де під тягарем лихварських процентів розоряються вільні селяни, земельні помісні власники, орендарі, ремісники. Християнство засуджує лихварство як один найтяжчих із семи гріхів – користолюбство. Тому християнство захистило селянина і ремісника від боргового рабства, але не від важкого тягара сплати високого лихварського процента. Можна стверджувати, що однією з найсуттєвіших помилок середніх віків було вчення «про непродуктивність капіталу», або «аксіом про безплідність капіталу» – заперечення продуктивності грошей⁵⁷.

Вважається, що термін «market» (ринок) був введений в обіг у 1066 г. В епоху Середньовіччя він означав право лорда и і державних установ

---

⁵⁷ Базилевич В.Д., Ільїн В.В. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку. — К.: Знання, 2008. — С. 325.

організовувати зустрічі суб'єктів для здійснення ними продажу чи купівлі⁵⁸. [с. 14]

У працях Августина Блаженного спостерігається думка про те, що приватна власність є причиною сварок, ворожнечі та розбрату. Він відносить її до благ, якими слід лише користуватись, тому що без них неможна прожити, але любити їх означає йти всупереч християнській моралі.

Тома Аквінський засуджував вимоги єретиків про передачу майна від багатих до бідних. Приватна власність на його думку – це основа Божого порядку, яка забезпечує порядок у господарському житті та мирне співіснування людей. Незважаючи на це, єдиним власником усіх матеріальних благ є Бог, хоча людина має право володіти і розпоряджатись своєю власністю. Недоторканість приватної власності має забезпечити держава, що буде стимулом для праці людей⁵⁹. [с. 178]

Епоха Відродження внесла нові ідеї та погляди на економічні категорії. Люди почали усвідомлювати, що пізнаючи світ вони можуть впливати на нього. Виникає думка про те, що природним є те, що відповідає законам природи, тобто прагнення до збільшення власності, грошей, майна – є природним для людини. Людина існує, тому що у неї є стимул, тобто інтерес, який проявляється у прагненні зберегти та примножити своє майно. Меркантильність як ознака даного періоду прослідковується у поглядах відомих філософів цієї епохи: Н. Макіавеллі, М. Монтеня, Ж. Бодена, т.д.

---

⁵⁸ Олексенко Р. И. Рыночные отношения в современном философско-экономическом дискурсе // Новый университет. Экономика и право. 6-7(27-28). 2013.

⁵⁹ Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. П. Данильян, О. П. Дзюбань, С.І. Максимов та ін./ Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / О.Г. Данильян (ред.). – Х.: Право, 2009. – С.178..

В цей період починається бурхливий розвиток ринково-підприємницьких відносин: зростає товарообіг, активно розвивається торгівля та виробництво, виникають міста - осередки торгівлі. Паралельно відбуваються зміни у соціальному середовищі, виникають прошарки мануфактурників та найманих робітників, формується середній клас. Нова епоха Реформації призвела до становлення капіталізму та відходу від релігійних норм. Тому в суспільстві панує впевненість про те, що джерелом зростання національного багатства є гроші. Суспільство переходить до буржуазних відносин, які узаконюють приватну власність. Людина поступово перетворюється в розумного індивіда, що здатен до активних свідомих дій та прагне досягти добробуту, володіючи та розпоряджаючись власністю в ході певної діяльності. Тому людина починає відчувати себе вільною, господарем і творцем власної долі.

В Новий час ринок та ринкові відносини продовжують розвиватись. Це поняття пов'язується з економічними відносинами виробників та споживачів в процесі обміну суспільного продукту. Епоха Нового часу представлена поглядами таких філософів, як Вольтер, Д. Дідро, О. Ламерті, Ф. Бэкон, Дж. Локк, Т. Гоббс, М Вебер, В. Петти.

Становлення позитивного знання та його розрив з релігією в епоху Нового часу пов'язані з економічними революціями, які започаткували епоху капіталізму. У філософії Нового часу обговорюється не тільки проблема людини, але і проблема справедливого устрою суспільства, сутності держави. Мислителі цієї епохи зробили спробу розкрити земну основу держави, обґрунтувати думку, що держава не результат божественного творіння, а продукт свідомої діяльності людей. Формується так названа теорія "суспільного договору", що пояснює виникнення державної влади угодою між людьми, змушеними перейти від незабезпеченого захистом природного стану народу (*status naturalis*) до

стану цивільного (*status civilis*). Істотний внесок у її розробку вніс Томас Гоббс ⁶⁰.

Т. Гоббс був прихильником сильної абсолютистської державної влади, він вважав, що тільки вона здатна усунути всі залишки "природного стану" і усі суперечки і безладдя. Правда, монарх, що її очолює, повинний спиратися на розум, піклуватися про розвиток економіки, про духовне і матеріальне звеличення підданих, про підняття рівня моралі. У цьому йому допомагають закони, а їх обов'язковість гарантується державною владою.

Держава виступає в політичній теорії Т. Гоббса продуктом суспільного договору, гарантом миру і процвітання членів суспільства, дає можливість кожній людині реалізувати ті права, якими вона володіє від природи: правом на життя, безпеку, на володіння майном. Держава ставить на місце законів природи закони суспільства, обмежуючи природні права цивільним правом. Закони держави, згідно з Т. Гоббсом, повинні обмежувати свободу окремих людей, щоб вони не змогли заподіяти шкоди іншим: "суспільна влада" тримає у вузді і направляє всі дії людей до суспільного блага" ⁶¹.

Дж. Локк розглядає світ у рамках підприємницької діяльності та висловлює переконання у тому, що у такому світі все підлягає виміру в кількісних характеристиках. Категорії пізнання, буття, влади, віри, знання осмислюються філософом через вирішення економічних проблем. У праці "Два трактати про правління" він говорить, що об'єкти спільної власності шляхом докладання праці окремої особи (об'єднання з особистою власністю) можуть перетворюватись у приватну власність. На думку Дж. Локка, підприємницька діяльність підлягає виміру, а тому має вираження в

---

⁶⁰ Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. П. Данильян, О. П. Дзюбань, С.І. Максимов та ін./ Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / О.Г. Данильян (ред.). – Х.: Право, 2009. – С 196..

⁶¹ Гоббс Томас. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Томас. Избранные произведения в 2-х томах. – т. 2 – М.: "Мысль", 1964. – С. 167.

цифрах і кількісних характеристиках, "вилучення частини того, що є спільним, і витягнення його зі стану, у якому його залишила природа, започатковують власність" ⁶².

Заслугою Дж. Локка став поділ власності на суспільну, приватну і особисту та його обґрунтування принципу непорушності приватної власності.

Викликають інтерес також і міркування Д. Юма, який досліджуючи соціальні й етичні проблеми, пов'язував їх з аналізом поняття "власність". Концепція Д. Юма характеризується натуралізацією і суб'єктивізацією найважливіших суспільних відносин — відносин власності. Власність є відношенням, яке здійснює найбільший вплив на такі афекти, як гордість, шана, марнославство тощо. Власність — це вид відношення, яке зумовлює зв'язок між особистістю і суспільством. Бути власником якої-небудь речі або майна означає бути єдиною особою яка за існуючими законами має право розпоряджатися нею: насолоджуватися вигодами від неї. Державний устрій, який сприяє збереженню власності збільшує сили, уміння, активність і безпеку людей. Він вважав, що угоди та договори, совість, розум та інші раціональні чесноти, повинні привести до "задовільного" для всіх суспільного буття.

Філософ М. Вебер розглядає ринкові відносини розкриваючи утилітарний характер протестантизму. В соціальному аспекті він описує підприємця, що володіє моральними якостями. Підприємництво на його думку - це певний спосіб життя, при якому людина існує для справи, а не справа для людини ⁶³. Вебер акцентує свою увагу на соціальному призначенні активності та виправдовує підприємництво у суспільстві. Він створює ідеальний портрет підприємця, що володіє моральними якостями.

---

⁶² Лок Джон Сочинения: в 3 т. — М.: Мысль, 1988. — Т. 3. — С. 54-56

⁶³ Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. П. Данильян, О. П. Дзюбань, С.І. Максимов та ін./ Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / О.Г. Данильян (ред.). – Х.: Право, 2009. – С. 114..

У зв'язку з тим, що в ході підприємницької діяльності перед підприємцем постає ряд труднощів та перешкод, філософ вважає що останній повинен володіти сильним характером. Саме це, на його думку, дозволить підприємцю вистояти та розвивати в подальшому свою діяльність.

Погляди англійських філософів справили значний вплив на осмислення проблем ринкових відносин та відносин власності філософами інших європейських держав, зокрема, Д. Дідро висловлював думку про те, що суперечності, які існують у суспільстві, зумовлені порушенням "природного права", відповідно до якого кожна людина є вільною і всі люди рівні. Проте в суспільстві виникає власність, котра зумовлює майнову нерівність.

Одним з найвидатніших представників епохи Просвітництва був Жан-Жак Руссо, який відкидав приватну власність, захищав ідеї республіканської свободи, соціальної та політичної рівності. Держава по відношенню до своїх громадян є господарем усього їхнього майна. Виробництво теж не повинно занадто перевищувати необхідне, інакше можна досягти зла у розкоші. У цілому в концепції Ж.-Ж. Руссо можна відзначити два важливих позитивних моменти: заперечення священного права королів і захист демократії. Але в ній міститься і небезпечний момент: абсолютизація так званої загальної волі народу. Звідси - відмова від виборів, голосування, а в кінцевому рахунку, можливий і тоталітаризм у суспільному бутті.

Німецька класика виступила теоретичною основою нового філософського світобачення. Викликає інтерес погляди на категорію власності І. Канта. І. Кант — гуманіст-просвітитель, тому для нього власність є передусім тільки тілесною, матеріальною річчю, засобом, але не метою, тому що метою є людина. Він визнавав право власності як умову природного і духовного буття людини. Завдяки власності, на його думку відбувається взаємний обмін праці людей. Звідси випливає, що власність і багатство, оскільки вони здобуваються різними способами, є

власне кажучи лише сумою зусиль праці, якою люди немовби розплачуються одне з одним. Власність в І. Канта еквівалентна насамперед затраченій праці, загальним засобом взаємного обміну якої виступають гроші. Тільки так, вважає мислитель, власність може стати законним засобом обміну працею між членами суспільства, а тим самим — засобом обміну державним багатством, тобто стати власністю. У теорії І. Канта важливо те, що власність, будучи охоплена "обігом" майна, визначає ціннісне відношення до всіх інших речей і товарів, до яких належить усе, навіть науки. Таким чином, мислитель підходить до поняття інтелектуальна власність, під яке підведене поняття володіння знаннями, що і є багатством.

Впевненість І. Канта в "людині не як засобі, а як меті суспільного розвитку надихнула Й.Г. Фіхте на розробку теоретичної позиції, відповідно до якої вища і загальна мета будь-якої вільної діяльності — можливість жити. Він визнавав право на працю та на її результати, звідки виводив право власності, під яким розумів володіння матеріальними благами особистого користування. Але ці блага не можна використовувати для наживи і життя за рахунок праці інших людей. Завдання держави — захищати власність людини. Й.Г. Фіхте залишає приватну власність недоторканою у всіх інших (за винятком землі) галузях економіки. Філософ через наявність власності легалізує функціонування й існування майна як необхідну умову розвитку приватної власності ⁶⁴.

Методологічний аспект проблеми власності теоретично оформив Г.В.Ф. Гегель у праці "Філософія права". Для нього поняття власності пов'язане з цілим аспектом духовно-інтелектуального життя індивіда — права, свободи, релігії, держави, особистості тощо. Він вважав відносини власності тією віссю, навколо якої обертається все законодавство і з якою

---

⁶⁴ Фихте Иоганн Готлиб. Закрытое торговое государство: Философский проект, служащий дополнением к науке о праве и попытке построения грядущей политики / Иоганн Готлиб Фихте / Э.Э. Эссен (пер.с нем.), В.И. Невский (вступ.ст.). – М. : Красная новь, 1923. – С. 142-143

так чи інакше співвідносяться більшою частиною права громадян. Мислитель виводив поняття власності з особистості людини, її прагнення панувати над річчю шляхом вкладення в останню своєї волі. Найважливішою передумовою власності Г.В.Ф. Гегель вважав свободу. Наголошуючи на "абсолютному праві людини на привласнення всіх речей шляхом вкладення в них своєї волі", вчений був переконаний, що лише таким шляхом річ отримує своє визначення і набуває своєї сутнісної мети⁶⁵.

Слід зазначити, що Г.В.Ф. Гегель аналізував смисл власності як органічну єдність таких елементів: оволодіння річчю шляхом її фізичного захоплення, формування (зміни форми об'єкта привласнення, наприклад, шляхом обробітку землі) і позначення (наприклад, встановлення на земельній ділянці стовпчика, на якому зазначено ім'я її власника). Зі вступом у володіння вчений пов'язував вихід свободи зі свого внутрішнього притулку і перехід її в річ; користування як перебування свободи в речі, що знаменує тотожність суб'єкта (особи) і об'єкта (речі), при цьому привласнення можливе лише на основі втрати якості, загибелі однієї зі сторін (споживання речі як засобу задоволення потреб); відчуження як відображення (рефлексія) свободи із речі у собі, що може відбуватися за двох умов: 1) власник вкладає у річ свою свободу; 2) річ за своєю природою є чимось зовнішнім щодо власника⁶⁶.

Водночас Г.В.Ф. Гегель наголошував на тому, що необхідною передумовою успішного функціонування власності є договір між людьми, який "передбачає, що ті, хто вступає у нього, визначають один одного особами і власниками". Власність у нього пов'язана з володінням, завдяки чому з погляду свободи власність, як її перше наявне буття, є істотною метою для себе. Необхідність приватної власності полягає в

---

⁶⁵ Гегель Г.В.Ф. Філософія права / Г.В.Ф. Гегель. – М.: "Мысль", 1989. – С.262.

⁶⁶ Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Георг Вільгельм Фрідріх Гегель / Пер. з нім. Р.Осадчука та М.Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – С. 241.

тому, що вона дає свободі наявне буття. Неприйнятність суспільної власності Г.В.Ф. Гегель пояснює тим, що між власником і річчю існує не тільки зовнішній, а й глибокий внутрішній, духовний взаємозв'язок, оскільки володіння власністю означає привнесення в річ іншої мети ⁶⁷.

Наступним етапом розвитку світової філософської думки стала марксистська філософія, яка сформувалась на ґрунті попередніх філософських систем. Тому з одного боку, її поява була обумовлена попередніми філософськими ученнями, а з іншого стала їх діалектичним запереченням.

Виникнення марксизму відбулось кінці XVIII ст., в той період, коли в Англії, почався промисловий переворот. Зростав обсяг промислового виробництва, будувались нові фабрики, збільшувалась чисельність найманих робітників. На зміну феодалізму ішов капіталізм, формувались нові класи — буржуазія і пролетаріат. Сильнішою ставала експлуатація найманої праці з боку буржуазії. Соціальні конфлікти та потрясіння цього періоду, закономірно, викликали у свідомості робітників та прогресивної інтелігенції багато соціально-філософських запитань: чи може бути суспільство справедливим, без експлуатації людини людиною, і як цього досягти; які перспективи розвитку суспільства і що є його метою; як можна використати знання про навколишню дійсність на користь усім людям; чому спроби реалізувати на практиці ідеали Свободи, Щастя, Рівності, Братерства, Краси закінчуються крахом та ін. Марксизм і його філософія прагне дати відповіді на ці запитання, переносючи акцент на економічне життя суспільства, насамперед на сферу матеріального виробництва. Послідовно проводить думку, що в основі суспільного розвитку лежить спосіб виробництва матеріальних благ. Саме спосіб виробництва як органічна єдність двох компонентів — продуктивних сил і

---

⁶⁷ Базилевич В.Д., Ільїн В.В. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку. — К.: Знання, 2008. — С. 374.

виробничих відносин — є тим стержнем, навколо якого об'єднуються всі інші складові суспільного життя.

Серед багатьох видів стосунків між людьми (політичних, правових, сімейних, моральних та ін.) як базові марксизм виділяє відносини у сфері виробництва матеріальних благ. Виробничі відносини визначають усі інші відносини між людьми і становлять суспільний базис. Матеріальне буття, економічний базис визначають суспільну свідомість (мораль, право, ідеї, теорії тощо). Минуле і майбутнє людства постає як послідовний, закономірний процес зміни економічного устрою суспільства, розвитку спочатку матеріального, а вже потім духовного життя поколінь. В цілому марксизму властива переоцінка ролі матеріального чинника, зокрема економічного, у поясненні життєдіяльності суспільства. Основоположники марксистської філософії прийшли до висновку, що причиною відчуження є експлуатація людини людиною, в основі якої лежить приватна власність на засоби виробництва. Вони запропонували і конкретний шлях виходу з ситуації, що склалася, — знищення приватної власності на засоби виробництва. Це можна здійснити, на їхню думку, через утвердження нового типу власності — власності всіх і кожного водночас на ті засоби, якими створюються матеріальні цінності, власності, суспільної за своїм характером. Ідея знищення приватної власності та подолання відчуження проходить червоною ниткою через увесь марксизм. Суспільством вільної праці, соціальної рівності, справедливості та гуманізму проголошується комунізм. Вказується і соціальна сила, здатна кардинально змінити суспільні відносини, забезпечити перехід від приватної до суспільної власності. Такою силою у вченні марксизму виступає робітничий клас, пролетаріат. Тому однією з характерних рис марксистської філософії є її

безпосередня спрямованість на захист потреб та інтересів пролетаріату ⁶⁸.
[с. 185-187]

К. Маркс розмежовував економічний та юридичний зміст власності. Вважав, що кожна людина може бути товаровласником лише з волі іншої людини. Кожна сторона може через спільний вольовий акт привласнити чужий товар, шляхом відчуження свого вланого. Таким чином юридичні вольові відносини - це відновини визнання окремих людей приватними власниками на основі їх ставлення до одних об'єктів як до власних, а до інших як до чужих. Відповідно формою виразу таких відносин є договір. На думку К. Маркса, специфіка відносин власності та співіснування різних її форм об'єктивно зумовлені ступенем розвитку продуктивних сил, характером суспільного поділу праці. Відтак перетворення відносин власності є закономірним наслідком розвитку певного способу виробництва, що ґрунтується на діалектичній взаємодії продуктивних сил та виробничих відносин. Виходячи з цього, філософ заперечував "природність" та "вічність" приватної власності, обґрунтовуючи тезу про історично обмежений характер останньої ⁶⁹. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в інтелектуальній думці Німеччини з'являються ідеї, в яких філософи того часу визначали власність як невід'ємну рису особистості, нерозривно пов'язану з її духовним самовдосконаленням. Вони трактували людину як соціальну істоту, на поведінку якої впливають моральні, етичні, правові та культурні чинники. Зокрема А. Шопенгауер під власністю розуміє засоби, які дають змогу задовольняти потреби, розділені на три класи: природні і необхідні; природні, але не необхідні; ні природні, ні необхідні. Вони нескінченні і задовольнити їх дуже важко. Тому головне

---

⁶⁸ Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. П. Данильян, О. П. Дзюбань, С.І. Максимов та ін./ Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / О.Г. Данильян (ред.). – Х.: Право, 2009. – С. 185-186.

⁶⁹ Базилевич В., Ільїн В. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку. – К., Знання, 2006. – С. 281.

— у визначенні меж розумних бажань. Відношення до власності виявляє сутність людини, котра усвідомлює свою сферу можливостей для досягнення бажаного багатства. Це і є те, що називається щастям: якщо предмет, річ, надбання уявляються досяжними, людина відчувається щасливою, і, навпаки, нещасливою, коли утруднення що настають, забирають, віднімають надію. Багатство, зауважує А. Шопенгауер, що морська вода: чим більше п'єш, тим сильніша спрага. Якщо ж говорити про настрій людини, то він завжди тим кращий, чим більше вдалих спроб і результатів у реалізації домагань на збільшення власності і багатства ⁷⁰.

Ф. Ніцше виводить категорію «надлюдини», яка прагне до влади над собою. Надлюдина володіє не майном, не матеріальним добробутом, а значно більшим — силою волі володіти собою, яка є джерелом діяльності людини. Такий підхід очевидно є утопічним, оскільки кожна реальна людина, яка перебуває в соціальній дійсності, в чомусь є сильною, а в чомусь — слабкою. Однак для Ф. Ніцше слабкість — це доля нищих, звичайних, а не надлюдей. Виправдання "волі до влади" як права сильного — "надлюдини", по суті, ставило завдання замінити існуюче прагнення до власності — основи свободи. Таким чином людина позбавлялася вибору. Однак людина за будь-яких обставин орієнтується на альтернативні проекти буття, оскільки це дає змогу чинити оптимально. У зв'язку з цим підміна раціональних понять і цінностей ірраціональною "волею до влади" не витримала випробування часом. Людина продовжувала жити насамперед матеріальним та духовним життям, і тому власність залишалася полем теоретико-наукових та інтелектуальних дискусій ⁷¹.

Особливістю позиції російських мислителів В.С. Соловйова, М.О. Бердяєва, С.М. Булгакова, І.О. Ільїна є те, що вони вважали основою

---

⁷⁰ Базилевич В., Ільїн В. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку. – К., Знання, 2006. – С. 297

⁷¹ Базилевич В., Ільїн В. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку. – К., Знання, 2006. – С. 302.

власності і багатства сутність людської особистості. Власність, як і всі речі та предмети об'єктивного світу, є ідеальним (духовним) продовженням особистості в цих речах, або перенесенням її ідеальної сутності на ці речі. Це перенесення здійснюється завдяки праці. Способи праці як діяльності можуть бути різні, але насамперед важливим є ставлення до самого предмета, внутрішнє налаштування і напрям діяльності, що впливає з нього. Тому економічні основи життя, що ґрунтуються на праці, допускаючи освоєння природи в цілому, здійснюються завдяки моральній організації матеріального буття.

Ринкові відносини призводять не лише до перетворенням людиною зовнішнього речового світу, а й впливають на відносини людей, їх діяльність. І у такому людському вимірі ринкові відносини містять в собі значний моральний потенціал, бо тісно пов'язані з людською особистістю, її моральністю, етичними нормами суспільного життя. Діяльність, що здійснюється в рамках добра, сприяє вдосконаленню соціальних відносин і особистої моральності.

Зміна суспільно-економічного устрою, відносин власності, розвиток ринкової економіки, реструктуризація форм господарювання, а також зростання актуальності проблеми регулювання, прогнозування, моделювання цих процесів зумовлюють необхідність визначення сутності ряду категорій в руслі формування загальної філософії та ідеології трансформаційних процесів. Актуальність даного питання є очевидною при вирішенні проблеми регулювання ринкових відносин у сфері аграрного виробництва.

Поява ринкових відносин і формування буржуазного суспільства змінили ставлення до праці, до господарювання і матеріальних благ. Мотиви прибутку, вигоди, господарської користі стали соціально значущими. Вкорінення капіталістичного начала в господарському житті стимулювало його бурхливий розвиток, що привело до зростання автономії і посилення впливу на всі сфери життєдіяльності.

Ринковий тип господарювання містить в собі ряд суперечливостей: з одного боку, він культивує потреби і жадання споживання заради споживання, пронизує всі сфери життя прагненням до вигоди, користі, комфорту, тим самим нівелюючи особу; з іншої. – утверджує суверенність споживача, його прав, дає можливість урізноманітити індивідуальні стилі і способи життя, що розширює соціальну свободу людини. Про це свідчить той факт, що при капіталізмі приватна власність виступає не тільки засобом максимізації доходу і користі, але розглядається як частина суспільства та умова творчого самовираження.

РОЗДІЛ II.

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДІЙСНЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ
АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА**

2.1. Державна власність на землю як засіб забезпечення аграрного виробництва

Державна власність відіграє важливу роль у системі відносин власності будь-якої держави. Для України, як для аграрної країни, земельна власність має домінуюче значення, тому в ст. 14 Конституції України зазначається, що земля є основним національним багатством та перебуває під особливою охороною держави.

Державна власність на землю була відома ще здавна. Виробничі відносини становлять фундамент для економіки і тому дослідження юридичної природи права державної власності в Україні в умовах ринкових реформ є важливою складовою для розбудови сучасних ринкових відносин.

В юридичній літературі достатньо приділено уваги природі права власності та права власності на землю зокрема, тоді як сучасний інститут права державної власності на землю залишається недостатньо дослідженим. Для розкриття юридичної природи права державної власності на землю та змісту права державної власності на землю необхідно безпосередньо зупинитися на визначенні понять «власність», «право власності», «земельні відносини».

Українські вчені справедливо зауважують, що право власності не може базуватися на будь-якому привласненні об'єктів матеріального світу, оскільки саме по собі присвоєння не відображає дійсної суті власності як в економічному, так і юридичному значеннях, а характеризує лише ставлення людини до природних та створених нею матеріальних благ, так

само не можна визнавати правом власності фактичне заволодіння землею, оскільки це не розкриває дійсної суті даного права⁷². Поділяємо такі думки, оскільки це дає підстави стверджувати, що право державної власності, становлення якого довгий час супроводжувалось процесами завоювання та освоєння території, загарбницькими війнами, заборонаю приватної власності на землю, хибно позиціонується як негативне явище. Однак вказані визначення не відображають правового змісту державної власності на землю, тому що такий об'єкт права, як земля (земельна ділянка) не можна розглядати як певний продукт споживання або результат суспільного виробництва. Слід враховувати, що земля – це природний ресурс, загальне багатство не окремої держави, а людства в цілому. Людина не здатна заново створити гумусний шар планети, збільшити природні розміри землі – земля не є результатом виробництва та її не можна розглядати в одному ряду з іншими засобами виробництва. Однак сьогодні земля є об'єктом купівлі-продажу та розглядається як товар, тому можна зробити висновки, що зміст права державної власності на землю знаходиться в прямій залежності від понятійного апарату – в першу чергу від законодавчо визначеного поняття «майно», «право власності», «земельні відносини», «земельна ділянка», від визначення землі як об'єкта цивільного обігу, а також від усвідомлення людиною землі як природного ресурсу, від до ступеня суспільного розвитку окремої держави. Право державної власності на землю в сучасних умовах набуває соціального змісту, слугує забезпеченню належного існування держави, її органів, громадян, врегулюванню суспільних відносин та становить невід'ємну складову відносин власності.

Відносини власності визнають як сутність усієї системи суспільних виробничих відносин будь-якої держави. У сучасному земельному

---

⁷² Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: [монографія] / Носік В. В. – К. : Юрінком Інтер, 2006.

законодавстві терміни власність, право власності та земельні відносини тісно пов'язані, що також підтверджується нормами земельного законодавства, адже відповідно до ст. 2 ЗК України земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею.

Відповідно до ст. 78 ЗК України право власності на землю – це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. Дійсно, законодавцем та окремими науковцями зміст права власності та поняття земельних відносин ототожнюється. Однак суспільні земельні відносини не вичерпуються змістом правомочностей володіння, користування і розпорядження землею. Також під земельними відносинами розуміють відносини щодо використання, відтворення та охорони земель. Слід погодитись з такими висновками, адже використання землі земельних ділянок повинно супроводжуватись відтворенням і охороною земель та відповідальністю землекористувачів.

Зміст права власності на землю традиційно виражається через тріаду повноважень власника щодо тих чи інших об'єктів власності. На наш погляд, розкриття земельних правовідносин державної власності на землю через категорії володіння, користування і розпорядження є дещо звуженим і потребує розширення правомочностями відтворення та охорони, адже відтворення передбачає відновлення родючості, природних властивостей землі, без яких втрачається інтерес до неї, як об'єкта права власності. Охорону природи розуміють як систему заходів, спрямованих на підтримання раціональної взаємодії між діяльністю людини і довкіллям, забезпечення збереження та відтворення природних багатств, раціонального використання природних ресурсів. Вважаємо, що повноваження відтворення та охорони можуть бути об'єднані й виражені правомочністю управління, як юридично гарантованою можливістю визначати, регулювати і контролювати цільове та раціональне використання землі.

У законодавстві відсутнє визначення права державної власності на землю, тому зміст права державної земельної власності обумовлюється змістом права власності на землю в цілому. Науковці звертають увагу на юридичний та економічний зміст цього багатомірного поняття і економічна категорія «власність» є найбільш ефективним і гарантованим засобом реалізації економічних інтересів за використання природних об'єктів; у юридичному розумінні власність на природні ресурси знаходить свій прояв як результат закріплення суспільних відносин власності в правових нормах⁷³.

Право власності на землю в об'єктивному розумінні являє собою сукупність чи систему правових норм, які закріплюють, регламентують та охороняють відносини власності на земельні об'єкти та їх ресурси в державі. Суб'єктивне розуміння права земельної власності включає повноваження (правомочності) суб'єктів по відношенню до землі (земельної ділянки) як об'єкта права.

Особливістю права власності на землю в Україні є закріплення законодавством форм прав на землю «за суб'єктом». У суб'єктивному розумінні право власності визначається як спроможність здійснювати у відповідному обов'язі володіння, користування та розпорядження стосовно належного власникові майна на свій розсуд. Відмітимо, що зміст права державної власності на землю в сучасному земельному законодавстві не визначений, тому можна зробити висновок, що зміст права державної власності на землю слід розглядати в двох аспектах – об'єктивному та суб'єктивному. В об'єктивному розумінні зміст права державної власності на землю – це система правових норм, що закріплюють, регламентують та охороняють відносини набуття і реалізації державою права власності на землю, у суб'єктивному розумінні зміст права державної власності на землю – це юридична можливість держави здійснювати у обов'язі

---

⁷³ Каракаш І. І. Природноресурсове право України : [навч. посібник] / І. І. Каракаш ; [за ред. І. І. Каракаша]. – К. : Істина, 2005.

визначеному законом повноваження володіння, користування, розпорядження і управління земельним ділянками.

Досліджуючи динаміку права власності на землю, В. В. Носік вказує, що вона проявляється лише у здійсненні такого права відповідними суб'єктами з метою задоволення потреб і законних інтересів, пов'язаних з використанням землі чи конкретної земельної ділянки⁷⁴. Вважаємо, що здійснення права державної власності визначається такими елементами правовідносин як зміст, об'єкт і суб'єкт права власності на землю.

Загалом визначення змісту права державної власності на землю не охоплюється цивілістичними підходами. Таким чином, можна констатувати, що одностайності в розумінні змісту права власності на землю в наукових колах не спостерігається, що обумовлює необхідність розширити спектр наукового дослідження та вийти за рамки класичної тріади повноважень власника. На наше переконання визначення змісту права власності проводиться без врахування таких правомочностей: права на власні дії (поведінку), права вимагати певних дій від інших осіб, права звернутися за захистом у разі порушення права. Правомочності класичної «тріади» повноважень суб'єктивного права власності стосуються лише права на власну поведінку. Зокрема право вимагати певних дій від інших осіб не охоплюються правом власності та в більшій мірі стосується можливостей визначати цільове користування і регулювати раціональне використання земельної ділянки, об'єднаних додатковою правомочністю «управління», наприклад, при передачі земельної ділянки в користування інших осіб. Тому кожний окремих елемент «тріади» може розглядатися як окреме суб'єктивне право. Отже, право державної власності на землю має особливий правовий характер і тому, на нашу думку, актуальне питання його змісту слід розглядати не лише в рамках класичної тріади правомочностей суб'єктивного права власності.

---

⁷⁴ Носік В.В. Право власності на землю Українського народу: [монографія] / Носік В.В. – К.: Юрінком Інтер, 2006.

Зміст суб'єктивного права власності, який крім «тріади» може включати також – управління, регулювання, захист землі в межах існуючих кордонів, захист суб'єктивного права власності, гарантування, охорону ґрунту, обмеження права власності тощо. В набір правомочностей щодо змісту права державної власності на землю потрібно включити правомочність управління, як необхідну складову права державної власності на землю, про що також висловлювались радянські вчені⁷⁵. Правомочність управління як складова змісту суб'єктивного права державної власності на землю, можна розуміти як право державних органів визначати і регулювати режим цільового і раціонального використання земель державної власності та здійснювати контроль за їх використанням. Також слід зазначити, що органи державної влади здійснюють не лише політичне управління відповідними територіями, а й господарське управління землями, що належать до державної власності. У системі таких земельних відносин вони здійснюють правомочності власника землі.

У державній власності перебувають земельні ділянки, які надані для здійснення господарської діяльності державним (казеним) промисловим підприємствам. Землі державних промислових підприємств, установ, організацій перебувають в управлінні відповідних промислових міністерств і відомств, склад яких у системі влади не є стабільним. Водночас органами управління землями промислових підприємств можуть виступати і непромислові міністерства і відомства. Наприклад, ті чи інші міністерства України мають у своєму підпорядкуванні потрібні їм промислові підприємства, які використовують земельні ділянки. Саме такий принцип покладено в основу регулювання відносин державної власності на землю, адже Конституція України власником землі в державі проголосила Український народ. Відповідно до ст. 13 визначається, що від

---

⁷⁵ Аксеньюнок Г.А. Общая теория советского земельного права / Аксеньюнок Г.А., Иконницкая И.А., Краснов Н.И. – М.: Наука, 1983.

імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади. Держава ж за таких умов та відповідно до ст. 80 ЗК України набуває статусу суб'єкта права власності на землю, адже норма цієї статті вказує, що суб'єктами права власності на землю є держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади – суб'єктів здійснення права державної власності на землю.

Характеризуючи зміст права державної власності на землю, необхідно враховувати конституційні особливості її закріплення. Такі особливості базуються на визнанні народу України власником землі, проголошенні держави суб'єктом права власності, визначення механізму здійснення державою права власності через діяльність органів державної влади, які можна назвати суб'єктами здійснення права державної власності на землю. Відповідно до ст. 13 Конституції України земля є власністю Українського народу, від імені та в інтересах якого виступають органи державної влади та місцевого самоврядування. Держава є особливим суб'єктом права земельної власності, що зумовлюється колом суб'єктів права державної власності на землю та особливим правовим статусом представницьких державних органів, які відповідно до Конституції України є суб'єктами реалізації від імені держави функцій власника. Зазначені органи становлять єдину систему органів державної влади, які перебувають в ієрархічному підпорядкуванні і тому Земельний кодекс України розмежував компетенцію цих органів щодо здійснення правомочностей суб'єкта права державної власності на землю [85, с. 65]. У такий спосіб обумовлюються особливості реалізації права державної власності на землю, які полягають у систематизованості представницьких повноважень органів державної влади як суб'єктів здійснення права державної власності на землю щодо володіння, користування, розпорядження і управління землями (земельними ділянками), що належать державі у встановлених межах повноважень здійснення прав власника на землі державної власності від імені Українського народу та в

інтересах держави.

Ведучи мову про особливості права державної власності на землю, що стосується об'єктів права державної власності на землю, не можна залишити поза увагою презумпцію перебування земель у державній власності, що обумовлюється існуванням в сучасному земельному законодавстві ознак монополії права державної власності, визначеної ч. 1 ст. 84 ЗК України, де вказується, що в державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності. Це зводить нанівець конституційну дефініцію рівності всіх суб'єктів права власності перед законом. За таких умов складається ситуація, що земельні ділянки, які не належать до комунальної чи приватної власності, є державною власністю. Однак варто зауважити, що є випадки, коли з моменту відкриття спадщини і до її оформлення спадкоємцями проходить певний проміжок часу, протягом якого земельна ділянка є ніби нічийною. У ч. 2 ст. 14 Конституції України визначається, що набуття і реалізація права власності на землю гарантується всім суб'єктам, у тому числі й державі як рівноправному суб'єкту на рівні з громадянами та юридичними особами виключно відповідно до закону, тобто декларативно держава набуває права власності на землю у тих самих випадках і за тими самими правилами, за якими її набувають у власність інші суб'єкти, що є практично нездійсненим. Відповідно, держава не може бути визнана рівноправним суб'єктом права власності за сучасним земельним законодавством. Аналіз норм діючого Земельного кодексу України дає підстави стверджувати, що він побудований за принципом переважної більшості правових норм щодо регулювання відносин приватної власності на землю в порівнянні з іншими формами власності, що негативно відзначається на правовому регулюванні відносин державної власності на землю; правові норми щодо визначення підстав набуття та припинення права приватної власності на землю є домінуючими, тому ЗУ України кодекс не виконує своєї кодифікаційної функції.

Важливою особливістю права державної власності на землю є визначення в земельному законодавстві земель, що не підлягають передачі у комунальну та приватну власність, що проявляється у закріпленні заборон на передачу окремих земельних ділянок з державної у власність інших суб'єктів. Так, можна стверджувати, що у земельному законодавстві закріплені положення, якими виокремлено земельні ділянки виключної державної власності, однак їх перелік, критерії віднесення земельних ділянок до таких, що вилучені з цивільного обігу та окремий їх правовий режим не визначені. Необхідність регламентації об'єктів права виключної державної власності на землю зумовлена особливою цінністю окремих земель, загальнодержавним значенням особливо цінних земель, певних категорій ґрунтів, особливим призначенням окремих земельних ділянок, які слід залишити у власності держави. Наслідком необґрунтованої приватизації стало привласнення земельних ділянок природо-заповідного фонду, історико-культурного призначення, рекреаційного призначення, особливо цінних ґрунтів тощо а також необґрунтоване зменшення загальної площі державних земель без врахування об'єктивної потреби наявності достатньої кількості земель державної власності, необхідних для виконання державою своїх завдань і функцій, земельних ділянок, які слугують забезпеченню здійснення права державної власності на землю.

Об'єкти державної власності призначені для задоволення публічних інтересів держави. За необхідне вбачається встановлення в земельному законодавстві переліку земельних ділянок, вилучених та обмежених в обігу. Земельне законодавство потребує удосконалення через пропозицію і прийняття Закону України «Про особливо цінні землі в Україні», що обумовлено відсутністю в земельному законодавстві критеріїв віднесення земель до особливо цінних, невизначеністю правового режиму таких земель, їх особливими природними якостями і національним значенням.

Вважаємо, що державна власність на землю має особливий публічно-правовий зміст. Основним завданням державної власності на

землю є забезпечення земельних публічних та державних інтересів суспільства. Але слід зазначити, що забезпечення земельних інтересів суспільства включає і забезпечення приватних земельних інтересів суб'єктів приватної власності на землю. Приватна власність на землю – це як теза, державна власність на землю – антитеза. В аспекті регулювання державою відносин власності на землю можна стверджувати про пріоритет публічних земельних інтересів над приватними, що необхідно враховувати при здійсненні права державної власності на землю.

Право державної власності на землю не лише функціонально спрямоване на регулювання суспільних відносин земельної власності, охорону та захист суб'єктивних прав держави, як суб'єкта права державної власності на землю. Особливістю права державної власності на землю є те, що в сучасних умовах воно набуває соціального змісту, спрямовується на забезпечення належного існування держави як політико правової організації суспільства та її громадян, врегулювання суспільних відносин та становить невід'ємну складову відносин власності.

Підсумовуючи проведені дослідження, можна зробити висновки про те, що за результатом вивчення понять власність, право власності, земельні відносини, елементи правовідносин державної власності на землю, розкриття юридичного та економічного змісту права власності, дослідження правомочностей володіння, користування, розпорядження і управління, об'єктивного та суб'єктивного розуміння права державної власності на землю можна визначити, що право державної власності на землю – це делегована Українським народом юридично закріплена можливість держави здійснювати у визначеному законом обов'язі правомочності володіння, користування, розпорядження і управління земельними ділянками через систему правових норм, які регулюють виникнення, реалізацію і припинення відносин державної власності на землю.

Особливостями права державної власності на землю в сучасному

розумінні є: визначенням державної земельної власності як результату реформування існуючої системи монопольної державної власності на землю; трикомпонентною системою суб'єктів права державної на землю, до якої увійшли власник, суб'єкт права власності та суб'єкти реалізації права державної власності на землю; презумпцією перебування земель у державній власності; визначенням у законодавстві земель, які не підлягають передачі у комунальну та приватну власність; публічним характером і соціальним змістом права державної власності на землю.

Особливості здійснення права державної власності на землю полягають у систематизованості представницьких повноважень органів державної влади як суб'єктів реалізації права державної власності на землю щодо володіння, користування, розпорядження і управління землями (земельними ділянками), що належать державі у встановлених межах повноважень здійснення прав власника на землі державної власності від імені Українського народу та в інтересах держави.

Об'єкти права державної власності на землю слід шукати в Конституції України та в Земельному кодексі України, однак ці нормативно-правові акти не дають їх переліку і визначення. Як слушно зауважує В. В. Носік, реалізація конституційних засад права власності на землю в значній мірі залежатиме від того, як у чинному законодавстві буде визначено поняття землі як об'єкта в структурі земельних і майнових правовідносин ⁷⁶.

На наш погляд, правовий аналіз об'єктів державної земельної власності має ґрунтуватися на дослідженні об'єктів права власності на землю в цілому, виявленні ознак земельної ділянки, як правової категорії та їх співвідношенні з ознаками землі як об'єкта права державної власності, адже, як доречно вказує В. М. Єрмоленко, розмежування

---

⁷⁶ Носік В. В. Конституційні засади реалізації права власності на землю в Україні / В. В. Носік // Актуальні питання приватизації та оцінки земель: зб. наук. праць / [під ред. Б. А. Семененка]. – Суми : ВВП “Мрія-1” ЛТД, 1999.

об'єктів правового регулювання залежить від ступеня формування понятійного апарату⁷⁷. На визначення кола об'єктів права державної власності на землю та їх характеристики впливає розуміння того, що являє собою земля, землі та земельна ділянка як об'єкти правового регулювання та об'єкти права власності.

За ЗК України об'єкти земельних відносин збігаються з об'єктами права власності. Відповіді на запитання, що розуміти під зазначеними вище об'єктами ЗК України не дає, а тому у законотворчій та правозастосовчій практиці точаться гострі дискусії довкола термінів «земля», «землі» та «земельна ділянка». В.І. Андрейцев наголошує, що вказані поняття потребують суттєвого уточнення, оскільки чинне екологічне та земельне законодавство передбачає особливості землі у складі довкілля та формування її якості і безпеки⁷⁸. Видається, що ці поняття несуть в собі окремий правовий зміст та мають самостійне значення, відмінне одне від одного.

Науковці вказують на важливе державне, економічне і екологічне значення землі, оскільки кожна земельна ділянка невіддільна від усього земельного простору, то на неї розповсюджується певна частина суспільних і державних інтересів, які існують відносно землі як такої. Індивідуально-визначену земельну ділянку вважають об'єктом земельного права, щодо якої виникають земельні правовідносини, однак висловлено погляди щодо яких об'єктом правовідносини використання землі завжди є індивідуально визначена земельна ділянка. На думку академіка В. І. Андрейцева, в юридичному значенні земельна ділянка може розглядатися як територіально просторова, індивідуально визначена та юридично відособлена поверхнева частина відповідної категорії земель, межі якої встановлені на місцевості й зафіксовані у земельно-правових

---

⁷⁷ Єрмоленко В. М. Категорія «форма права власності»: теоретико-методологічні засади обґрунтування / В. М. Єрмоленко // Підприємництво, господарств і право. – 2008. – № 12.

⁷⁸ Андрейцев В. І. Об'єкти земельних правовідносин за новим Земельним кодексом України / В. І. Андрейцев // Науково-практичні коментарі. – 2002. – № 2.

документах, що посвідчують її належність на підставі відповідного юридичного титулу власникам чи користувачам для цільового використання як операційної бази, умови й джерела життєдіяльності і задоволення матеріальних, соціальних, екологічних, духовних і інших потреб та інтересів особи.

Найбільш вживане правове значення землі у вітчизняному законодавстві зводиться до її поверхні, що охоплює ґрунтовий шар або територіальний простір, оскільки саме поверхневий шар землі виконує низку життєво важливих функцій для людини та суспільства. Пошук системності у підходах до визначення землі та земельної ділянки як об'єктів права державної власності має ґрунтуватися на аналізі нормативно-правових актів, що регулюють питання земельної власності в Україні та врахуванням поглядів науковців на зміст цих понять.

Конституція України в ст. 13 та 14 визначає землю об'єктом права власності та не використовує поняття «земельна ділянка». Стаття 84 «Право власності на землю держави» ЗК України також застосовує поняття «землі», вказуючи, що у державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності, але поруч з вказаними поняттям Земельний Кодекс оперує й терміном «земельна ділянка». Визначення об'єктів права власності на землю держави законодавцем зроблене на основі використання не поняття конкретної земельної ділянки, а більш широкої категорії «землі», що охоплює й ознаки відособленої земельної ділянки.

Частина простору та ґрунтовий покрив є складовими поняття «земельна ділянка», а закріплене у ст. 14 Основного Закону держави поняття «земля» необхідно тлумачити як «земельна ділянка» у випадках набуття та реалізації права власності на землю.

Дійсно, набуття, припинення та реалізація права проявляються в динаміці здійснення права власності, в результаті чого категорія «об'єкт права власності» трансформується в категорію «земля» та за певних умов

набуває ознак земельної ділянки. Єдиним об'єктом права приватної власності є конкретна, виділена в натурі (на місцевості) земельна ділянка. Право державної власності на землю має регулюючий характер, де об'єктом такого регулювання в першу чергу є земля, як правова категорія. Слід враховувати, що за будь-яких умов земля має наступні ознаки: є продуктом природи, який створений самою природою та їй належить; земля є природним потенційним головним знаряддям сільськогосподарського виробництва; як засіб виробництва земля характеризується просторовою обмеженістю планети, держави, області, району; земля характеризується родючістю і нарешті земля є вічним засобом виробництва. На наш погляд, ці та інші чинники слід враховувати при визначенні об'єктів права державної власності на землю.

Земельний кодекс України не розмежовує поняття «земля» і «землі» як об'єкти права власності та не дає їм визначення. Найскладнішим об'єктом правовідносин з його не відтворюваними властивостями і на відміну від інших об'єктів правовідносин, землі є продуктом природи (природне тіло), вони виникли поза волею і свідомістю людини без будь-якого сприяння з її боку.

Можна констатувати, що поняття «земля», «земельні ресурси» та «земельні ділянки» співвідносяться як загальне, особливе і одиничне. Зі змісту законодавчих актів випливає, що об'єктами права державної власності є не тільки конкретні земельні ділянки, а всі землі відповідних категорій у просторових межах держави, не віднесені до земель комунальної та приватної власності. Також необхідно відмітити, що Конституцією України та нормами земельного законодавства поняття «землі» вживається в першу чергу для визначення характеристик саме об'єктів державної та комунальної власності.

Об'єкти права державної власності на землю розглядаються у складі земельних відносин як самостійні елементи змісту права державної власності на землю. Найбільш змістовно в розумінні об'єктів права

власності на землю та визначенні їх правового змісту правові категорії «земля», «землі», «земельна ділянка» позначають саме об'єкти права державної власності на землю та співвідносяться як загальне, часткове і одиничне. Поняття «земля», «землі» розглядаються як узагальнюючі правозастосовні категорії, є інтегрованими поняттями, застосовуються у першу чергу для позначення об'єктів державної і комунальної власності. Поняття «земельна ділянка» використовується в законодавстві, як правило, для регулювання правовідносин державної власності щодо здійснення права державної власності на землю, тому об'єкти права державної власності на землю розглядаються у складі земельних відносин як самостійні елементи змісту права державної власності на землю.

Пропонується близькі за змістом поняття «земля», «землі» та «земельні ділянки» в розумінні об'єктів права державної власності на землю об'єднати загальним терміном – земельні об'єкти, що належать державі. Підкреслюючи особливості об'єктів права державної власності на землю, слід вказати, що така пропозиція зумовлена необхідністю вдосконалення категорійного апарату, який формує право державної власності на землю. Так, право власності на землі і землю не може існувати у розумінні відмінному від поняття «земельна ділянка», однак щодо характеристики об'єктів права приватної власності лише поняття «земельна ділянка» вживається в розумінні об'єктів права приватної власності на землю, що й вказує на відмінності об'єктів права державної власності на землю від об'єктів інших форм власності.

У законодавстві відсутня класифікація об'єктів права державної власності, однак землю як об'єкт права державної власності належить розглядати із врахуванням категорій і цільового призначення. Земельні об'єкти права державної власності є численними та різноманітними, що зумовлює необхідність їх класифікації. Землі державної власності перш за все – це землі особливого призначення, які мають специфічний правовий режим, вилучені чи обмежені в обігу земельні об'єкти, які можуть мати

особливий режим оподаткування. За правовими характеристиками об'єкти земельної власності держави можна класифікувати як землі виключної державної власності та землі невиключної державної власності⁷⁹.

Сучасне земельне законодавство не дає визначення поняття «виключна власність» чи «землі виключної власності» та не встановлює чіткий вичерпний перелік земель виключної власності. За аналізом змісту нормативно-правових актів, які регулюють відносини власності на землю, можна виокремити землі державної власності, що не можуть належати іншим суб'єктам, окрім держави. Саме такі землі можна вважати землями виключної власності держави, які визначені серед інших об'єктів земельної власності за принципом встановлення у ч. 3 та 4 ст. 84 ЗК України заборони їх передачі у комунальну та приватну власність.

Мотивами закріплення певних різновидів земель у виключній власності держави є те, що державна власність на земельні ділянки повинна забезпечувати реалізацію певних функцій держави (оборона тощо), в інших випадках для збереження певних особливо цінних категорій земель може бути необхідно, щоб землі знаходилися у безпосередньому управлінні держави, тобто, землі виключної власності держави мають наступні ознаки: вилучені з цивільного обігу, мають суспільне призначення, забезпечують виконання державою своїх функцій, можуть не мати законодавчо визначених ознак земельної ділянки, є земельними об'єктами особливого правового режиму, яких характеризується можливою відсутністю правовстановлюючого документа на такі землі.

Окремої наукової уваги потребують особливо цінні землі, які за нормами земельного законодавства можуть перебувати у державній, комунальній і приватній власності. На наш погляд, через те, що віднесення

---

⁷⁹ Настіна О. І. Правові аспекти класифікації об'єктів права державної власності на землю / О. І. Настіна // Осінні юридичні читання : тези доповідей та наукових повідомлень Всеукраїнської наук. конф. молодих вчених (Харків, 12–13 листопада 2008 р.). – Харків, Нац. юрид. акад. України, 2008.

земель до особливо цінних відбувається не тільки на підставі їх природних якостей, а й з урахуванням їх використання для соціальних потреб – це в свою чергу свідчить про суспільну значимість таких об'єктів. Доцільним є проголошення особливо цінних земель виключною державною власністю зі законодавчим визначенням їх правового режиму. Слід зважати на те, особливо цінні землі можуть бути обмежені та вилучені з обігу, що обумовлюється особливими природними якостями, особливою цінністю певних категорій земель, якісними характеристиками родючого шару ґрунту тощо. Також необхідно враховувати, що держава як політико-територіальна організація суспільства повинна не лише забезпечити створення механізму свого функціонування, але й визначити його структуру, утворити органи держави та визначити їх повноваження.

На державу покладено регулятивні, охоронні, захисні, зовнішньополітичні і зовнішньоекономічні функції. Такі функції вимагають закріплення на праві виключної власності певного територіально-просторового базису – земельних ділянок за державою для нормального функціонування органів державної влади, які забезпечують виконання державою своїх завдань та функцій. На наш погляд, необхідно встановити в земельному законодавстві перелік земельних ділянок, в тому числі й особливо цінних, вилучених та обмежених в обігу, що обумовлюється двома чинниками – особливими природними якостями земель та спеціальним призначенням земельних ділянок, які забезпечують виконання державою своїх функцій. Такі земельні ділянки обґрунтовано є особливо цінними для держави, однак, правовий режим особливо цінних земель потребує окремої наукової уваги та дослідження.

Зазначимо, що за діючим законодавством особливо цінні землі можуть бути вилучені (викуплені) лише в окремих визначених випадках, таких як будівництво об'єктів загальнодержавного значення, доріг, ліній електропередачі та зв'язку, трубопроводів, осушувальних і зрошувальних каналів, геодезичних пунктів, житла, об'єктів соціально-культурного

призначення, нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією тощо. Окремо, як об'єкти права державної власності на землю, слід виділити землі загального користування, що знаходяться поза межами населених пунктів, навіть зважаючи на те, що ЗК України не вказує на такі землі в межах поділу земель на категорії. Наразі можна не безпідставно говорити про певні види земель загального користування із неоднаковим призначенням та правовим режимом. Необхідно зазначити, що землі загального користування ніколи не виділялися в окрему категорію земель. Стаття 35 ЗК України визначає, що до земель загального користування садівницького товариства належать земельні ділянки, зайняті захисними смугами, дорогами, проїздами, будівлями і спорудами загального користування. Законодавство не містить приписів щодо поділу неоднорідних за своїм складом земель загального користування на види та не визначає їх належності до певної категорії. Можна констатувати, що правовий статус земель загального користування, які належать державі, в діючому законодавстві не визначений, що в свою чергу може призводити до негативних наслідків в процесі реалізації земельно-правових норм. На наш погляд, землі загального користування, що належать державі поза межами населених пунктів необхідно розглядати як землі, які не надані в користування та не передані у власність суб'єктам приватної чи комунальної власності. Варто зауважити, що склад таких земель не можна розглядати як стабільний, наприклад, при зміні чи визначенні меж населених пунктів.

Питання обсягу земельних прав та обов'язків держави як суб'єкта права власності у вітчизняній науці земельного права не дістали належного висвітлення, адже довгий час визнавалося право виключної державної власності на землю. Згідно із загальною теорією права, суб'єктами права є учасники правових відносин, які мають суб'єктивні права і несуть юридичні обов'язки, тобто володіють правосуб'єктністю. Правосуб'єктність складається з правоздатності та дієздатності, тому

досліджуючи правовий статус суб'єктів права державної власності на землю в Україні, слід чітко визначити коло таких суб'єктів та деталізувати їх земельну правосуб'єктність, яка в свою чергу залежить від особливостей об'єктно-суб'єктного складу земельних відносин, які істотно впливають на коло земельних повноважень держави.

За діючим земельним законодавством України ознаки суб'єкта характеризують обсяг здійснюваних суб'єктом права власності на землю повноважень. Взагалі, до суб'єктів власності відносять окремих індивідів, групи осіб, суспільні організації, територіальні громади, державу та суспільство (народ країни).

Суб'єкти права власності на землю мають бути підпорядковані певній системі, яка дозволить визначити їх компетенцію та взаємопідпорядкованість. На наш погляд, система суб'єктів права державної власності на землю має виглядати наступним чином: власник, суб'єкт права державної власності, суб'єкти реалізації права державної власності⁸⁰, де власником земель державної власності є Український народ, суб'єктом права державної власності є держава, суб'єктами реалізації права державної власності на землю є уповноважені органи державної влади.

Вважаємо, що для визначення системи суб'єктів права державної власності на землю не можна ототожнювати поняття «власник» і «суб'єкт права власності», адже поняття «суб'єкт права власності» є похідним від поняття «власник», які обумовлюють один одного. Зміст земельних прав і обов'язків суб'єкта права державної власності на землю залежить від законодавчо визначеного механізму делегування свої земельних прав власником суб'єктові та обумовлюється обсягом делегованих ним повноважень. Законодавець в окремих випадках ототожнює власника та суб'єкта права власності, що з огляду на норми Конституції України не є

---

⁸⁰ Настіна О. І. Правова характеристика права державної власності на землю в Україні / О. І. Настіна // Земельне право України: теорія і практика. – 2008. – № 10.

однозначним. Відповідно до ст. 13 Конституції України природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу, тому Український народ за Конституцією України визнається власником всієї землі в державі. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією, що й дозволяє вести мову про певну системність у законодавчих підходах щодо визначення кола суб'єктів права державної власності на землю.

Суб'єкт здійснення права власності на землю Українського народу не є суб'єктом права власності та не є власником; це окрема ланка кола суб'єктів права державної власності на землю, адже право власності народу не можна ототожнювати ні з правом власності держави, ні з земельними правами органів державної влади, як суб'єктів реалізації права державної власності на землю.

На підставі аналізу норм Конституції України та норм Земельного кодексу України можна дійти наступних висновків, що власник земель в державі – це Український народ, який є титульним володільцем землею, її надрами, атмосферним повітрям, водними та іншими природними ресурсами, які знаходяться в межах території України, природними ресурсами її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони, що користується та розпоряджається своєю власністю, реалізуючи свої повноваження через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Окремо виділимо суб'єкта, який володіє, користується та розпоряджається землями держави, в інтересах народу та в межах повноважень, визначених законом. Це суб'єкт права державної власності на землю – держава.

Науковці висловлюють думки про подвійну конструкцію державної власності, відповідно до якої за Конституцією України природні ресурси визначаються як власність народу та управління цією власністю доручається органам державної влади⁸¹. Однак, на наш погляд народ України не лише делегує повноваження управління власністю, але й весь обсяг правомочностей власника – володіння, користування і розпорядження об'єктами земельної власності державі.

Цивільний кодекс України у ст. 318 суб'єктом права власності визнає Український народ та інших учасників цивільних відносин: державу Україна, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави та інших суб'єктів публічного права, ототожнюючи поняття власник та суб'єкт права власності, де за концепцією цього нормативно-правового акту держава є окремим учасником цивільних відносин. Земельний кодекс України у ст. 80 суб'єктом права власності на землю визнає державу, що гармонійно вписується в пропоновану систему суб'єктів права власності.

Держава є самостійним суб'єктом цивільних і відповідних їм земельних правовідносин. Існують і протилежні думки, за якими держава не може безпосередньо здійснювати свої правомочності власності на землю, однак суб'єкт права державної власності на землю визнається суб'єкт окремих представницьких повноважень, яким право власності на землю набувається та реалізується відповідно до закону та в інтересах власника – Українського народу. Схожа позиція підтримується законодавцем та знаходить своє втілення й у ст. 14 Основного Закону, де вказується, що право власності на землю набувається і реалізується державою, громадянами та юридичними особами. Саме за таким підходом й визначено суб'єктів права власності на землю у ст. 80 ЗК України, де

---

⁸¹ Шевченко Я. М. Проблеми вдосконалення правового регулювання права приватної власності : монографія / Шевченко Я. М., Венецька М. В., Кучеренко І. М. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2002.

суб'єктом права власності на землі державної власності проголошено державу, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади.

Звернімо увагу, що ЗК України у ч. 1 ст. 84 декларує право державної власності на всі землі, крім земель комунальної та приватної власності. Розглядаючи державу як суб'єкта права власності, законодавець виходить з визначення землі як об'єкта правовідносин, а не з визначення відповідних повноважень суб'єкта земельних відносин стосовно земельних ділянок. І. І. Каракаш вказує на те, що суб'єктом права власності на землі держави і конкретні земельні ділянки в їх складі завжди залишається держава як політико-територіальна організація суспільства⁸². На наш погляд, потрібно відмовитися від присвоєння державі як суб'єкту права власності ознак носія політичної влади, політичної чи територіальної організації суспільства тощо. Держава як суб'єкт земельної власності має визнаватися учасником земельних відносин, без перебільшення її ролі в процесі регулювання суспільних відносин та без применшення (звуження) правомочностей реалізації повноважень власника землі. Держава – це комплексний суб'єкт, з яким громадянин України не може вступати у правовідносини, тому що вступає у правовідносини з певними державним утвореннями, міністерством, відомством, але не з державою взагалі. Так, в аспекті здійснення права державної власності на землю в приватизаційних відносинах в процесі припинення права державної власності на землю від імені держави виступає районна державна адміністрація, власне, за рішенням якої відбувається перехід права власності на землю з державної власності в приватну власність.

Як слушно зазначає В. В. Носік, не можна ототожнювати поняття «суб'єкти права власності» з поняттям «суб'єкти здійснення права власності», оскільки перше характеризує власника, якому належить на праві власності певне майно, друге – осіб, які можуть і не бути

---

⁸² Каракаш И. И. Право собственности на землю и право землепользования в Украине : [науч.-практ. пособие] / Каракаш И. И. – К. : Истина, 2004.

власниками, але є уповноваженими законом чи власником здійснювати його правомочності, й коло таких осіб може бути досить широким і не завжди наперед визначеним. Вважаємо, що визнання того, що від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади в межах, вказаних Конституцією, свідчить про врегулювання механізму здійснення власником своїх прав, тому що «народ» – це поняття не суто юридичне, а таке, що віддзеркалює колективну свідомість нації та є результатом її самовизначення. Слід звернути увагу, що ЗК України розглядає здійснення права власності на землю через призму розподілу повноважень власника засобом визначення системи суб'єктів права власності на землю та делегування окремих повноважень держави суб'єктам реалізації (здійснення) такого права. Поділяємо думку, що розпорядження земельними ділянками державної власності реалізується різними органами, які не являють єдиної системи, що значною мірою ускладнює комплексне і системне управління земельними ресурсами⁸³.

Об'єктивною необхідністю є систематизація повноважень суб'єкта права державної власності на землю та органів державної влади як суб'єктів реалізації права державної власності, що надасть можливість створити відповідні умови для належного законодавчого регулювання земельних відносин.

На наш погляд, суб'єкти реалізації права державної власності на землю – це відповідні органи державної влади, які мають у своїй компетенції здійснення права державної власності на землю, уповноважені державою відповідно до закону реалізовувати окремі правомочності власника. Суб'єктами реалізації права державної власності на землю слід назвати прямо визначені органи державної влади, яким безпосередньо делеговано повноваження реалізації прав власника від імені Українського народу та в інтересах держави. Слід відмітити, що правовою підставою для

---

⁸³ Мірошниченко А. М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні : [монографія] / Мірошниченко А. М. – К. : Алтера; КНТ; ЦУЛ, 2009.

визнання органів державної влади суб'єктами реалізації права власності є ст. 13 Конституцією України, де проголошується, що від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Правосуб'єктність органів державної влади як суб'єктів реалізації права державної власності на землю зумовлена обсягом делегованих повноважень.

За юридичним закріпленням повноважень суб'єктів реалізації права державної власності на землю можна класифікувати як прямі суб'єкти, тобто такі, що безпосередньо визначені Земельним кодексом України та опосередковані суб'єкти реалізації права державної власності на землю, які з огляду на свою компетенцію, є учасниками відносин здійснення права державної власності на землю, але прямо не визначені Земельним кодексом України (опосередковані суб'єкти). Прямими суб'єктами реалізації права державної власності на землю, що вказані Земельним кодексом України відповідно до п. 2 ст. 84 є: Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські, районні державні адміністрації, державні органи приватизації.

За правовими характеристиками об'єкти земельної власності держави можна класифікувати як землі виключної державної власності та землі невиключної державної власності. Землі виключної власності держави мають наступні ознаки: вилучені з цивільного обігу, мають суспільне призначення, забезпечують виконання державою своїх функцій, можуть не мати законодавчо визначених ознак земельної ділянки, є земельними об'єктами особливого правового режиму. Землями невиключної власності держави слід вважати землі, що належать державі та щодо яких не встановлено обмежень чи заборон передачі (надання) у власність іншим суб'єктам і землі, що можуть передаватись у комунальну та приватну власність

Коло суб'єктів права державної власності на землю становлять: власник, суб'єкт права державної власності, суб'єкти реалізації права державної власності, де власником земель державної власності є Український народ, суб'єктом права державної власності – держава, суб'єктами реалізації права державної власності на землю – уповноважені органи державної влади.

Суб'єктів реалізації права державної власності на землю можна класифікувати, як такі, що вказані ЗК України – прямі суб'єкти та суб'єкти здійснення права державної власності на землю, які в силу своїх повноважень є учасниками відносин реалізації права власності на землю держави, але прямо не визначені ЗК України – опосередковані суб'єкти.

За правовою доктриною, що сформувалася після проголошення незалежності України, «центром тяжіння» земельних відносин власності є приватна власність на землю, яка підлягає не лише особливій охороні з боку держави, але й є постійним об'єктом правових досліджень. У світлі такого дискримінаційного ставлення до державної власності на землю наукові доробки щодо підстав виникнення права державної власності на землю є досить незначними, а тому й правове регулювання права державної власності на землю є неякісним, суперечливим та таким, що потребує окремої уваги.

Важливе значення для регулювання відносин права державної власності на землю має застосування способів набуття, реалізації і припинення права державної власності на землю. Одна з особливостей земельно-правового ладу України полягає в політичному визнанні та законодавчому закріпленні принципу непорушності права власності на землю.

Виникнення права державної власності на землю пов'язується з певними особливостями де, набуття державою права власності на землю має певну специфіку. Різні державно-правові, політичні, економічні, соціальні явища безпосередньо впливають на формування підстав

виникнення права державної власності на землю. Слід зазначити, що виникнення права державної власності на землю прямо залежить від законодавчого визначення підстав набуття державою права власності на землю, закріплення юридичного статусу держави як суб'єкта права власності на землю, правового режиму землі як об'єкта права державної власності, здійснення органами державної влади прав власника на землю від імені народу тощо.

Підстави виникнення права державної власності на землю в законодавстві не систематизовані, адже Розділ IV ЗК України «Набуття і реалізація права на землю», а також глава 19 цього розділу присвячені в основному підставам та умовам набуття права на землю громадянами та юридичними особами.

Держава набуває право власності на земельні ділянки відповідно до закону. Підстави виникнення права державної власності на землю в окремих випадках обумовлюються підставами припинення права власності на землю інших суб'єктів, що діючим ЗК України не враховано. Право приватної власності на землю громадян і юридичних осіб та право комунальної власності на землю територіальної громади припиняється на певних правових підставах як результат настання вказаних у законі юридичних фактів. Припинення права власності на земельний об'єкт одного суб'єкта, як правило, наслідуює виникнення права власності на цей об'єкт в іншого суб'єкта. У результаті державної кампанії щодо розпаювання земель для України є типовою ситуація, коли підстава виникнення права на земельну ділянку закріплена, відповідний юридичний факт настав, а право власності ще не виникло. В таких випадках специфіка земельних відносин не дозволяє вести мову про припинення одного права і виникнення іншого, тому право власності держави на таку земельну ділянку ще не припинилося у повному обсязі, воно ніби стало обмеженим: громадянин у будь-який час може оформити своє ж право, тому держава не має змоги вільно розпоряджатися земельною ділянкою.

Підстави набуття права приватної власності на землю також диференційовані залежно від того, до яких земель належить земельна ділянка, право власності на яку набувається – приватної, комунальної чи державної власності. Тому об'єктивним є висновок, що підстави набуття права державної власності на землю залежать від того, якої форми власності дана земельна ділянка, що переходить у власність держави. Але, зважаючи на те, що встановлюється різний за змістом і формою порядок набуття права власності на землю, вбачається за необхідне знаходити різні критерії класифікації підстав набуття у власність землі відповідними суб'єктами. Важливим є чітке законодавче визначення підстав, за яких держава може набути право власності на землю із земель комунальної та приватної власності.

Аналізуючи норми Конституції України, ЦК України, ЗК України та інших законів, В. В. Носік підстави набуття державою права власності на землю поділяє на дві групи: загальні і спеціальні та до першої групи відносить юридичні факти (склади), на підставі яких не лише держав, а й усі зазначені у ст. 14 Основного закону держави суб'єкти можуть набувати у власність земельні ділянки; до спеціальних підстав належить конфіскація землі⁸⁴. Вказаний поділ підстав набуття державою права власності на землю узгоджується із законодавчими нормами, за якими держава може набути право власності на землю та не враховує інших спеціальних підстав, за якими лише держава може набути права власності на землю – націоналізації та реквізиції.

У ході визначення підстав виникнення права державної власності вказують на те, що в законотворчій та правозастосовчій практиці не варто нехтувати всіма класифікаційними системами, оскільки кожна з них має свої позитивні риси та під час визначення підстав виникнення права державної власності має свої переваги використання конструкції

---

⁸⁴ Носік В. В. Особливості набуття державою права власності на землю / В. В. Носік // Земельне право України. – 2006. – № 3.

спеціальних способів набуття права власності. В аспекті виникнення права державної власності на землю слід відмітити, що підстави припинення права приватної власності на землю поділяють на дві групи. До першої відносять випадки, коли право власності на земельну ділянку припиняється з волі власника, до другої групи – випадки, коли право власності на земельну ділянку припиняється всупереч волі власника.

Право власності на землю виникає за наявності юридичного факту чи сукупності фактів, зазначених у конституційному і цивільному законодавстві та відповідний суб'єкт може набути право власності на землю лише за певної правової підстави. Юридичні факти, за якими виникає право власності, поділяють на первісні і похідні та серед первісних називають захват незайманих вільних земель, перерозподіл земель, конфіскація і націоналізація земель, припинення права приватної власності на землю та інші. Саме такий поділ юридичних фактів має важливе значення для дослідження правової природи підстав виникнення права державної власності на землю, адже підстави виникнення такого права впливають на повноту реалізації державою прав власника на землю. Щодо похідних юридичних фактів набуття, а так само і припинення права власності на земельні ділянки, заслуговують на увагу висновки, що після проголошення незалежності України і переходу до ринкової і багатоукладної економіки, ліквідації монопольного права державної власності на землю виникнення права власності пов'язано із похідними способами придбання землі, із похідними юридичними фактами. Такими способами називають земельну та економічну реформи, приватизацію землі, укладання договорів купівлі-продажу, дарування, міни, акти успадкування та ін. Принципи поділу юридичних фактів набуття права державної власності на землю мають практичне значення для їх застосування. З огляду на практичний аспект правозастосовчої діяльності дотримання таких принципів має бути пов'язане з настанням відповідних правових наслідків для суб'єкта права власності, тому пропонується за

класифікації юридичних фактів набуття права державної власності на землю врахувати, що похідні способи виникнення призводять до виникнення права власності у будь-якого суб'єкта, а первісні та окремі (спеціальні) способи такі як націоналізація, конфіскація, реквізиція наслідують виникнення права власності лише у певних суб'єктів, до яких належить держава.

Відзначимо, що державна форма власності на землю була однією з перших та визначальних форм земельної власності не лише в пострадянському правовому просторі, але й з часів існування організованих форм суспільного життя. Починаючи з давніх часів та завершуючи сучасністю, право державної власності на землю слугувало забезпеченню кожного громадянина держави як члена суспільства гарантом його належного існування. Вважаємо, що історичною підставою набуття державою права власності на землю слід вважати захват (зайняття) земель державою.

Державна власність на землю в сучасному правовому розумінні виникає із виникненням держави Україна, проголошенням Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 року, прийняттям Закону України «Про економічну самостійність Української РСР» від 3 серпня 1990 року. На наш погляд, первинною підставою набуття державою землі у власність є визнання землі власністю Українського народу і законодавче закріплення права державної власності. Вперше у пострадянському просторі народження нової держави Україна земля визнається власністю народ та закріплюється механізм її реалізації. У ст. 4 Закону України «Про економічну самостійність Української РСР» визначено, що власність виступає у таких формах як державна, колективна, індивідуальна (особиста і приватна трудова), де державна форма власності набуває нового юридичного змісту. Власність закріплюється за державою, як за суб'єктом права власності, яка реалізує права власника – Українського народу.

Перелічені законодавчих актів слід вважати первинними підставами виникнення та закріплення права державної власності на землю.

За ознакою способів набуття державною земельної ділянки у власність можна виділити історичну, первинну, загальні, спеціальні та особливі підстави, серед яких історичною підставою набуття державою права власності на землю визначено захват (зайняття) земель державою; первинною підставою виникнення права державної власності на землю можна вважати проголошення землі об'єктом власності Українського народу і законодавче закріплення права державної власності на землю; загальні підстави виникнення права державної власності на землю – це юридичні факти, що засвідчують перехід права власності на земельну ділянку до держави та можуть застосовуватися як підстави припинення права приватної власності на землю: відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб; придбання за договорами купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами; прийняття спадщини; конфіскація земельної ділянки; штучне створення земельної ділянки за межами населених пунктів, у тому числі з порушенням установлених правил, добровільна відмова власника від права власності, невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк; спеціальні підстави виникнення права державної власності на землю – це юридичні факти, що засвідчують перехід права власності на земельну ділянку до держави та можуть застосовуватися як підстави припинення права комунальної власності на землю; особливі підстави виникнення права державної власності на землю – це юридичні факти, за якими лише держава може набути земельну ділянку у власність: націоналізація, експропріація, реквізиція земельної ділянки, перехід права власності на земельну ділянку під викупленою державою пам'яткою культурної спадщини. Особливою підставою набуття права власності на земельну

ділянку можна назвати передачею (повернення) в державну власність земельних ділянок колективної власності, які не підлягають розпаюванню.

Пропонуємо й іншу, більш узагальнену класифікацію. За формою власності суб'єкта, право якого на земельну ділянку припиняється та переходить до держави підстави поділяються на приватні (у випадках припинення права приватної власності на земельні ділянки) та публічні (у випадках припинення права комунальної власності на землю); за вольовою ознакою – на примусові (за відсутності волі власника, право на землю якого припиняється) та непримусові. Примусові: конфіскація земельної ділянки, реквізиція земельної ділянки, перехід права власності на земельну ділянку під викупленою державою пам'ятки культурної спадщини, відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та непримусові: добровільна відмова власника землі від права власності на землю на користь держави; відчуження земельної ділянки на користь держави на підставі цивільно-правової угоди; викуп земельної ділянки для суспільних потреб; за переходу у власність держави земельної ділянки, яка розташована під викупленою державою пам'яткою культурної спадщини; передача земель з комунальної власності у державну власність; підставою набуття права власності на земельну ділянку можна назвати передачу (повернення) в державну власність земельних ділянок колективної, що не підлягають розпаюванню.

Реалізацію земельних прав у науковій літературі пов'язуються в основному з підставами та умовами набуття права на землю. На жаль, ЗК України в один ряд ставить набуття та реалізацію права власності на землю для громадян, юридичних осіб та держави, визначаючи в п. 2 ст. 116, що набуття права на землю громадянами та юридичними особами здійснюється шляхом передачі земельних ділянок у власності або надання їх у користування. Вказаний підхід не зовсім повно відображає особливості реалізації права державної власності на землю в аспекті здійснення такого права. Головною складовою невідповідності є

проголошення презумпції перебування всіх земель в державній власності, адже передача земельних ділянок у власність чи надання їх у користування здійснюється в першу чергу із земель державної та комунальної власності та в більшості випадків стосується набуття права власності на землю юридичними та фізичними особами. Порядок реалізації права державної власності на землю заслуговує особливої правової уваги.

Реалізація права державної власності на землю тісно пов'язана зі здійсненням правових норм. В теорії права вирізняють декілька рівнів здійснення правових норм, серед яких називають реалізацію загальних установлень, норм поза правовідносинами (активна і пасивна) та реалізацію правових норм у конкретних правовідносинах⁸⁵. Слід звернути увагу, що реалізація правових норм відповідними суб'єктами повністю залежить від змісту самої норми, які визначає для суб'єкта обов'язкову дію чи бездіяльність (імперативна чи диспозитивна норма) та від обсягу земельних повноважень суб'єкта. Причинний зв'язок між першим та другим чинниками є необхідною умовою реалізації права власності. Однак зведення юридичної суті здійснення права в основному до дослідження природи суб'єктивного права в регламентації правовідносин земельної власності є невиправданим, адже дещо звужує об'єкт дослідження. Безперечно, слід погодитися з О. В. Дзерою, що неможливо за відсутності юридично визначеного суб'єктивного права власності здійснити дії щодо реалізації правомочностей такого права⁸⁶. Так само неможливо без відповідного обсягу правоздатності у сфері відносин земельної власності вести мову про наявність суб'єктивного права на землю та здійснення права власності.

Здійснення права державної власності на землю включає в себе не лише реалізацію закріплених можливостей власника повною мірою володіти, користуватися, розпоряджатися, а також має більший спектр

---

⁸⁵ Рибалкін В. О. Теорія власності / В. О. Рибалкін, І. В. Лазня. – К. : Логос, 2000.

⁸⁶ Дзера О. В. Розвиток права власності громадян в Україні / Дзера О. В. – К. : Вентурі, 1996.

прояву, зокрема управління об'єктом власності, визначення повноважень щодо дотримання визначеного законом порядку виникнення, реалізації і припинення права власності на землю державою. Тому здійснення права державної власності на землю цілком пов'язується з гарантованими правовими можливостями власника на підставі та в межах закону реалізовувати визначений обсяг земельних прав.

В сучасній земельно-правовій науці, а також у доктрині цивільного права України дослідження юридичної природи здійснення права власності на землю поки що обмежуються теоретичним і практичним аналізом тих форм власності на землю, які закріплені у законодавстві. Слід вказати, що реалізація права власності проявляється в можливості вчинення визначених законом дій відповідним суб'єктом права. Таке положення має не лише теоретичне, але й прикладне значення. Саме тому здійснення права державної власності на землю визначається відповідними умовами, формами, способами реалізації.

Реалізація права державної власності на землю тісно пов'язана з підставами набуття прав на землю, але умови та порядок набуття права держави на землю не підміняють складових здійснення такого права. Набуття права власності державою на землю можливе за наявності певних підстав та умов, визначених законодавством; реалізація права власності залежить від складових змісту права власності відповідного суб'єкта, тобто обсягу його правомочностей щодо володіння, користування, розпорядження і управління об'єктом права власності на землю. Умови реалізації права державної власності на землю – це певні правила, норми, вимоги, дозволи, за наявності яких у законодавстві є можливим здійснення права державної власності на землю. Умовами реалізації права державної власності на землю можна виділити: законодавчу регламентацію правового режиму земель державної власності; наявність чіткого процесуального порядку: набуття та припинення права державної власності на землю; оформлення прав на землю, встановлення на місцевості меж земельних

ділянок держави, забезпечення раціонального використання та охорони земель держави; здійснення державного контролю за використанням та охороною земель, ведення моніторингу земель держави, ведення державного земельного кадастру, забезпечення виконання і дотримання земельних прав за реалізації права власності держави на землю шляхом встановлення матеріально-правових, процесуально-правових, організаційно-правових та інших юридичних гарантій, притягнення до відповідальності за порушення норм земельного законодавства. Саме тому умови реалізації права державної власності на землю – це система земельно-правових норм, що містять відповідний комплекс юридичних засобів (дозволів, заборон, зобов'язань, стимулів), за наявності яких уможливується здійснення права державної власності на землю.

Відмітимо, що набуття права на землю передбачає здійснення логічно завершених, послідовних, визначених законодавством процесуальних дій. Норми земельно-процесуального права, які є необхідними передумовами виникнення, зміни та припинення земельно-процесуальних правовідносин, характеризують останні й з погляду формування суб'єктивних прав і обов'язків їх суб'єктів, процесуальна правосуб'єктність яких також є передумовою виникнення земельно-процесуальних правовідносин, отже, земельно-процесуальні правовідносини становлять базис для реалізації права державної власності на землю. Реалізація земельних матеріальних правовідносин неможлива без процесуальних правовідносин, які спрямовані на здійснення та охорону прав і обов'язків щодо землі за допомогою певного порядку (процесу). Можна підсумувати, що здійснення права державної власності на землю включає систему норм матеріального та процесуального права, які регулюють суспільні відносини у сфері здійснення державою своїх земельних прав та обов'язків.

Здійснення права державної власності на землю необхідно розглядати через механізм реалізації правових норм. Однак не можна

зводити лише до земельного процесу зміст реалізації права на землю, адже земельні відносини тісно межують з адміністративними відносинами, цивільними, процесуальними та іншими відносинами. Реалізація права державної власності на землю пов'язана з втіленням матеріальних норм в процесуальну форму.

Наукові дослідження особливостей реалізації права державної власності на землю неможливі без аналізу обмежень права власності. Детального аналізу вимагає виявлення обмежень права державної власності з урахуванням їх проявів, визначених земельним законодавством. Земельний кодекс України в п. 2 ст. 79 наголошує: право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться. Діяльність власника на своїй земельній ділянці здійснюється у визначеному просторі: повітряному і підземному. Тож земельне законодавство передбачає поширення права власності на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд. (ч. 3 ст. 79 ЗК України. У ч. 5 ст. 373 ЦК України міститься доречна вказівка на те, що власник земельної ділянки може використовувати на всій розсуд все, що знаходиться над і під поверхнею цієї ділянки, якщо інше не встановлено законом та якщо це не порушує прав інших осіб, але таке використання є обмеженим та поширюється на суб'єктів всіх форм власності.

Застосування земельно-правових норм завжди передбачає участь державних органів або інших суб'єктів земельних правовідносин, які організовують реалізацію права на землю. Державна власність на землю – це особлива форма власності, що передбачає не лише окреме правове регулювання, але й потребує особливих механізмів реалізації. З огляду на особливості механізму реалізації прав у інших, аніж держава, суб'єктів використання, дотримання, виконання земельних прав (активна та пасивна

поведінка) здійснюються самими суб'єктами реалізації права. Щодо держави, як суб'єкта права власності на землю, то механізм здійснення такого права перманентно відрізняється від механізму реалізації права приватної та комунальної власності на землю, адже суб'єктом використання, дотримання і виконання права державної власності на землю є не сама держава, як суб'єкт права власності, а відповідні органи державної влади, як суб'єкти реалізації права державної власності на землю. Вважаємо, що механізм здійснення права державної власності на землю включає такі форми реалізації права як використання, дотримання, виконання і застосування права.

Механізм реалізації права державної власності на землю зумовлений особливостями правового статусу суб'єктів здійснення права державної власності на землю та включає такі форми реалізації права державної власності на землю, як: використання – форму реалізації земельного права, яка виражається у здійсненні можливостей органів державної влади як суб'єктів здійснення права державної власності на землю, що впливають із наданих їм дозволів; дотримання – яке проявляється в тому, що відповідні суб'єкти співвідносять свою дозволу поведінку з юридичними заборонами; виконання – визначається в діях щодо здійснення зобов'язань, покладених земельно-правовими приписами; застосування – є окремою складовою здійснення права та виявляється у формі діяльності уповноважених органів держави і посадових осіб щодо втілення приписів норм матеріального права для правового регулювання суспільних відносин забезпечення реалізації прав на землю держави. Застосування права – це особлива діяльність уповноважених органів. Якщо використання, дотримання, виконання як форми реалізації права у будь-яких випадках здійснення права застосовує сам суб'єкт, то застосування права використовують для забезпечення здійснення юридично значимих дій для втілення передбачених суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Щодо держави, як суб'єкта права власності на землю, то такі

форми реалізації земельно-правових норм як використання, дотримання та виконання не лише взаємопов'язані між собою, але й у тісному взаємозв'язку разом втілюються в такій формі реалізації, як застосування права для регулювання відносин державної власності на землю. Це твердження обумовлене особливим призначенням держави, як регулятора земельних відносин, окремими повноваженнями держави, як суб'єкта права власності на землю в аспекті реалізації права земельної власності в інтересах Українського народу та наявністю публічно-правового інтересу у суб'єктів реалізації права державної власності на землю – органів державної влади.

Підстави виникнення чи припинення права державної власності на землю впливають на порядок реалізації державою своїх повноважень власника землі. Більше того, за настанням юридичних фактів, що засвідчують припинення права державної власності на землю та дотримання юридичної процедури переходу права на певну земельну ділянку держави до інших можливих суб'єктів, відсутня динаміка розвитку відносин власності держави на землю. Реалізації права державної власності на землю проявляється за умов набуття державою права власності та припинення права державної власності на землю за визначених законом підстав.

Законодавством про землю питання припинення права державної власності на землю врегульовано поверхнево. Глава 22 ЗК України «Припинення прав на землю» присвячена регулюванню лише припинення суб'єктивних прав на земельні ділянки громадян та юридичних осіб. Щодо регламентації підстав припинення права державної власності на землю – залишається простір необхідної правотворчої діяльності та наукових досліджень.

Земельні відносини виникають, змінюються та припиняються завдяки наявності різних підстав. Концептуальні засади припинення права державної власності на землю є наслідком відмови від монопольної

державної власності на землю та нормативного закріплення переходу права на землю від одного власника – держави до рівних в юридичних правах та свободах інших землевласників. Традиційно в юридичній літературі підстави припинення права власності на земельні ділянки поділяються на: добровільне припинення права власності на земельну ділянку; примусове припинення права власності на земельну ділянку за наявності вини її власника; примусове припинення права власності на земельну ділянку за відсутності вини власника. Підстави припинення права власності, як правило, групуються за принципом наявності чи відсутності волі власника землі щодо припинення прав на землю та наявності правопорушення, за яким власник позбавляється права власності. Вказаний поділ неможливо застосовувати до підстав припинення права державної власності на землю, адже в основу вказаного поділу покладено критерій волі чи наявності вини у вчиненні правопорушення власником земельної ділянки, що призводить до припинення права власності на землю.

Деякі науковці обґрунтовано серед підстав припинення права державної власності на землю виділяють: приватизацію земель, які перебувають у власності держави; розмежування земель державної та комунальної власності; передача земельної ділянки державної власності у комунальну власність та називають загальною підставою припинення права державної та комунальної власності на землю укладення уповноваженими органами цивільно-правових угод про перехід права власності на земельну ділянку, у тому числі і відповідно до міжнародних договорів.

В наукових колах немає одностайності у класифікації підстав припинення права власності на землю. Окремо групують підстави припинення права власності на земельну ділянку, залежно від волі власника, наявності чи відсутності вини, за способами припинення права власності тощо. І. І. Кракаш вказує, що підставам припинення прав на

землю притаманні специфічні ознаки, які визначаються самими видами суб'єктивних прав, що припиняються⁸⁷. Тому виокремлення підстав припинення права державної власності на землю необхідно робити на основі глибокого аналізу норм земельного законодавства щодо виникнення та особливостей реалізації права земельної власності, а також аналізу способів припинення права власності.

Так, обсяг і зміст прав на земельну ділянку прямо залежить від обсягу правосуб'єктності власника певної земельної ділянки. У разі переходу права власності від одного суб'єкта до іншого може змінюватись обсяг прав на землю залежно від правового статусу нового власника, а не статусу суб'єкта, право власності на землю якого припиняється. Тому розуміння правової категорії набуття права власності на землю певним суб'єктом широко розкриває зміст підстав припинення права власності на землю іншого суб'єкта. Саме в такому аспекті пропонується розкрити зміст підстав, порядку та способів припинення права державної власності на землю.

Підставами припинення права власності на землю є юридичні факти, з якими закон пов'язує припинення правовідносин земельної власності. Системний аналіз норм земельного законодавства вказує на те, що окремі підстави набуття права на землю є підставами припинення права державної власності. За відсутності норм ЗК України, що безпосередньо визначають такі підстави, є необхідність пошуку узгодженості правового регулювання припинення права державної власності на землю в земельному законодавстві. Виправданим вбачається висновок, що підстави виникнення права приватної та комунальної власності на землю в окремих випадках є підставами припинення державної власності на землю. Для повного розуміння правової природи припинення права власності на землю держави є необхідність розмежувати та дослідити підстави, за яких

---

⁸⁷ Каракаш І.І. Земельне право України : [підручник] / І.І. Каракаш; [за ред. О.О. Погрібного, І. І. Каракаша]. – К. : Істина, 2003.

може виникати право приватної власності на землю, якщо таке виникнення щодо певної земельної ділянки супроводжується припиненням права державної власності на ту саму земельну ділянку, та підстави припинення права державної власності на землю в аспекті набуття прав власника на земельну ділянку територіальною громадою.

В аспекті припинення права державної власності на землю окремо виділяють загальні підстави, за якими громадяни мають право одержати земельну ділянку у власність: у випадку безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності; придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами; приватизації земельних ділянок, що раніше були надані в користування; виділення в натурі (на місцевості) земельної частки (паю).

Протягом тривалого періоду земля визнавалася виключною власністю держави. Вказують, що необхідною умовою реформування земельних відносин була приватизація землі, яка має надзвичайно важливе значення у трансформації земельних відносин та посідає особливе місце в системі підстав припинення права державної власності на землю. Однак провідні вчені-економісти моделюючи розвиток подій на ринку землі у випадку її продажу іноземцям і вітчизняним структурам, залишають без відповіді питання: заради чого розпочиналася та продовжується земельна реформа. Відмічають, що в сучасній науковій літературі ми не знаходимо відповіді на питання – яка все ж таки філософська, економічна і правова теорія покладена в основу здійснюваної в нашій державі земельної і аграрної реформ, які передбачають проведення кардинальних змін у відносинах власності на землю.

Діючий Земельний кодекс України серед підстав припинення права державної власності на землю не називає приватизацію земельних ділянок як таку, лише вказуючи у ст. 116 ЗК України, що громадяни та юридичні особи набувають права власності на земельні ділянки із земель державної

власності шляхом передачі земельних ділянок у власність, вказуючи випадки безоплатної передачі.

Пропонується наступна класифікація підстав припинення права державної власності на землю за ознакою способів припинення на загальні, спеціальні, особливі, окрему та проміжну, серед яких загальні підстави припинення права державної власності на землю – підстави для передачі земельної ділянки держави у приватну власність; спеціальні підстави припинення права державної власності на землю – підстави для передачі земельної ділянки держави у комунальну власність; особливі підстави припинення права державної власності на землю – це продаж земельних ділянок іноземним державами та іноземним юридичним особам; окрема підстава припинення права державної власності на земельну ділянку – перехід права власності на земельну ділянку на якій розташовані будівля або споруда у випадку їх придбання; проміжна підстава припинення права державної власності на землю – передача земель з державної у колективну власність недержавних сільськогосподарських підприємств в процесі паювання земель. Щодо регламентації закріплення підстав припинення права державної власності на землю – залишається велике поле необхідної правотворчої діяльності та наукових досліджень.

Виникнення права державної власності на землю зумовлене законодавчим регулюванням підстав набуття державою права власності на землю, юридичним закріпленням правового режиму землі як об'єкта права державної власності, особливостями реалізації органами державної влади делегованих повноважень у сфері земельних відносин.

Класифікація підстав виникнення права державної власності на землю може бути здійснена за різними критеріями – за ознакою способів набуття права власності на землю державою: історична, первинна, загальні, спеціальні, особливі та окрема підстави; за формою власності суб'єкта, право якого на земельну ділянку припиняється та переходить до держави: приватні та публічні; за вольовою ознакою – примусові та

непримусові.

Реалізація права державної власності на землю спрямована на застосування суб'єктами права державної власності на землю норм матеріального та процесуального земельного законодавства з метою здійснення права державної земельної власності на землю. Здійснення права державної власності на землю визначається умовами, формами і способами реалізації права державної власності на землю. Механізм здійснення права державної власності на землю є складною юридичною конструкцією, яка визначає процеси виникнення, реалізації і припинення зазначеного права та вміщує в собі такі елементи як умови, форми, способи реалізації права державної власності на землю.

Підстави припинення права державної власності на землю обумовлюються підставами виникнення права земельної власності інших суб'єктів, які реалізують можливість стати власниками земельної ділянки держави у визначені законом способи. Такі способи є різними для громадян, юридичних осіб, іноземних держав, іноземних юридичних осіб та територіальної громади. Підстави припинення права державної власності на земельну ділянку несуть в собі подвійний зміст реалізації права власності: з одного боку це припинення права власності на земельну ділянку держави та виникнення права власності на землю в інших суб'єктів. Класифікацію підстав припинення права державної власності на землю здійснено за ознакою способів припинення права державної власності на землю та виділено – загальні, спеціальні, особливі, окрему та проміжну підстави.

2.2. Особливості контрактації сільськогосподарської продукції

Формування державних резервів сільськогосподарської продукції, забезпечення населення продовольством та переробних підприємств сировиною певною мірою залежать від налагодженої системи відносин із закупівель такої продукції в сільськогосподарських виробників. Виробники сільськогосподарської продукції самостійно розпоряджаються своєю продукцією, реалізуючи її через біржі, торгові та контрактні доми, заготівельні й посередницькі організації. Однак значна частина сільськогосподарської продукції закуповується заготівельними та іншими організаціями безпосередньо в їх виробників саме за договорами контрактації. З огляду на нестабільність розвитку галузей народного господарства, у тому числі сільського, специфіку сільськогосподарського виробництва, що обумовлюється природно-кліматичними факторами, зміни співвідношення попиту й пропозиції на сільськогосподарську продукцію на ринку, недостатнє правове регулювання договірних відносин контрактації сільськогосподарської продукції важливо визначити та закріпити на законодавчому рівні основні умови реалізації сільськогосподарської продукції за договором контрактації⁸⁸.

Договір контрактації у вітчизняному правовому полі є цікавим явищем, що має не лише комерційний зміст, а й несе в собі глибоке соціально-економічне завдання, а саме: сприяння веденню сільськогосподарської діяльності та захист сільськогосподарських товаровиробників. Правове регулювання відносин закупівлі сільськогосподарської продукції в різні історичні періоди здійснювалось як загальними, так і спеціальними нормами. Так, у законодавстві дореволюційної Росії спеціального регулювання відносин із закупівлі сільськогосподарської продукції не існувало. Судова практика того часу

---

⁸⁸ Марич Х. Договір контрактації сільськогосподарської продукції / Х. Марич // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 3. – С. 87-92.

виходила з можливості застосування до цих правовідносин правил про договір купівлі- продажу або про договір «запродажу»⁸⁹.

Часто при цьому вживався термін «законтрактовані товари» для позначення товарів або припасів, яких ще немає в наявності в продавця, про те які належать до виробництва або закупівлі ним у майбутньому, щодо яких уже укладено договір купівлі- продажу. Проблема полягала в тому, що за діючим тоді законодавством договір купівлі-продажу передбачав наявність речі, яка перебуває у володінні продавця. Предметом купівлі-продажу не могли бути речі, які не існували на момент укладення договору (наприклад, майбутній урожай)⁹⁰.

За часів Радянського Союзу суспільні взаємовідносин між постачальниками сільськогосподарської продукції та заготівельниками визначалися економічною складністю. Зміст договорів контрактації визначався обов'язковими для сторін типовими договорами, які мали ознаки нормативних актів, містили імперативні норми, кількість та асортимент сільськогосподарської продукції встановлювалися в договорах згідно планів державних закупок, закупівельні ціни визначалися в адміністративному порядку, також органи державного управління в директивному порядку закріплювали господарства для укладання договорів до заготівельників. Через це типові договори були обов'язковими для учасників відповідних правовідносин. Останні ж, як правило, не мали права включати в договори, що укладались між ними, зміни чи доповнення, які суперечили б типовим договорам.

Система централізованих планових закупок за низькими цінами не стимулювала збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, яка була необхідна для постачання продуктів харчування населенню. Тому в другій половині 80-х років з початком перебудови почали поступово

---

⁸⁹ Мейер Д.И. Русское гражданское право / Д.И. Мейер. – М. : Статут, 1997. – 290 с.

⁹⁰ Щетініна Т.О. Історичні аспекти правового регулювання договору контрактації сільськогосподарської продукції / Т.О. Щетініна // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2014. – № 9-2. – Т. 1. – С. 49–52.

розширюватися права колгоспів та радгоспів по розпорядженню продукцією, що ними виготовлялась.

З 1986 р. колгоспам та іншим сільськогосподарським підприємствам було надано право продавати організаціям споживчої кооперації та на колгоспних ринках до 30% планового об'єму державних закупок овочів, а також понад планову продукцію. Проте відсутність розвиненої ринкової інфраструктури та заборона вивозу продукції за межі області заважали використанню наданих колгоспам прав.

У 1989 р. сільськогосподарські підприємства отримали право самостійно визначати, яку частину продукції вони будуть продавати державі, а яку – іншим споживачам за договірними цінами.

Аналіз встановлених наприкінці 80-х - початку 90-х років правових норм по стимулюванню різних форм обов'язкових закупок та поставок сільськогосподарської продукції свідчив про необхідність докорінних змін правового регулювання відносин по реалізації сільськогосподарської продукції. Тому в середині 90-х років почався пошук нових, відмінних від обов'язкових поставок, форм реалізації продукції, виготовленої сільськогосподарськими комерційними організаціями та селянськими (фермерськими) господарствами. З переходом України до ринкової економіки зменшився адміністративний вплив держави на відносини, у тому числі договірні. В умовах ринку виробництво продукції здійснюється не заради виконання планів, а за для можливої реалізації цієї продукції та отримання прибутків сільськогосподарськими виробниками.

Відмінність нового варіанту державних закупок від попереднього полягає в наступному: держава перестала бути монопольним заготівельником сільськогосподарської продукції, знизилась об'єм державних закупок та поставок, продаж продукції державі стала здійснюватися на добровільних засадах, суттєво знизилась договірні відносини. Таким чином постала необхідність у вдосконаленні правової

бази, що регулює договірні відносини між аграрними товаровиробниками та заготівельниками продукції сільського господарства.

Сьогодні договірні відносини контрактації сільськогосподарської продукції регулюються двома кодифікованими актами, а саме нормами Цивільного кодексу України та Господарського кодексу України.

Так, Цивільний кодекс України (далі – ЦК) пропонує в ч. 1 ст. 713 таке легальне визначення: «За договором контрактації сільськогосподарської продукції виробник сільськогосподарської продукції зобов'язується виробити визначену договором сільськогосподарську продукцію і передати її у власність заготівельникові (контрактанту) або визначеному ним одержувачеві, а заготівельник зобов'язується прийняти цю продукцію та оплатити її за встановленими цінами відповідно до умов договору»⁹¹.

Господарський кодекс України (далі – ГК України) розуміє договір контрактації дещо звужено, що впливає із положень ч. 1 ст. 272: «Державна закупка сільськогосподарської продукції здійснюється за договорами контрактації, які укладаються на основі державних замовлень на поставку державі сільськогосподарської продукції»⁹².

Вважаємо, що слід погодитись із думкою В. М. Єрмоленка, що до законодавчого врегулювання зазначених положень Господарський кодекс України застосовуватиметься лише у сфері регулювання державної закупівлі сільськогосподарської продукції; в інших випадках за участю широкого кола суб'єктів господарювання необхідно керуватись вимогами Цивільного кодексу України⁹³.

---

⁹¹ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.

⁹² Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.

⁹³ Правові основи майнових і земельних відносин : навч. посіб. / Колектив авторів ; За заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К. : Магістр – XXI сторіччя, 2006. – 382 с.

Отже, контрактантом по договору можуть виступати як держава в особі уповноважених органів та осіб – розпорядників державних коштів, так і особи приватного права. Необхідно відмітити, що така можливість є еволюційним надбанням договору контрактації, оскільки у радянський період такого суб'єкта, як приватна особа в якості контрактанта, не передбачалось. Поява нового гравця є суттєвою зміною усталених правил. Приватні особи більш гнучкі, вони можуть запропонувати більше можливостей та варіацій, що безсумнівно йде на користь сільському господарству України. Проте їх інтерес як контрактантів необхідно не лише частково задовольняти, його потрібно активно стимулювати, зокрема шляхом

усунення зайвих бар'єрів, які є пережитками попередніх історичних періодів. Одним з можливих шляхів розширення вузьких рамок договору контрактації є законодавчий перегляд кола суб'єктів, що можуть бути контрагентами по даному договору. За сучасним законодавством друга сторона договору контрактації називається виробником сільськогосподарської продукції. Легальне тлумачення цього поняття міститься в ч. 1 ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарський перепис», де виробники сільськогосподарської продукції – це юридичні особи всіх організаційно-правових форм господарювання та їх відокремлені підрозділи, фізичні особи (фізичні особи-підприємці, домогосподарства), які займаються сільськогосподарською діяльністю, передбаченою класифікацією видів економічної діяльності, мають у володінні, користуванні або розпорядженні землі сільськогосподарського призначення чи сільськогосподарських тварин⁹⁴.

Зрозуміло, що норма Закону, яка обмежує коло суб'єктів контрактації лише безпосередніми виробниками сільськогосподарської продукції, спрямована на усунення посередницьких, непродуктивних

---

⁹⁴ Про сільськогосподарський перепис : Закон України від 23 вересня 2008 р. № 575-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 9. – Ст. 115.

структур, що заповнили аграрний ринок, і має на меті підтримку вітчизняних сільськогосподарських виробників. Але якщо уважно придивитись, то сільськогосподарська кооперація має ті самі цілі.

Сільськогосподарський переробний кооператив є, в першу чергу, об'єднанням, як правило, дрібних сільськогосподарських товаровиробників, які самотужки не лише не зможуть виконати вигідний договір контрактації, але й виживають з труднощами. Укладення договору контрактації із сільськогосподарським переробним кооперативом, по-перше, дає змогу залучити набагато більшу кількість господарств до виробництва та забезпечити їм гарантований збут продукції задовго до її отримання; по-друге, метою діяльності сільськогосподарського переробного кооперативу не є комерційна нажива – він є неприбутковою організацією. Це тим самим задовольняє вимоги щодо відсутності спекулятивних механізмів при виконанні договору контрактації; по-третє, сільськогосподарський переробний кооператив і сам виступає виробником сільськогосподарської продукції другого рівня – продукції переробки.

Цією виробничою характеристикою він відрізняється від інших обслуговуючих кооперативів, що такої якості не мають.

Надання переваги саме укладенню договору контрактації, а не стандартних договорів купівлі-продажу чи поставки, має свою слушну аргументацію. Договір контрактації є спеціалізованим щодо такої непростой сфери виробництва, як сільське господарство, саме тому цей договір враховує особливості, що впливають із сезонності, ризикованості виробництва, його довготривалості тощо. Договір контрактації є зручною правовою конструкцією для контрактанта з таких причин:

а) дає змогу заздалегідь обрати виробника та укласти з ним відповідний договір;

б) дозволяє «замовити» необхідну продукцію: потрібної кількості, якості, асортименту, пропорцій тощо, а в зв'язку з цим контрактант не

залежатиме від перипетій ринку в сезон продажу сільськогосподарської продукції;

в) надає можливість обумовити всі деталі, що мають значення для контрактанта: використання конкретних сортів рослин чи порід тварин; екологічні вимоги до продукції; особливості обробки; необхідність фасування тощо.

Ці та інші переваги договору контракції роблять його все більш актуальним в нинішніх умовах, що потребують стабільних, довготривалих економічних захищеності суб'єктів ринку⁹⁵.

Об'єктом договору контракції є сільськогосподарська продукція, яку виробник має передати контрактанту. При цьому обов'язковою умовою, що визначається як цивільним, так і господарським законодавством, є безпосереднє виробництво сільськогосподарської продукції стороною договору. Лише сільськогосподарська продукція, вироблена (вирощена) самим виробником, може реалізовуватись за договором контракції, а реалізація закупленої виробником сільськогосподарської продукції не допускається. В.Є. Єрмоленко вважає, що до сільськогосподарської необхідно віднести всю сирю продукцію культурного рослинництва, тваринництва й рибництва, отримвану від сільськогосподарської діяльності, а також продукти її первісної переробки, здійснюваної безпосередньо її виробником. Первісну переробку автор визначає як поліпшення якості виробленої продукції, яка, проте, ще не готова до безпосереднього споживання та потребує подальшої промислової переробки⁹⁶.

Відповідно, об'єктом договору контракції може бути сільськогосподарська продукція, як у сирому вигляді, так і така, що

---

⁹⁵ Хайдараж Х. Особливості правового положення сільськогосподарського переробного кооперативу як суб'єкта договору контракції / Х. Хайдараж // Аграрне та природо ресурсне право. – 2013. – № 7. – С.91-96.

⁹⁶ Єрмоленко В.Є. Сільськогосподарська продукція як аграрно-правова категорія / В.Є. Єрмоленко // Підприємство, господарство і право. – 2006. – № 6. – С. 58–61.

пройшла первинну обробку для кращого збереження або підвищення якості. Укладаючи договір контрактації, сторони можуть передбачити потребу в первинній переробці сільськогосподарської продукції в господарстві виробника його силами й засобами. Ще однією особливістю реалізації сільськогосподарської продукції за договором контрактації, яка стосується об'єкта, є те, що така продукція має бути вироблена (вирощена) у майбутньому, тобто на момент укладення цього договору у виробника такої продукції немає. Це спеціальна ознака, яка відмежовує договірні відносини контрактації від суміжних, адже наявність продукції на момент укладення договору дає можливість оформити такі відносини за договором поставки чи купівлі-продажу.

Предметом договору контрактації сільськогосподарської продукції є зобов'язання виробника виробити та передати вирощену, виготовлену, перероблену або оброблену сільськогосподарську продукцію заготівельникові (контрактанту) або визначеному ним одержувачеві, якому кореспондує зобов'язання заготівельника прийняти та оплатити її. До предмета договірною зобов'язання контрактації сільськогосподарської продукції відносимо конкретні дії виробника з виробництва та передачі такої сільськогосподарської продукції. Для визначення обсягу поняття «виробництво сільськогосподарської продукції» необхідно звернутися до тлумачного словника, оскільки нормативне визначення на сьогодні відсутнє.

Академічний тлумачний словник української мови містить таке визначення: виробляти – виготовляти що – небудь, робити якісь речі, предмети і т.д.; виконувати певну кількість роботи.⁹⁷ Отже, виробництво,

---

⁹⁷ Академічний тлумачний словник української мови в 11 томах . – Том 1. –1970. – [Електронний ресурс] . –Режим доступу . –<http://sum.in.ua>

в свою чергу може включати дії з вирощування, виготовлення, вилову, вигодовуванню переробки чи обробки продукції.⁹⁸

За договором контрактації сільськогосподарської продукції сторони пов'язані взаємними правами й обов'язками. Оскільки договір контрактації є двостороннім, сторони на основі взаємної згоди конкретизують цілу низку прав та обов'язків. Права та обов'язки сторін за договором контрактації сільськогосподарської продукції можна поділити на три групи:

- основні – визначають суть та мету договору, до них відносяться ті, що впливають з визначення договору контрактації, даного законодавцем у ЦК України та ГК України. За договором контрактації на виробника покладено по-перше: обов'язок з виробництва сільськогосподарської продукції та передачі її контрактанту або визначеному ним одержувачеві; по-друге: обов'язок передати вироблену ним продукцію контрактанту або визначеному ним одержувачеві, якому кореспондує обов'язок контрактанта прийняти таку продукцію.

- похідні – виникають з основних прав та обов'язків. Доцільно в даному контексті звернути увагу на один з обов'язків контрактанта, який закріплений у статті 272 Господарського кодексу України, проте відсутній у ст. 713 Цивільного кодексу України, а саме обов'язок контрактанта сприяти виробникові у виробництві продукції. Я. О. Самсонова стверджує, що такий обов'язок встановлено законодавцем лише у сфері державної закупки сільськогосподарської продукції, що викликає певні труднощі в застосуванні цього договору при реалізації сільгосппродукції не для державних потреб⁹⁹. Л. Святченко вказує, що контрактант (не лише держава), який заінтересований у вирощуванні, виробництві певного виду

---

⁹⁸ Мартинюк А. Об'єкт та предмет договору контрактації сільськогосподарської продукції / А. Мартинюк // Національний юридичний журнал: Теорія і практика. – 2016. – № 2. – С. 79-85.

⁹⁹ Самсонова Я. О. Договір контрактації винограду / Я. О. Самсонова // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 103. – С. 132–139.

сільськогосподарської продукції відповідної якості, не позбавлений можливості сприяти вирощуванню такої продукції самостійно шляхом, наприклад, надання насіннєвого матеріалу, необхідних добрив, технічних засобів механізації, організації перевезення виробленої продукції тощо¹⁰⁰.

Інший похідний обов'язок контрактанта – це зобов'язання прийняти та оплатити вироблену продукцію від виробника. При цьому, згідно зі ст. 273 ГК України, виробник повинен не пізніше як за 15 днів до початку заготівлі продукції повідомити контрактанта про кількість і строки здачі сільськогосподарської продукції, що пропонується до продажу, та погодити календарний графік її здачі. Контрактант зобов'язаний прийняти від виробника всю надану ним продукцію на умовах, передбачених у договорі. Нестандартну продукцію, яка швидко псується, придатну для використання у свіжому або переробленому вигляді, та стандартну продукцію, яка швидко псується, що здається понад обсяги, передбачені договором, контрактант приймає за цінами і на умовах, що погоджені сторонами. Права та обов'язки сторін договору контрактації сільськогосподарської продукції.

- **додаткові** – права та обов'язки, які сторони вважають за необхідне узгодити додатково¹⁰¹.

Відповідно до чинного законодавства України строком договору є час, упродовж якого сторони можуть здійснити свої права та виконати свої обов'язки за договором¹⁰².

З огляду на специфіку сільськогосподарської виробничої діяльності, яка пов'язується з природно-кліматичними факторами, сезонністю,

---

¹⁰⁰ Святченко Л. Значення договору контрактації у цукробуряківництві на сучасному етапі розвитку аграрних відносин / Л. Святченко // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 9. – С. 149–152.

¹⁰¹ Мартинюк А. Права та обов'язки сторін у договорі контрактації сільськогосподарської продукції / А. Мартинюк // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 8. – С.21-26.

¹⁰² Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

сторони, погоджуючи строк виконання договору контрактації сільськогосподарської

продукції, повинні брати за основу не календарний, а «урожайний» рік, що краще відображає особливість сільськогосподарського виробництва з властивими лише йому строками виробничого циклу.

Поряд зі строком істотною умовою договору контрактації сільськогосподарської продукції є місце її здавання-приймання. Так, сільськогосподарська продукція може прийматись за таких умов:

– контрактантом безпосередньо в господарстві виробника як за місцем вироблення чи зберігання сільськогосподарської продукції або ж просто за місцем перебування виробника;

– контрактантом на власних приймальних пунктах;

– третіми особами – одержувачами, на яких вкаже контрактант, на їх пунктах приймання.

Також можливі різні способи доставки сільськогосподарської продукції до місця здавання-приймання: силами й за рахунок як виробника, так і контрактанта, визначеного ним одержувача або із залученням транспортних організацій.

Зазвичай контрактант зобов'язаний прийняти від виробника всю пред'явлену ним продукцію на умовах, передбачених у договорі.

При цьому положення Господарського кодексу України про те, що в договорах контрактації має передбачатись кількість продукції, яку контрактант приймає безпосередньо у виробника, не лише не вирішує питання щодо місця здавання-приймання продукції, а й обмежує свободу сторін, особливо контрактанта.

Тому з метою уникнення непорозумінь місце здавання-приймання сільськогосподарської продукції та умови її транспортування мають бути істотними умовами договору контрактації сільськогосподарської продукції. А якщо продукція передається окремими частинами, сторони в договорі можуть погодити різні місця здавання-приймання та способи

транспортування для кожної партії продукції, що закуповується. Відповідно, варто уточнити також загальне правило: контрактант, якщо інше не передбачено умовами договору, не має права відмовитись від прийняття сільськогосподарської продукції, якщо вона відповідає умовам договору контрактації та у встановлений договором строк поставлена йому (тобто поставлена за місцем його перебування), не допускаючи простою транспортних засобів.

Ціна сільськогосподарської продукції – ще одна істотна умова договору контрактації. Під час укладення договорів контрактації сільськогосподарської продукції, як правило, використовуються орієнтовні стартові закупівельні ціни. Такі ціни індексуються у зв'язку з інфляційними процесами відповідно до встановленого порядку, що обов'язково обумовлюється договором контрактації сільськогосподарської продукції. Розрахунки можуть здійснюватись як шляхом попередньої оплати, так і шляхом післяоплати, можуть мати місце також авансові платежі, тому сторони повинні обумовити в договорі ціну й порядок оплати такої продукції. У договорі контрактації сторони можуть обумовити також цінові знижки чи надбавки за виявлення нижчої або вищої якості продукції. Так, у договорі можна передбачити зобов'язання виробника зробити цінову знижку за нижчу якість продукції, якщо контрактант бажає залишити таку продукцію в себе. Або ж контрактант зобов'язується зробити цінову надбавку на продукцію вищої якості, ніж передбачено в договорі, за умови, що контрактант бажає залишити продукцію такої якості в себе. Крім того, у договорі контрактації можуть бути передбачені обов'язки контрактанта, який

дійсною переробку сільськогосподарської продукції, повертати виробнику продукти чи відходи від переробки продукції з оплатою за цінами, визначеним договором контрактації.

Загальні правила відповідальності за договором контрактації закріплюються Господарським законодавством України. Так, згідно зі ст.

274 ГК України на сільськогосподарського товаровиробника покладається відповідальність за нездачу сільськогосподарської продукції у строки, передбачені договором контрактації, а також за несвоєчасну підготовку сільськогосподарської продукції до здавання-приймання контрактанту без попередження про це останнього. Контрактант же несе відповідальність за невиконання зобов'язання щодо приймання сільськогосподарської продукції безпосередньо у виробника, а також за відмову від приймання продукції, пред'явленої виробником у строки і в порядку, що погоджені сторонами. Заходи відповідальності за названі правопорушення є різними. Так, у разі прострочення сільськогосподарським товаровиробником здачі сільськогосподарської продукції контрактанту у строки, передбачені договором, виробник сплачує контрактанту неустойку в розмірі, встановленому договором, якщо інший розмір не передбачений законом. Як відомо, неустойка може встановлюватися у вигляді штрафу або ж пені. Вважаємо, що в цьому випадку можна говорити як про неустойку у вигляді штрафу (у фіксованому в договорі розмірі), так і про пеню. Така пеня може закріплюватися в договорі контрактації у відсотковому значенні та розраховуватися залежно від вартості незданої сільськогосподарської продукції або ж від загальної її вартості, що має поставлятися відповідно до названого договору.

Так, у разі невиконання умов договору щодо асортименту, кількості, якості сільськогосподарської продукції, строків здавання виробники сплачують контрактантам неустойку, розмір якої встановлюється в договорі у відсотковому відношенні до вартості недопоставленої продукції за цінами, обумовленими в договорі, з урахуванням їх індексації у зв'язку з інфляцією, крім випадків недопоставки продукції внаслідок стихійного лиха.

У разі ж, якщо продукцію не було своєчасно підготовлено до здавання-приймання і про це не було попереджено контрактанта, сільськогосподарський виробник має відшкодувати контрактанту завдані

цим збитки, тобто відшкодуванню згідно зі ст. 22 ЦК України підлягають не лише реальні збитки, а також упущена вигода. За невиконання зобов'язання щодо приймання сільськогосподарської продукції безпосередньо у виробника, а також у разі відмови від приймання продукції, пред'явленої виробником у строки і в порядку, погоджені сторонами, контрактант сплачує виробнику штраф у розмірі п'яти відсотків вартості неприйнятої продукції, враховуючи надбавки і знижки, а також відшкодовує завдані виробникові збитки, а щодо продукції, яка швидко псується, - повну її вартість.

Крім викладеного, для контрактанта також встановлена відповідальність за несвоєчасне здійснення сільськогосподарському товаровиробнику оплати вартості отриманої від нього сільськогосподарської продукції. Адже згідно з ч. 2 ст. 625 ЦК України боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом.

Однак із метою захисту своїх інтересів сторони, враховуючи особливості сільськогосподарської продукції (нестандартна продукція, продукція, що швидко псується, попит на ринку тощо), повинні передбачити в договорі контрактації також інші умови відповідальності.

Також у Господарському кодексі України зазначено, що в договорах контрактації мають передбачатись, зокрема, види продукції, номер національного стандарту чи технічних умов, гранично допустимий вміст у продукції шкідливих речовин, загальна сума договору, порядок та умови доставки, строки здавання-приймання продукції, відповідальність сторін у разі невиконання ними умов договору, інші умови, передбачені Типовим договором контрактації сільськогосподарської продукції, затвердженим у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

При цьому типові договори контрактації сільськогосподарської продукції так і не було розроблено й затверджено. Включення ж Господарським кодексом України обов'язку контрактанта щодо подання допомоги в організації виробництва сільськогосподарської продукції до змісту договору контрактації не відповідає умовам сьогодення. Адже такий обов'язок, що є характерним для держави (надання з бюджету кредитів, субсидій, дотацій, допомоги в придбанні сільськогосподарської техніки, пального та інших енергоносіїв, мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин, спеціальні консультації тощо), на практиці здебільшого є неможливим у зв'язку з відсутністю коштів.

Порівняно з нормами Цивільного кодексу України норми Господарського кодексу України у сфері контрактації сільськогосподарської продукції мають більш вузьке застосування, адже вже в ч. 1 ст. 272 Господарського кодексу України зазначено, що державна закупівля сільськогосподарської продукції здійснюється за договорами контрактації, які укладаються на основі державних замовлень на поставку державі сільськогосподарської продукції¹⁰³.

Сьогодні закупівля сільськогосподарської продукції через виконання державного замовлення не є пріоритетним напрямом реалізації такої продукції для сільськогосподарських виробників. Відповідно, з розширенням свободи вибору партнерів у господарських зв'язках і щодо визначення змісту договірних зобов'язань правомочності держави щодо укладення й визначення умов договору контрактації сільськогосподарської продукції переходять до сільськогосподарських виробників і їхніх контрагентів. Адже функціонування ринкового механізму можливе за умови, що сільськогосподарські виробники, маючи свободу господарської діяльності, беруть вільну участь у процесі укладення договорів контрактації сільськогосподарської продукції, самостійно обирають

---

¹⁰³ Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18–22. – Ст. 144.

контрагентів за договорами, тим самим забезпечуючи найбільш оптимальну реалізацію власних інтересів.

Цікавою є практика США, де одним з інструментів упорядкування операцій із товарами, які називаються «фермерською продукцією», став Зведений (уніфікований) комерційний кодекс США. Цей кодекс узагальнює законодавчі акти, згідно з якими фермери США як повноправні суб'єкти розвинених ринкових відносин мають систему прав та обов'язків не лише щодо виробництва сільськогосподарських культур і тваринницької продукції, а й щодо їх реалізації. Фермерське виробництво в США носить яскраво виражений товарний характер, що передбачає певні правові засади вигідного збуту виготовленої сільськогосподарської продукції.

При цьому вони зустрічаються з проблемами, пов'язаними з перевиробництвом продукції, труднощами її збуту. Отже, ідеться, зокрема, про проблеми вивчення попиту на певну продукцію, пошуки оптимального варіанта її збуту, ціни на продукцію тощо. Зведений комерційний кодекс США є «єдиним законом». Він забезпечує повну інфраструктуру, що охоплює економічно важливі операції між продавцями та покупцями, між ними та фінансовими установами. Варто наголосити, що цей кодекс враховує істотні особливості продажу саме сільськогосподарської продукції, тобто продукції рослинних культур, худоби або аграрних знарядь праці, які виробляються чи використовуються у фермерській діяльності для вирощування рослин, удобрювання ґрунту, випасання тварин та для інших видів фермерської діяльності. Реалізація сільськогосподарської продукції в США провадиться переважно у формі індивідуального продажу фермерами результатів своєї праці. Регулюється вона здебільшого законодавством штатів, хоча значний обсяг заходів щодо

вивчення попиту й оптимального збуту цієї продукції покривається також федеральним законодавством¹⁰⁴.

В Україні законодавство, що регулює договірні відносини контрактації сільськогосподарської продукції, потребує вдосконалення. Зокрема, необхідно виключити норми, спрямовані на врегулювання договірних відносин контрактації, із Цивільного кодексу України та Господарського кодексу України, а в спеціальному нормативно-правовому акті – майбутньому Аграрному кодексі України – закріпити відповідні правила. Поряд із поняттям договору контрактації сільськогосподарської продукції до такого акта варто включити норми, які визначатимуть його предмет та об'єкт, істотні умови договору, у тому числі найпроблемніші питання його виконання (строк, місце, ціну). При цьому саме правове закріплення істотних умов договору контрактації сільськогосподарської продукції покликане насамперед рівномірно представити інтереси як сільськогосподарських виробників, так і контрактантів, а в підсумку також забезпечити якісні й дієві механізми збуту та отримання відповідної сільськогосподарської продукції на комерційних засадах.

---

¹⁰⁴ Логуш Л.В. Правове регулювання реалізації сільськогосподарської продукції за комерційним законодавством США / Л.В. Логуш // Право України. – 2002. – № 3. – С. 162–166.

2. 3. Правове забезпечення якості та безпечності сільськогосподарської продукції в Україні в сучасних умовах

Проблема продовольства та голоду є однією із основних глобальних проблем людства у XXI столітті. Як проголошено у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН, прийнятою 27 липня 2015 року, «приблизно 800 млн. людей у світі хронічно не доїдають та не забезпечені достатньою, безпечною та поживною їжею. Оскільки більшість малозабезпечених проживає у сільській місцевості, ми вважаємо необхідним активізувати аграрний сектор, сприяти розвитку сільської місцевості, забезпечити продовольчу безпеку, особливо у країнах, що розвиваються»¹⁰⁵.

Україна належить до країн, де сільське господарство є одним із визначальних чинників формування економічного та соціального розвитку країни. Агропромисловий комплекс створює близько 12 відсотків валової доданої вартості держави, є одним із основних бюджетоформуючих секторів національної економіки, частка якого у зведеному бюджеті України за останні роки становить 12 відсотків, а у товарній структурі експорту – понад третину¹⁰⁶.

Структура сільськогосподарського виробництва в Україні представлена неоднорідно. Оскільки, якщо окремі його галузі розвиваються швидко і кількість виробленої продукції повністю задовольняє внутрішні потреби країни (наприклад, вирощування зернових, кукурудзи, олійних культур та цукрових буряків), то певні галузі сільського господарства, такі як птахівництво, вирощування великої рогатої худоби, не є рентабельними.

---

¹⁰⁵ Resolution of UN General Assembly adopted on 27 July 2015 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/69/313&Lang=E

¹⁰⁶ Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 р. № 1437-р / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80>

Слід зазначити, що переважну частку в аграрному секторі України становлять приватні підприємства, а саме фермерські господарства (із 52 тис. суб'єктів господарювання, 40 тис. – це фермерські господарства). Найбільша їх кількість зареєстрована в Одеській (5,1 тис.), Миколаївській (3,8 тис.) та Дніпропетровській (3,3 тис.) областях¹⁰⁷. На даний час фермерські господарства є однією з прибуткових та перспективних форм господарювання в аграрній сфері.

Як показує практика ведення сільського господарства у зарубіжних країнах, сімейні фермерські господарства є основою розвитку аграрної галузі, такі господарства володіють значною площею сільськогосподарських угідь. Так, зокрема, Великобританія – фермерська країна. Близько 2/3 сільгоспугідь знаходяться в руках фермерів. Їх налічується в країні близько 250 тисяч. В середньому в розпорядженні одного фермера є земельна ділянка розміром в 70 гектарів. Тому одним із шляхів подолання кризи в сільському господарстві, на наш погляд, є орієнтація вітчизняних галузей аграрного виробництва на фермерські господарства.

Звичайно, продовольча проблема в Україні обумовлена не лише неоднорідністю ведення сільського господарства, а й безпосередньо якістю сільськогосподарської продукції та сировини, яка виробляється в країні. Нині ця проблема набуває пріоритетного значення і особливої актуальності. Адже від безпечності та якості продуктів харчування в значній мірі залежить життя і здоров'я людей, а також продовольча безпека в цілому.

Здебільшого якість продукції визначається як «сукупність її властивостей, які не становлять жодних ризиків для здоров'я людини і навколишнього середовища, та здатні задовольнити попередньо

---

¹⁰⁷ Табінський В.А. Аналіз стану фермерських господарств в Україні / В.А. Табінський, Є.О. Колеснік, І.С. Сіліна // Молодий вчений. – 2016. - № 6. – С. 112.

обумовлені потреби споживачів»¹⁰⁸. Якість може бути як динамічною, так і відносною категорією, оскільки відображуючи загальносуспільні потреби, вона може збільшуватися або зменшуватися залежно від ступеня пізнання властивостей харчового продукту¹⁰⁹.

Якість сільськогосподарської продукції залежить від багатьох факторів, насамперед від екологічних умов на місцевості, де здійснюється сільське господарство, способу оброблення сільськогосподарських угідь, а також від якості посівного матеріалу, кормових добавок тощо. Звичайно, найбільшу небезпеку для здоров'я людини несе в собі застосування шкідливих речовин у веденні аграрної справи. Мова йде про використання пестицидів та хімічних добрив у землеробстві та рослинництві, антибіотиків та гормональних препаратів у тваринництві, виробництво трансгенних культур й використання трансгенних кормів. Все це є шкідливим для здоров'я людей і може в подальшому спричинити розвиток тяжких захворювань.

Поняття «сільськогосподарська продукція» є багатограним, оскільки охоплює не лише первинну продукцію, отриману безпосередньо від тварин чи рослин, а й ту продукцію, яка утворилась в результаті процесів виробництва та переробки продукції тваринництва, рибництва й рослинництва, готової для споживання. Досить вдалою, на наш погляд, є думка В.Ю. Уркевича, який вважає, що сільськогосподарською є продукція (рослинницька, тваринницька й рибницька), що виробляється (вирощується) внаслідок дії біологічних процесів її вирощування, має природне походження від землі й (або) від живих біологічних організмів¹¹⁰.

---

¹⁰⁸ Актуальні питання аграрного права України : теорія і практика : моногр. / [Статівка А.М. та ін.]. – Х.: ФІНН, 2010. – 234 с.

¹⁰⁹ Полухович Л. І. Особливості правового регулювання переробки сільськогосподарської продукції в умовах членства України у Світовій організації торгівлі / Л. І. Полухович // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – Вип. 165, ч. 3. – С. 147–153.

¹¹⁰ Уркевич В.Ю. Аграрні правовідносини в Україні : автореф. дис. ... доктора юрид. наук, спеціальність 12.00.06; Національна юридична академія ім. Я. Мудрого / В.Ю. Уркевич. – Х., 2007. – С. 13.

Разом з тим, слід розрізняти такі поняття, як «сільськогосподарська продукція» та «сировина». Безперечно, головною передумовою вироблення якісної продукції сільського господарства, придатної для споживання, є якість первинної сировини. У зв'язку з цим постає необхідність у тісній співпраці фермерів із переробними підприємствами. За кордоном у більшості випадків фермери укладають договори із підприємствами харчової промисловості не тільки задля кількості отриманої сировини, а й для оцінки її якості. Коли оцінюється якість сировини, фермер сплачує відповідно за цю якість (наприклад, для пшениці, молока, яєць тощо). У всіх випадках сільськогосподарська сировина повинна відповідати встановленим гігієнічним вимогам¹¹¹.

На думку С.І. Марченко, сільськогосподарська продукція включає в себе сировину і, власне, саму продукцію. Продовольство і сировина є видовими поняттями щодо родового – сільськогосподарської продукції¹¹². Взагалі, сировиною у сільському господарстві можуть виступати вода, яка використовується у багатьох технологічних процесах, зернові, бобові, фрукти, овочі, а також насіння олійних культур. Тобто, вони можуть існувати як окремий харчовий продукт, а можуть бути використані в якості переробної сировини.

Слід зазначити, що у процесі оцінки якості сировини основна увага повинна приділятися вмісту забруднюючих елементів, таких як токсичні метали, шкідливі мікроорганізми, залишки пестицидів, наявність генно-модифікованого матеріалу. При провадженні оцінки якості сільськогосподарської продукції слід враховувати екологічні та соціальні ризики, викликані недобросовісним ставленням аграрних підприємств до

---

¹¹¹ Jiří Davidek. Quality Control of Raw Materials / J. Davidek // Encyclopedia of Life Support System / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.eolss.net/Sample-Chapters/C10/E5-08-03-01.pdf>

¹¹² Марченко С.І. Сільськогосподарська продукція як об'єкт аграрних правовідносин / С.І. Марченко // Актуальні питання реформування правової системи України : зб. ст. за матер. VI Міжн. наук.-практ. конф. (Луцьк, 29–30 травня 2009 р.) / уклад. Т.Д. Климчук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 411.

планування заходів щодо охорони навколишнього середовища та охорони земель.

В Україні правову основу регулювання якості та безпеки сільськогосподарської продукції становлять Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» (1997 р.), Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини» (2005 р.), Закон України «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції» (1997 р.), постанова Кабінету Міністрів України «Питання маркування сільськогосподарських товарів, вироблених із застосуванням генетично модифікованих організмів» (2007 р.) та деякі інші нормативно-правові акти.

Так, у ст. 1 Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини» подано визначення *сільськогосподарської продукції*, якою визнаються сільськогосподарські харчові продукти тваринного і рослинного походження, що призначені для споживання людиною у сирому та переробленому стані як інгредієнти для їжі¹¹³.

У даному визначенні є певний недолік, оскільки сільськогосподарський продукт розглядається з точки зору, орієнтованої на ознаки харчового продукту. Відповідно інші його ознаки відхиляються.

Цікавим у правовому розумінні даної проблеми є категорії «безпечний харчовий продукт» та «небезпечний харчовий продукт». Взагалі поняття «безпека» є широко вживаним і універсальним поняттям. Здебільшого безпека визначається як: а) «стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від внутрішніх та

---

¹¹³ Про внесення змін до Закону України «Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини» : Закон України від 6 вересня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. - № 50. – Ст. 533.

зовнішніх загроз»¹¹⁴; б) «динамічно стійкий стан по відношенню до несприятливих впливів та діяльності щодо захисту від зовнішніх та внутрішніх загроз»¹¹⁵.

Безпечність харчового продукту – це стан харчового продукту, що є результатом діяльності з виробництва та обігу, яка здійснюється з дотриманням вимог, встановлених санітарними заходами та/або технічними регламентами, та забезпечує впевненість у тому, що харчовий продукт не завдає шкоди здоров'ю людини (споживача), якщо він спожитий за призначенням (ст. 1 Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини»). Небезпечний харчовий продукт – це харчовий продукт, що є шкідливим для здоров'я та (або) непридатний для споживання.

Аналізуючи поняття «безпечність сільськогосподарської продукції», варто визначити критерії віднесення продукції до *безпечної*. В законодавстві України міститься перелік вимог, які є обов'язковими, до виробництва продуктів харчування. Ці вимоги стосуються заборони використання хімічних та дієтичних добавок, незареєстрованих в Україні, допоміжних засобів для використання та обігу, які за своєю природою та складом можуть передати забруднюючі речовини харчовим продуктам. Заборона стосується також використання сільськогосподарської продукції, яка містить небезпечні фактори, що перевищують обов'язкові параметри безпечності (ч. 2 ст. 21 Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини»).

На думку С.М. Романко, екологічна безпека сільськогосподарської продукції – це окремий міжгалузевий інститут права екологічної безпеки й

---

¹¹⁴ Юридическая энциклопедия / [под ред. М. Ю. Тихомирова]. – М. : Юридинформцентр, 1997. – С. 47.

¹¹⁵ Казаков Н.Д. Безопасность синергетика (опыт философского осмысления) / Н.Д. Казаков // Безопасность. – 1994. – № 4 (20). – С. 62 – 63.

законодавства, об'єктом якого є здоров'я людини як кінцевого споживача, а предметом – сільськогосподарська продукція. Вона характеризується таким станом розвитку суспільних відносин у сфері АПК та охорони навколишнього середовища, за якого забезпечується належне здійснення санітарних і ветеринарних заходів та вимог обов'язкових індикаторів та параметрів безпеки, процедур підтвердження відповідності й усунення можливих шкідливих наслідків виникнення екологічних ризиків для життя і здоров'я людини¹¹⁶.

Звідси випливає, що забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції безпосередньо пов'язано із значними екологічними ризиками, які виникають внаслідок порушення екологічних вимог при здійсненні того чи іншого виду виробничої діяльності, а також внаслідок забруднення природних ресурсів, особливо земельних та водних ресурсів.

Отже, можна зробити наступний висновок: по-перше, якість продукції є тією категорією, яка відображує внутрішній зміст певного продукту, тобто якісні характеристики його складових; по-друге, наукове поняття «безпечність» відрізняється від категорії «якість», оскільки означає стан продукту, за якого він не буде шкідливим для його використання чи споживання і не буде становити небезпеку для здоров'я людини, яка споживає такий продукт.

Основним міжнародно-правовим документом у сфері забезпечення якості та безпеки харчової продукції, в тому числі сільськогосподарської, є *Кодекс Аліментаріус*¹¹⁷. Даний кодекс регламентує: маркування харчових продуктів; харчові добавки (основні стандарти, правила використання,

---

¹¹⁶ Романко С.М. Економіко-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції : автореф. дис. ...канд. юрид. наук, 12.00.06 / С.М. Романко; Національний аграрний університет. – К., 2008.- С. 12.

¹¹⁷ Codex Alimentarius. International Food Standards // World Health Organization, Food and Agriculture Organization of the United Nations / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/standards/en/>

вимоги до хімічних речовин, які використовуються в їжі); забруднення продуктів харчування (граничні рівні забруднення радіонуклідами, токсичними речовинами); максимально допустимі рівні пестицидів та ветеринарних препаратів у продуктах харчування; правила гігієни в харчовій промисловості.

Стандарти Кодексу Аліментаріус дають можливість урядовим органам пересвідчитись, що харчові продукти, які відповідають цим стандартам, не становлять небезпеку для здоров'я населення чи інтересів споживачів, а сільськогосподарські товаровиробники можуть реалізовувати свою продукцію, будучи впевненими у тому, що вона визнана безпечною на міжнародному рівні. Стандарти Кодексу є основою для гармонізації національних стандартів між країнами та регіонами, а також для зміцнення національних систем безпечності харчових продуктів.

Кожна країна, яка представлена у Комісії «Кодекс Аліментаріус», має право подати на затвердження свої стандарти, які є обґрунтованими і можуть бути розглянуті на засіданні членів цієї Комісії. У деяких випадках прийняття регламентів Комісією щодо гранично допустимих значень вмісту різних препаратів у продуктах харчування є доволі складним процесом в силу розбіжності інтересів між країнами. Так, у результаті тривалих переговорів 6 липня 2012 р. на сесії Комісії «Кодекс Аліментаріус» було прийняття рішення про прийняття регламенту щодо максимально допустимого рівня рактопаміну у певних тканинах свиней та великої рогатої худоби. Рактопамін є ветеринарним препаратом, який вводиться в корм для вигодовування свиней, великої рогатої худоби та індиків для збільшення живої маси¹¹⁸.

Нині рактопамін заборонений для використання у відгодовуванні сільськогосподарських тварин у 80 країнах світу, включаючи країни ЄС.

---

¹¹⁸ Botemiller H. Codex Adopts Ractopamine Limits for Beef and Pork / H. Botemiller // Food Safety News. – July 6, 2012 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.foodsafetynews.com/2012/07/codex-votes-69-67-to-advance-ractopamine-limits-for-beef-and-pork/#.WOK6CNSLRH0>

Однак у 27 країнах (зокрема, у США, Мексиці, Японії, Південній Кореї) м'ясо, отримане від тварин, яких годували з використанням рактопаміну, визнається безпечним для здоров'я споживачів.

Слід також зазначити, що в рамках міжнародної співпраці країн-членів Світової організації торгівлі (СОТ), укладено угоди СФЗ та ТБТ. 15 квітня 1994 р. було прийнято Угоду про застосування санітарних і фітосанітарних заходів (СФЗ) та Угоду про Технічні бар'єри в торгівлі (ТБТ). Ці обидві угоди є актуальними у розумінні вимог до захисту харчової продукції на національному рівні та регулювання правил міжнародної торгівлі щодо харчових продуктів.

Угода про СФЗ встановлює базові правила для стандартів безпеки харчових продуктів, здоров'я рослин і тварин. Усі країни повинні вживати заходів, які гарантують, що харчові продукти є безпечними для споживачів і запобігають розповсюдженню шкідників чи хвороб серед тварин і рослин. Угода ТБТ передбачає, щоб технічні регламенти стосовно традиційних якісних показників, пакування, маркування і т.д., які оподатковуються країнами, не створювали більших обмежень до продукції, яка імпортується, порівняно із вітчизняною¹¹⁹.

Важливі положення щодо забезпечення безпеки продуктів харчування та продовольчої сировини містить *Регламент Європейського Парламенту і Ради ЄС № 178/2002 про встановлення загальних принципів і вимог законодавства про харчові продукти*, прийнятий 28 січня 2002 р. Як зазначено у даному документі, «вільного руху харчових продуктів і кормів для тварин у межах Співтовариства може бути досягнуто тільки, якщо вимоги до безпеки харчових продуктів і кормів для тварин суттєво не відрізняються в різних державах-членів»¹²⁰.

---

¹¹⁹ Assuring Food Safety and Quality : Guidelines for Strengthening National Food Control Systems / Food and Agriculture Organization of the United Nations, World Health Organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wpro.who.int/foodsafety/documents/docs/English_Guidelines_Food_control.pdf

¹²⁰ Regulation (EC) No 178/2002 of the European Parliament and of the Council of 28 January 2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety Authority and laying

У відповідності із Регламентом ЄС № 178/2002 продукт харчування визнається небезпечним, якщо він є шкідливим для здоров'я та непридатним для споживання людиною. Визначаючи шкідливість продуктів харчування, основну увагу слід приділяти: а) не тільки ймовірним впливам цих харчових продуктів на здоров'я особи, що споживає їх у їжу, але також на наступні покоління; б) імовірним сукупним токсичним впливам; в) особливої чутливості здоров'я певної категорії споживачів, якщо харчові продукти призначені для цієї категорії споживачів.

На наш погляд, поняття «безпеки продукції» завжди має екологічний зміст, оскільки безпека є відображенням стану певного об'єкта, який перебуває у природному ланцюгу і пов'язаний із навколишнім середовищем. Якщо говорити про сільськогосподарську продукцію (рослинну, тваринну, рибну) або біопродукти, то вони не можуть існувати поза межами навколишнього середовища. Адже все, що вирощується на землі чи отримується в процесі вирощування або розведення, має біологічні зв'язки із природними компонентами – землею, водою, кліматичними умовами тощо. Відповідно і безпека сільськогосподарської продукції буде, в першу чергу, залежати від первісних природних умов її виробництва.

Також є сенс говорити про взаємопов'язаність безпеки сільськогосподарської продукції та екологічної безпеки, оскільки виробнича діяльність у сільському господарстві має вплив на землю та ґрунти як компоненти природи, а також на екологічний стан навколишнього середовища в цілому. На даний час погіршення стану ґрунтів зумовлює зменшення виробництва сільськогосподарської продукції і тому вимагає застосування заходів щодо охорони земель і ґрунтів. Якщо органи державного управління не відреагують на дану

ситуацію, це призведе до зниження якості та безпеки продуктів харчування.

Необхідною умовою забезпечення контролю за якістю та безпечністю виробленої сільськогосподарської продукції є процедура ветеринарно-санітарної експертизи та сертифікації. Правовими засадами здійснення *ветеринарно-санітарної експертизи* сільськогосподарської продукції в Україні є Закон України «Про ветеринарну медицину» від 25 червня 1992 р., Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про ветеринарну медицину» від 05 грудня 1996 р., «Положення про державний ветеринарний нагляд та контроль за діяльністю суб'єктів господарювання щодо забою тварин, переробки, зберігання, транспортування й реалізації продукції тваринного походження», затверджене Наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини від 01 вересня 2000 р. № 45.

Ветеринарно-санітарна експертиза становить собою комплекс необхідних лабораторних та спеціальних досліджень, які проводяться спеціалістами державної служби ветеринарної медицини або уповноваженими лікарями ветеринарної медицини, щодо безпечності продуктів тваринного, а на агропродовольчих ринках – і рослинного походження, репродуктивного матеріалу, біологічних продуктів, ветеринарних препаратів, субстанцій, кормових добавок, преміксів і кормів (ст. 1 Закону України «Про ветеринарну медицину»)¹²¹.

Ветеринарно-санітарна експертиза є одним із ключових напрямів здійснення державного ветеринарного контролю. Вона повинна гарантувати якість продукції, яка виробляється на вітчизняних сільськогосподарських підприємствах, продається на ринках чи ввозиться на територію України з метою продажу чи використання у переробній галузі агропромислового комплексу.

---

¹²¹ Про ветеринарну медицину : Закон України від 25 червня 1992 р. (із змінами та доповненнями) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2498-12>

Відповідно до положень Закону України «Про ветеринарну медицину» об'єктами ветеринарно-санітарної експертизи є продукція тваринного й рослинного походження, корми, кормові добавки, репродуктивний матеріал, біологічні продукти та ветеринарні препарати. Водночас законодавець визначає, що до продукції тваринного походження відноситься м'ясо і м'ясопродукти, молоко і молокопродукти, яйця, яєчний порошок, меланж, рибопродукти, мед та інші продукти бджільництва.

До 2007 р. уповноваженим органом виконавчої влади щодо здійснення ветеринарно-санітарної експертизи був Державний департамент ветеринарної медицини України, який пізніше було реорганізовано у Державний комітет ветеринарної медицини.

Як визначено у Законі України «Про ветеринарну медицину», до компетенції Державного департаменту ветеринарної медицини України, зокрема, належить:

- здійснення на ринках ветеринарно-санітарної експертизи продуктів і сировини рослинного й тваринного походження;
- здійснення контролю за охороною території України від занесення з територій інших країн інфекційних хвороб тварин; перевірка ветеринарного стану тварин, продуктів й сировини тваринного походження і кормів під час експорту-імпорту;
- виключне право на проведення ветеринарно-санітарної експертизи м'яса і продуктів забою на м'ясокомбінатах, бойнях, у цехах та інших переробних підприємствах та на ринках; ветеринарно-санітарний та екологічний контроль за харчовими продуктами тваринного і рослинного походження.

Однак на сучасному етапі реформування органів ветеринарної медицини функції Департаменту ветеринарної медицини перейшли до Державної ветеринарної та фітосанітарної служби України, утвореної відповідно до Указу Президента України від 09 грудня 2010 р. №

1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади».

Цікавим прикладом організації ветеринарної експертизи продукції сільського господарства є Великобританія. У зв'язку зі спалахом епідемії ящура у 2001 р. уряд країни вирішив докорінно змінити систему ветеринарного контролю з метою перерозподілу витрат та відповідальності за здоров'я тварин. У 2004 р. було прийнято *Стратегію здоров'я та добробуту тварин*, якою встановлено відповідальність власників домашньої худоби. Ця стратегія сигналізувала перехід значного обсягу обов'язків від уряду до фермерів та ветеринарних служб, за винятком здійснення заходів боротьби із хворобами, забезпеченням продовольством та добробуту тварин.

Нова програма уряду викликала помітні зміни у характері відносин між державою, сільським господарством та ветеринарами. Вона зрушила роль ветеринарних служб від традиційних завдань до надання індивідуальних послуг фермерам – шляхом планування заходів охорони здоров'я на фермі. Ветеринарним службам було запропоновано перенести свою увагу на профілактику хвороб тварин та надання консультацій фермерам. Таким чином, ветеринарна експертиза стає орієнтованою на вимоги ринку, а не держави¹²².

Однак, разом з тим такі зміни викликали й певні проблеми. Якщо держава та ветеринарні служби побачили можливості для довгострокових поліпшень продуктивності та добробуту ферми, то багато фермерів не поспішає визнавати цінності ветеринарних послуг для їхнього бізнесу. Переважна частка ветеринарних оглядів (близько 80%) припадає на надзвичайні випадки. Виняток лише становлять ветеринарні перевірки на

---

¹²² Enticott Gareth. The changing role of veterinary expertise in the food chain / G. Enticott, E. Donaldson // Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences. – V. 366. – 2011. – July 12 / URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3130392/>

свинарських та пташиних фермах, де проводяться планові ветеринарні огляди.

Протягом 2007-2013 років було сформовано ряд установ, відповідальних за ветеринарний контроль у Великобританії. Це Агентство охорони здоров'я тварин і рослин (Animal and Plant Health Agency), Дослідне агентство продовольства та навколишнього середовища (Food and Environmental Research Agency), Агентство зі стандартизації харчових продуктів (є неурядовим органом), що здійснює контроль за гігієною виробництва м'ясної продукції. Кожен із цих компетентних органів є відповідальним за виконання контрольних функцій у тій чи іншій галузі сільського господарства.

Професійна ветеринарна експертиза не може бути просто задекларованою. Вона спирається на правові та адміністративні структури, науково-технічний прогрес, вимагає зосередженої ролі держави, ветеринарних служб та громадськості.

В Україні компетентним, уповноваженим органом у сфері ветеринарної медицини, безпеки харчових продуктів, у сферах карантину і захисту рослин є Державна ветеринарна та фітосанітарна служба України, діяльність якої спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра аграрної політики та продовольства України¹²³.

До компетенції Державної ветеринарної та фітосанітарної служби України віднесено здійснення *фітосанітарної експертизи*. Процедура фітосанітарної експертизи регулюється Законом України «Про карантин рослин» від 30 червня 1993 р. (із змінами та доповненнями). Відповідно до цього Закону «фітосанітарна експертиза – це перевірка та аналіз об'єктів

---

¹²³ Про затвердження Положення про Державну ветеринарну та фітосанітарну службу України : Указ Президента України від 13 квітня 2011 р. № 464/2011 // Офіційний вісник України. - № 29. – 2011. – Ст. 1270.

регулювання в лабораторних умовах на предмет наявності або відсутності шкідливих організмів»¹²⁴.

Як визначено у ст. 15 Закону України «Про карантин рослин», належний рівень фітосанітарного захисту визначається на підставі: 1) підтвердженої наявності регульованих шкідливих організмів в Україні; 2) прогнозованої оцінки економічних витрат для сільськогосподарського та (або) лісового виробництва, пов'язаних із занесенням або подальшим поширенням регульованих шкідливих організмів в Україні; 3) визначення рівня ризику, прийняттого для сусідніх країн та заінтересованих партнерів; 4) міжнародних стандартів, інструкцій та рекомендацій; 5) мінімізації негативного впливу фіто-санітарних заходів на міжнародну та внутрішню торгівлю.

Фітосанітарна експертиза здійснюється щодо об'єктів регулювання з метою виявлення та ідентифікації регульованих шкідливих організмів. Поняття «об'єкт регулювання» визначається у Законі України «Про карантин рослин» як «... будь-яка рослина, продукт рослинного походження, упаковка, засоби перевезення, ґрунт та будь-які інші організми, здатні переносити чи поширювати регульовані шкідливі організми». Взагалі, якщо говорити про поняття «об'єкти фітосанітарної експертизи», то мова йде про різні види рослинної продукції, насіння й садивний матеріал, матеріали рослинного походження, ґрунт, живі бактерії, грибки та віруси для науково-дослідних цілей тощо.

Важливим питанням фітосанітарної експертизи в Україні є огляд та обстеження умов походження того чи іншого виду об'єкта регулювання, оцінка фітосанітарних ризиків. На нашу думку, контроль якості насіння й садивного матеріалу має забезпечуватися на рівні державного моніторингу умов його вирощування, дотримання відповідних санітарних норм та екологічних вимог. Це питання має важливе значення для тих

---

¹²⁴ Про карантин рослин : Закон України від 30 червня 1993 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3348-12>

сільськогосподарських виробників, які купують сертифіковане насіння для виробництва рослинної агропродукції, і тим самим гарантують якість свого виробництва.

Як передбачено постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2016 р. № 829 (про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 705), «з метою визначення фітосанітарного стану об'єктів регулювання державні фітосанітарні інспектори проводять систематичні обстеження земель сільськогосподарського призначення і земель лісового фонду, пунктів карантину рослин та прилеглої до них території (трикілометрової зони), місць обігу об'єктів регулювання»¹²⁵.

Обстеження відповідної території в межах зони (ареалу) здійснюється державним фітосанітарним інспектором з періодичністю один раз на два роки – на територіях, де здійснюється виробництво та переробка сільськогосподарської продукції, на землях осіб, де не виявлено карантинних організмів, та на прилеглих до них територіях.

Згідно п. 10 постанови Кабінету Міністрів України «Про деякі питання реалізації Закону України «Про карантин рослин» від 12 травня 2007 р. № 705¹²⁶ з метою виявлення та ідентифікації шкідливих організмів фітосанітарними лабораторіями проводиться фітосанітарна експертиза, яка включає:

- проведення аналізу фітосанітарного стану об'єктів регулювання з метою виявлення регульованих шкідливих організмів;
- визначення видів виявлених шкідливих організмів;

---

¹²⁵ Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 705 та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2016 р. № 829 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/829-2016-%D0%BF/page>

¹²⁶ Про деякі питання реалізації Закону України «Про карантин рослин» : постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 705 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/705-2007-%D0%BF>

– підготовку висновку фітосанітарної експертизи.

На підставі результатів фітосанітарної експертизи кожного зразка об'єкта регулювання і оцінки виявлених шкідливих організмів державний фітосанітарний інспектор визначає фітосанітарний стан партії об'єктів регулювання та приймає рішення про застосування фітосанітарних заходів.

Здійснення фітосанітарних заходів в Україні має ґрунтуватися на засадах, визначених в Угоді про застосування санітарних та фітосанітарних заходів (СФЗ), обов'язкової для усіх країн-членів СОТ. У рамках виконання даної Угоди члени СОТ повинні забезпечити, щоб їхні фітосанітарні заходи були адаптовані до санітарних чи фітосанітарних особливостей району, з якого походить товар або для якого товар призначений. При оцінці фітосанітарних заходів особливостей регіону, члени СОТ повинні враховувати, *inter alia*, рівень присутності певних хвороб або шкідників, наявність програм їх викоренення або боротьби з ними, а також належні критерії чи інструкції, які може бути розроблено відповідними міжнародними організаціями.

Отже, в Україні розроблено правові засади забезпечення безпечності сільськогосподарської продукції, зокрема, в частині забезпечення санітарно-ветеринарної експертизи та проведення фітосанітарних заходів щодо рослинної продукції. Однак, досить складним, на наш погляд, є механізм регулювання експертизи продукції рослинного й тваринного походження на етапі її виробництва. Адже тут виникає питання про дотримання сільськогосподарськими товаровиробниками санітарних норм і правил безпечності, які мають відповідати міжнародним стандартам якості, встановленим у Кодексі Аліментаріус. Разом з тим потребує узгодження порядок здійснення державної фітосанітарної експертизи для виробників рослинної сільськогосподарської продукції. Важливим питанням є також удосконалення національного законодавства щодо запровадження системи

органів контролю якості продукції сільського господарства з розмежуванням їх компетенції.

На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що екологічна безпека сільськогосподарської продукції є складним еколого-правовим явищем, яке виявляється у дотриманні сільськогосподарськими товаровиробниками вимог екологічного та санітарного законодавства у сфері сільськогосподарського виробництва за умов належного забезпечення проведення експертизи та сертифікації агропродукції, а також за умов використання сучасних новітніх технологій у галузі.

Екологічна безпека сільськогосподарської продукції повинна забезпечуватися у таких напрямках: 1) екологічний моніторинг та забезпечення охорони навколишнього середовища (ліквідація наслідків та усунення ризиків радіоактивного забруднення, утилізація пестицидів та захоронення небезпечних відходів, охорона ґрунтів, вод та атмосферного повітря); 2) запровадження методів органічного виробництва в Україні шляхом прийняття державних цільових програм розвитку аграрного виробництва; 3) екологічна сертифікація сільськогосподарських угідь; 4) застосування жорстких санкцій у разі порушення вимог законодавства щодо якості та екологічної безпеки сільськогосподарської продукції.

РОЗДІЛ III.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН АПК

3.1. Цивільно-правова відповідальність за порушення правовідносин в сфері АПК.

Суб'єкти аграрних відносин прагнуть використовувати такі заходи захисту, які закріплені у правових нормах і є дієвими інструментами стимуляції правомірної поведінки контрагентів і зумовлюють відповідальне виконання кожним суб'єктом відповідних правовідносин своїх суб'єктивних юридичних обов'язків. Сучасний розвиток відносин в сільському господарстві та Євроінтеграційні процеси в законодавчій діяльності України вимагає встановлення більш чіткої правової регламентації юридичної відповідальності суб'єктів аграрних правовідносин.

В цілому слід зазначити, що юридична відповідальність – термін, який широко використовується у вітчизняній юридичній науці та практиці, це одна з фундаментальних правових категорій, яка займає важливе місце в механізмі правового регулювання суспільних відносин, в тому числі і в сфері агропромислового комплексу економіки України.

На думку Мельничук О. Ф. та Опольської Н. М. в підручниках з аграрного права юридична відповідальність за порушення аграрного законодавства розглядається як комплексний правовий інститут, складовими елементами якого є дисциплінарна і матеріальна відповідальність, майнова, адміністративна, кримінальна відповідальність за аграрно-правові порушення¹²⁷.

---

¹²⁷ Мельничук О.Ф., Опольська Н.М. Законодавство та право в агропромисловому комплексі України: Навчальний посібник. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2011 – с. 111

Сучасне праворозуміння намагається окрім аксіоматичних видів юридичної відповідальності виділяти нові види юридичної відповідальності залежно від того, нормами якої галузі права вони закріплюються.

О.М. Браніцький допускає наявність такого правового явища, як «аграрно-правова відповідальність». Термін «аграрна», на його думку, вказує на специфіку суб'єктів правовідносин, які притягуються до відповідальності, і, зокрема, на сферу діяльності цих суб'єктів. В своїй роботі Браніцький О.М. наголошує, що це дасть можливість компактно викласти всі необхідні умови, порядок притягнення і застосування санкцій при притягненні до юридичної відповідальності, а також врахувати специфіку діяльності суб'єктів аграрних правовідносин¹²⁸. Проте, дане судження дозволяє констатувати, що у правових нормах, які будуть входити до інституту «аграрної відповідальності», повинні бути закріплені всі заходи відповідальності. Однак, існування такого правового явища, як «аграрно-правова відповідальність» залишається дискусійним питанням, натомість переважна більшість науковців розглядають зазначене правове явище як комплексний правовий інститут, який складається із окремих видів юридичної відповідальності, а саме цивільної, адміністративної та кримінальної.

Цивільно-правова відповідальність являє собою форму державного примусу, що полягає у невиконанні майнових наслідках для правопорушника, зокрема у застосуванні до нього майнових санкцій на користь спрямованих на відновлення порушеної сфери майнових відносин. Цивільно-правова відповідальність в сфері аграрних правовідносин регулюється нормами цивільного, земельного й аграрного законодавства. За суб'єктами відповідальності можна розрізнити індивідуальну й

---

¹²⁸ Браніцький Олександр Миколайович. Правове становище спеціалістів сільського господарства : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Національний аграрний ун-т. — К., 2006. — 202арк. — Бібліогр.: арк. 179-202

колективну відповідальність, за органами застосування – судову й адміністративну. Суб'єктами відповідальності за порушення аграрного законодавства є: громадяни, що ведуть фермерське господарство, власники особистих селянських господарств, інші працівники сільськогосподарського виробництва, а також сільськогосподарські організації (підприємства, кооперативи, товариства тощо), основним видом діяльності яких є виробництво і реалізація сільськогосподарської продукції.

Правове регулювання відповідальності у сфері сільськогосподарської діяльності регулюються Конституцією України, Господарським, Цивільним і Земельним кодексами України, законами України, указами Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правовими актами інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також спеціальними нормативними актами.

Так, на рівні спеціальних актів, зокрема Закони України «Про насіння», «Про охорону прав на сорти рослин» і «Про племінне тваринництво», визначаються спеціальні суб'єкти, їх правоспроможність та основні вимоги до них.

Законодавство України передбачає положення щодо свободи реалізації сільськогосподарської продукції, відповідно до якого сільськогосподарські товаровиробники мають право на договірній основі реалізовувати вироблену продукцію. В сфері сільськогосподарських правовідносин договірна відповідальність застосовується за невиконання або неналежне виконання зобов'язань, що виникають на підставі укладених договорів.

Виробники сільськогосподарської продукції мають право реалізовувати продукцію використовуючи різні види договірних відносин, а саме за державним контрактом, за спотовими, форвардними, ф'ючерсними контрактами, за опціонами, шляхом укладення біржових угод та ін..

Правовим засобом відповідальності (формою реалізації відповідальності і одночасно мірою відповідальності) в аграрній сфері є штрафні санкції, відшкодування збитків та оперативні санкції, що застосовуються до учасників аграрних відносин за невиконання або неналежне виконання зобов'язань.

Цивільна відповідальність настає за правопорушення, які можна класифікувати за видами і систематизувати в окремі групи за певними критеріями.

Так, залежно від юридичної підстави (тобто, які юридичні норми порушені) розрізняються договірні та недоговірні правопорушення.

Правопорушення в договірних відносинах суб'єктів аграрного виробництва, можна виділити наступним чином: на стадії виникнення зобов'язань; порушення зобов'язань щодо строків виконання, якості та комплектності поставленої продукції (товарів), виконаних робіт, наданих послуг; порушення у сфері кредитних та розрахункових відносин, пов'язані з виконанням господарських договорів; порушення зобов'язань щодо перевезень вантажів тощо.

Правопорушення в аграрних відносинах при виконанні договорів відбуваються внаслідок порушення договірної дисципліни.

На сучасному етапі розвитку договірних відносин договірна дисципліна, в тому числі і в сфері аграрних відносин набуває принципово нових рис. Вона ґрунтується не на режимі встановлення державою договірних відносин, а на засадах підприємництва, які передбачають вільний вибір видів діяльності та асортименту продукції залежно від попиту на ринку; пошук надійних партнерів і налагодження з ними взаємовигідних зв'язків; набуття репутації відповідального за своє слово і діло партнера, підтримання і збереження такої репутації; визначення повноважень державних інституцій та їх відповідальності перед суб'єктами підприємництва.

Як і раніше, договірна дисципліна ґрунтується на закріпленому у правових нормах порядку реалізації договірних відносин, додержання яких гарантується та забезпечується державою в особі її виконавчої, а відтепер – і судової влади. Водночас нині суб'єкт підприємництва має можливість розірвати укладений договір, сплативши контрагентові всі збитки. Такі дії, як свідчить світова практика, треба також кваліфікувати як додержання договірної дисципліни, а не як її порушення, оскільки при цьому шкода відшкодовується відразу.

З урахуванням наведеного є підстави розглядати сучасну договірну дисципліну як усвідомлене підпорядкування сторонами своїх дій сумлінному виконанню взятих на себе за договором зобов'язань, здійснюване з обов'язковим додержанням певних вимог, порядку і правил як під час укладання, так і під час виконання договору з метою збереження ділової (бізнесової) гідності та репутації. Крім того, її треба розглядати як закріпленій у правових нормах міжнародних договорів, чинних національних законодавчих та господарських, у тому числі зовнішньоекономічних, договорів, порядок реалізації договірних зобов'язань, додержання яких визнається і гарантується державою та забезпечується судовою владою¹²⁹.

Внаслідок порушення договірної дисципліни можливе настання майнової або матеріальної відповідальності.

Майнова відповідальність сторін за порушення договірних зобов'язань являє собою правовідносини, що складаються з приводу порушень договірних зобов'язань і виражаються у несприятливих для винної сторони наслідках, зумовлених реалізацією умов договору про відповідальність, договірних санкцій та санкцій, встановлених чинним законодавством.

---

¹²⁹ Аграрне право України: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти / В. М. Гайворонський, В. П. Жушман, В. М. Корнієнко та ін.; За ред. В. М. Гайворонського та В. П. Жушмана. – Х.: Право, 2003. – 240 с.

Характерною особливістю цієї відповідальності є те, що з одного боку умови договору, а з іншого – норми законів, президентських та інших нормативно-правових актів є «джерелами» визначення підстав настання такої відповідальності та звільнення від неї, обрання виду і розміру штрафних санкцій.

Майнова відповідальність може застосовуватися за порушення договірних відносин у сфері технічного сервісного обслуговування сільськогосподарських підприємств, реалізації сільськогосподарської продукції тощо. Технічне обслуговування здійснюється згідно з договором по технічному обслуговуванню машинно-тракторного парку, устаткування тваринницьких ферм, птахоферм. Згідно з умовами цього договору виконавець бере на себе зобов'язання забезпечити якісне і своєчасне технічне обслуговування манган і устаткування відповідно до стандартів, технічних умов, правил та інструкцій, а також здійснити своєчасне усунення несправності машин у процесі їх експлуатації. За невиконання або неналежне виконання своїх зобов'язань сторони несуть майнову відповідальність.

Статтею 623 ЦК України передбачена відповідальність за відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання. За загальним правилом сторона, яка порушила зобов'язання за договором, мусить відшкодувати іншій стороні завдані їй збитки. Тому відсутність у договорі розділу про відповідальність сторін не звільняє порушника від неї.

Цивільний кодекс України у п. 2 ст. 22 збитки трактує як втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода)¹³⁰.

---

¹³⁰ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

Усі інші нормативні документи, що визначають термін «збитки» та регулюють їх розрахунок, є підзаконними нормативно-правовими актами.

Одним з таких актів є Порядок взаємодії між органами державної контрольно-ревізійної служби та органами прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України¹³¹, яким визначено терміни:

– матеріальна шкода (збитки) – це втрата активів чи недоотримання належних доходів об'єктом контролю та/або державою, що сталися внаслідок порушення законодавства об'єктом контролю шляхом дій або бездіяльності його посадових (службових) осіб;

– втрата активів – це безповоротне зменшення активів через: перерахування (сплату) коштів; відчуження, недостачу, знищення (псування) чи придбання неліквідного (зіпсованого) майна; втрату боржника у зобов'язанні; зменшення частки державної (комунальної) власності у статутному фонді господарського товариства;

– розмір матеріальної шкоди (збитків) – це вартість втрачених активів або недоотриманих доходів, яка визначається за даними бухгалтерського обліку і фінансової звітності об'єкта контролю або експертною оцінкою та іншими визначеними законодавством способами¹³².

Категорії «збитки» та «шкода» є дефініціями цивільного, трудового, екологічного та кримінального законодавства, а оскільки аграрне право є комплексною галуззю права, можливо стверджувати, що зазначена категорія має місце і в аграрних правовідносинах. При визначенні цих понять необхідно спочатку з'ясувати вид правовідносин, у межах яких

---

¹³¹ Наказ Головки КРУ, МВС, СБУ, Генеральної прокуратури від 19.10.2006 № 346/1025/685/53 «Про затвердження Порядку взаємодії органів державної контрольно-ревізійної служби, органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1166-06>.

¹³² Красніков Д.А., Еволюція поняття «збитки» та регулювання їх відшкодувань в Україні Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки, 2012, вип. 22, ч.ІІ

завдано шкоду, а вже потім звертатися до законодавства щоб тлумачити їх зміст.

Як вид майнової відповідальності поняття збитків розуміється з двох точок зору: економічної та юридичної. Збитки як економічну категорію неможна пов'язувати виключно з юридичними актами, наприклад, з невиконанням зобов'язання або іншими протиправними діями боржника, оскільки збитки залишаються збитками і в тих випадках, коли вони виникли в результаті дії сил природи, спричинені правомірними діями людини або викликані діями самого потерпілого. Інакше, об'єктивно існуючий факт (наявність збитків) змішується з юридичною оцінкою причин його виникнення, зокрема, з протиправністю спричинення. Як наслідок, в цих випадках загальне поняття збитків не виправдано звужується. Сутність збитків як економічного явища полягає в тому, що господарюючий суб'єкт несе додаткові майнові втрати чи не отримує доходи у порівнянні з витратами і доходами, що здійснюються та отримуються при оптимальному розвитку господарської операції. При цьому можуть мати місце збитки у формі додаткових витрат та в формі неодержаних доходів.

Очевидність наявних збитків не означає автоматичного їх відшкодування. Необхідно виявити правовий взаємозв'язок між збитками та правом на відшкодування збитків, оскільки право на відшкодування виникає тільки з моменту такої вимоги. Даний висновок підтверджується ст. 22 ЦК України.

Закріплення в законі поняття збитків через оціночні категорії надає цьому правовому явищу «необхідності доказування» в будь-якому господарському процесі з додержанням норм процесуального права, інакше неможливо говорити про збитки в їх правовому (юридичному) значенні. У випадку «недоказаності» збитків сторона позбавляється права на їх відшкодування, отже, в цьому випадку «збитки» не одержують нової якості – юридичного значення, їх визначення в економічному сенсі

потерпілою стороною не тягне за собою ніяких юридичних наслідків. Доказування збитків може здійснюватися тільки у встановленій законом процесуальній формі.

У випадку, якщо вимоги про відшкодування збитків виконані винною стороною добровільно, стан речей не змінюється, властивість доказування збитків, яка об'єктивно притаманна поняттю збитків, не зникає. При добровільному виконанні розмір збитків визначається сторонами виходячи з діючих норм права та існуючої судової практики, із виникненням спору про межі відшкодування, відразу ж починає діяти «механізм доказування збитків», який примушує позивача за справою доводити понесені ним збитки. Отже, збитки, якими б очевидними вони не були, не можуть бути відшкодовані в примусовому порядку без виконання дій з їх доведення стороною по справі.

Саме загальне правило породжує об'єктивне право на відшкодування збитків будь-якої сторони в разі порушення її прав і заподіяння їй шкоди іншою стороною. Відповідно до ст. 203 Цивільного кодексу відповідальність має наставати у повному обсязі, в тому числі й за неодержані прибутки.

Основним договором в сфері аграрних відносин є договір контрактації. За договором контрактації аграрний товаровиробник зобов'язується виростити (виробити) сільськогосподарську продукцію і передати її у власність контрактантові (заготівельникові) або зазначеному ним одержувачеві, а контрактант (одержувач) зобов'язується прийняти цю продукцію і оплатити її за обумовленими цінами.

У разі порушення сторонами своїх обов'язків за договором контрактації настає майнова відповідальність у вигляді неустойки і відшкодування збитків. Так, при невиконанні умов щодо кількості, асортименту, термінів здачі аграрної продукції сільськогосподарські виробники сплачують заготівельним і переробним підприємствам неустойку, розмір якої встановлюється в договорі у відсотковому

відношенні до вартості недопоставленої продукції за цінами, обумовленими в договорі.

Неустойка, невідповідно, є одним із найпоширеніших видів забезпечення виконання зобов'язання, оскільки, по-перше, підстави стягнення неустойки та її розмір, як правило, визначають самі сторони, а по-друге, для її стягнення немає необхідності доводити наявність збитків, достатньо самого факту порушення договору¹³³.

Неустойка може бути встановлена у твердій сумі, у відсотках до суми всього невиконаного зобов'язання або до його частини, у формі додаткового платежу.

Важливе значення для забезпечення виконання зобов'язання має диференціація неустойки за способом обрахування, коли при встановленні її розміру сторони враховують ступінь виконання зобов'язання, тривалість договірної правопорушення, учиненого стороною, розмір заподіяних контрагенту збитків.

За ступенем визначеності неустойку можна поділити на абсолютно-визначену й відносно-визначену. Під абсолютно-визначеною неустойкою необхідно розуміти неустойку, у якій законодавець або сторони визначають конкретну міру впливу, яка може бути застосована до порушника зобов'язання. Так, Положення про поставки продукції виробничо-технічного призначення передбачає відповідальність постачальника за поставку неякісної продукції у вигляді штрафу в розмірі 20 % від забракованої партії¹³⁴. Прикладом відносно-визначеної неустойки є штраф за неповернення багатозворотньої тари, розмір якого залежить від строку прострочки; пеня за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань (оплата сільськогосподарської продукції) тощо.

---

¹³³ Заїка Ю.О. Українське цивільне право. Навч. посіб. – К. Істина, 2005. – 312 с.

¹³⁴ Зобов'язальне право: теорія і практика : [навч. посіб. для студ. юрид. вузів і фак. ун-в / за ред. О. В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – С. 344.

Якщо в основі класифікації покласти порядок обрахування розміру неустойки її межі, то неустойку можна поділити на обмежену – граничний розмір якої визначено законом чи договором, і необмежену – обраховується протягом усього часу, коли боржник не виконує зобов'язання.

Неустойки можна класифікувати і за ступенем виконання зобов'язання, тобто коли зобов'язання загалом не виконано (наприклад, підрядник не приступав до роботи; перевізник не надав транспортні засоби; боржник за кредитним договором не повернув кошти тощо) і коли зобов'язання виконано не повною мірою або неналежним чином (підрядник приступив до роботи із запізненням чи контрактант не прийняв сільськогосподарську продукцію; частина продукції виявилася неякісною, замовник оплатив послуги, але несвоєчасно).

З урахуванням суті порушення, такі неустойки, на думку Тімуш І. С., можна було б назвати як замінна й каральна. У першому випадку, при неможливості отримати належне, кредитор шляхом стягнення замісної неустойки може задовольнити свій інтерес. У другому – йдеться про покарання контрагента, який неналежним чином виконав свої зобов'язання¹³⁵.

За своєю правовою природою зобов'язання сплатити неустойку не є самостійним зобов'язанням. Воно залежить від основного договірною зобов'язання, що забезпечується неустойкою. Тому і зобов'язання щодо сплати неустойки – зобов'язання акцесорне.

Оскільки обов'язок сплатити неустойку є додатковим видом забезпечення виконання цивільно-правових зобов'язань й існує одночасно із зобов'язанням відшкодувати заподіяні невиконанням договору збитки, виникає питання щодо співвідношення неустойки та збитків

---

¹³⁵ Тімуш І.С. Класифікація неустойок за цивільним законодавством України. /І.С. Тімуш// Науковий вісник національної академії внутрішніх справ, № 1, 2013 – С. 22

Залікова неустойка передбачає стягнення визначеної законом чи договором неустойки і, крім цього, відшкодування збитків у тій частині, які не покриваються неустойкою, що стягнута, тобто сума, що становить розмір неустойки, зараховується в рахунок відшкодування збитків¹³⁶. Саме в заліковій неустойці чітко виявляється зв'язок між штрафними санкціями та позовом про відшкодування збитків, оскільки стягнена неустойка зараховується в рахунок збитків і її компенсаційна функція стає очевидною. Здебільшого на практиці позивачі обмежуються стягненням залікової неустойки й позов про відшкодування збитків не пред'являють. Це пояснюється тим, що, як правило, розмір заподіяних збитків покривається стягненою неустойкою або збитки загалом не настають.

Водночас законом чи договором може бути передбачене й інше співвідношення неустойки зі штрафом. Штрафна неустойка надає можливість кредитуру стягнути з боржника як заподіяні кредитуру невиконанням зобов'язання збитки в повному обсязі, так і передбачену законом чи договором неустойку. Слід зазначити, що за своїми майновими наслідками штрафна неустойка є найбільш жорстким засобом забезпечення виконання зобов'язання в порівнянні з іншими видами неустойки, оскільки покладає на боржника додаткову відповідальність за неналежне виконання зобов'язання. Таке з'єднання й одночасне стягнення неустойки та збитків є найефективнішим засобом впливу на боржника. За ознакою поєднання зі збитками цю неустойку в літературі називають також кумулятивною (від лат. *simulatio* – поєднання).

На відміну від залікової неустойки, головна мета штрафної неустойки –стимулювати належне виконання зобов'язання, а не компенсувати ті негативні наслідки, що можуть настати у зв'язку з його невиконанням. Звичайно, що і штрафна неустойка практично також виконує компенсаційну функцію, оскільки на практиці відшкодування

---

¹³⁶ .Цивільне право України : [навч. посіб.] / за заг. ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. – К. : Істина, 2004. – С. 112.

збитків завжди пов'язано з певними труднощами, що виникають у процесі їх доказування.

У чинному ЦК України законодавець надав пріоритет штрафній неустойці. Згідно зі ст. 624 ЦК України, якщо за порушення зобов'язання встановлена неустойка, то вона підлягає стягненню в повному розмірі незалежно від відшкодування збитків.

Важливе значення серед наведених вище видів неустойки має виключна неустойка. Законодавець передбачає, що за домовленістю сторони можуть передбачити стягнення лише неустойки без відшкодування збитків. Виключна неустойка – це єдиний негативний наслідок, який може настати для сторони, що не виконала належним чином зобов'язання, оскільки наявність чи відсутність збитків, їх розмір жодних правових наслідків не спричиняє і, відповідно, не впливає на розмір виключної неустойки чи на можливість її стягнення. В деяких випадках вважають, що легальне визначення поняття виключної неустойки є тотожним договірній неустойці. Однак це не так. Аналіз норм чинного законодавства, судової практики свідчить, що виключна неустойка широко застосовується саме як законна, що за своїм характером захищає майнові інтереси не кредитора, а боржника, відповідальність якого в цьому випадку має обмежений характер.

Сторони можуть передбачити в договорі й альтернативну неустойку, для якої характерно є те, що кредитору надається право стягнути з боржника або визначену договором неустойку у вигляді штрафу чи пені, або заподіяні невиконанням договору збитки. Оскільки цей вид неустойки, крім стимулюючого значення, має на меті ще певною мірою відшкодувати певні заздалегідь оцінені збитки, звільняючи кредитора від необхідності обраховувати й доводити наявність збитків у майбутньому, таку неустойку в літературі ще називають оціночною. Так, К. О. Граве зазначав, така неустойка забезпечує інтерес кредитора, фіксуючи заздалегідь розмір цього інтересу, тобто розмір можливих збитків для

кредитора від невиконання чи неналежного виконання зобов'язання¹³⁷. Мета альтернативної неустойки – компенсувати кредитору заподіяні йому збитки. Якщо ж розмір збитків буде перевищувати розмір неустойки, кредитор має можливість відмовитися від стягнення неустойки й вимагати відшкодування збитків. У цьому випадку він зобов'язаний довести не лише наявність заподіяних йому збитків, а й ту обставину, що ці збитки настали саме у зв'язку з неналежним виконанням договірною зобов'язання контрагентом¹³⁸.

Сплата неустойки є одним з негативних наслідків, які можуть настати для контрагента, що неналежним чином виконав договірні зобов'язання. Одночасно зі стягненням неустойки кредитору надається можливість стягнути і збитки, які були йому спричинені внаслідок неналежного виконання зобов'язання.

За невиконання договірних зобов'язань з приймання продукції заготівельник сплачує аграрному товаровиробнику неустойку, як правило, в розмірі, в якому товаровиробник відповідає перед заготівельником за несвоєчасну здачу продукції. Контрактант також відшкодовує сільськогосподарському виробнику фактичні витрати, пов'язані з доставкою (її вартість перевезення в обидва кінці), якщо ця продукція транспортувалася до місця приймання засобами останнього.

У договорі контрактації можуть бути передбачені також інші санкції за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань. Так, відповідно до Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» від 22 листопада 1996 р. у разі прострочення платежу за аграрну продукцію заготівельник сплачує пеню. Порядок розгляду спорів, що виникають з договірних відносин,

---

¹³⁷ Гражданское и торговое право капиталистических государств : учеб. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Междунар. отношения, 1993. – 560 с.

¹³⁸ Тімуш І.С. Класифікація неустойок за цивільним законодавством України. /І.С. Тімуш// Науковий вісник національної академії внутрішніх справ, № 1, 2013 – С. 22

здійснюються відповідно до Господарського процесуального кодексу України.

Відповідно до Закону України від 22 листопада 1996 року «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» в разі прострочення платежу за аграрну продукцію заготівельник сплачує пеню.

Аграрні товаровиробники реалізують сільськогосподарську продукцію на основі і інших договорів. Так, реалізація вирощеної аграрної продукції може здійснюватися за договором купівлі-продажу безпосередньо зі складу аграрного товаровиробника, з поля, з транспортного засобу самим виробником або через власні крамниці, лотки, а також через товарні біржі, торгові доми, продовольчі державні і приватні крамниці тощо. Продукція переробки реалізується аграрними товаровиробниками за договорами поставки.

Законодавство України регламентує реалізацію сільськогосподарської продукції і за договором комісії, і шляхом міни.

Наведені форми реалізації продукції аграрними товаровиробниками є законними способами здійснення ними своїх правомочностей щодо вільного розпорядження своєю власністю – сільськогосподарською продукцією та сировиною, у тому числі переробленою продукцією як власного виробництва, так і придбаною в інших аграрних товаровиробників на законних підставах.

За невиконання або неналежне виконання зобов'язань за договором на реалізацію сільськогосподарської продукції та сировини суб'єкти аграрного підприємництва сторони-виробника також несуть відповідальність у повному обсязі. Крім того, сторони в договорах можуть встановлювати й штрафні санкції (наприклад, за несвоєчасне виконання зобов'язань із забезпечення аграрного товаровиробника тарою, пакувальним матеріалом, за порушення графіка вивезення продукції та сировини, продаж продукції та сировини гіршої якості, ніж це передбачено умовами договору, порушення розрахункової дисципліни тощо).

З метою підвищення відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності за виконання договірних зобов'язань Указом Президента України «Про заходи щодо нормалізації платіжної дисципліни в народному господарстві України» (п. 4) встановлено, що боржники-підприємства роздрібної торгівлі (незалежно від форм власності) сплачують на користь виробника сільськогосподарської продукції та продовольства суму заборгованості та пеню в розмірі 1,5 відсотка, а також до місцевого бюджету пеню в розмірі 1,5 відсотка від суми платежу за кожен день його банківського прострочення, якщо більший розмір пені не передбачено угодою сторін.

Майнову відповідальність несуть також суб'єкти аграрного підприємництва і як сторони договору про спільну діяльність.

Предметом цивільно-правової відповідальності є також недоговірні правопорушення. Недоговірна відповідальність – це відповідальність за порушення цивільних прав та обов'язків, що виникають не з договору, а з інших підстав (юридичних фактів). При цьому не можна ототожнювати недоговірну і деліктну відповідальність. Остання настає лише у разі завдання шкоди безпосередньо особі чи майну фізичної особи або майну юридичної особи, тобто на підставі цивільного правопорушення (делікту). Недоговірною ж є, наприклад, і відповідальність недобросовісної сторони недійсного правочину, що не заснована на вчиненні цивільного правопорушення. Отже, недоговірна та деліктна відповідальність співвідносяться між собою як ціле та частина. Безперечно, деліктна відповідальність є найбільш поширеним різновидом недоговірної відповідальності. До таких правопорушень можна віднести порушення законодавства про захист економічної конкуренції; порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської

діяльності; порушення прав власника як поєднаних, так і не поєднаних з позбавленням прав володіння тощо¹³⁹.

Залежно від об'єкта розрізняють майнову відповідальність за шкоду завдану майну та особі. Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду визначені у ст. 1166 ЦК України. Для настання майнової відповідальності необхідна наявність складу правопорушення, а саме: наявність шкоди; протиправна поведінка суб'єкта шкоди; причинний зв'язок між шкодою та протиправною поведінкою суб'єкта шкоди; наявність вини.

Враховуючи специфіку аграрних відносин, що земля посідає домінуюче становище серед інших природних компонентів і відіграє основну роль у сільському господарстві, слушно розглядати майнову відповідальність саме за порушення норм земельного законодавства. Захист прав громадян і юридичних осіб за порушення земельного законодавства передбачений нормами Земельного кодексу України і здійснюється шляхом відшкодування заподіяних збитків, що передбачено п. «г» ч. 3 ст. 152 Земельного кодексу України.

Підстави та порядок відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам передбачені статтями 156,157 Земельного кодексу України. Згідно зі ст. 156 Земельного кодексу України власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні внаслідок:

- вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь та чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом;
- тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь для інших видів використання;
- встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок;

---

¹³⁹ Щербина В. Господарсько-правова відповідальність: галузевий підхід, особливості застосування та напрямки подальших наукових досліджень. /В. Щербина // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – ЮРИДИЧНІ НАУКИ. – 3(97)/2013 – С. 10

- погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь;
- приведення сільськогосподарських угідь у непридатний для використання стан;
- неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки. Визначення шкоди може проводитися на основі різноманітних методів, зокрема витратного, розрахункового, нормативного тощо¹⁴⁰.

Норми, які передбачають відшкодування майнової шкоди, також передбачені ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., згідно з якою підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну ними внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, в порядку та розмірах, встановлених законодавством України.

Збитки, заподіяні неправомірними діями, відшкодовуються на підставі загальних положень статей 1166-1194, 1209-1211 Цивільного кодексу України та статей 224-229 Господарського кодексу України. Заподіяння шкоди власникам землі та землекористувачам відшкодовується на підставі Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 р. № 963.

Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі і землекористувачам, зазначеним у ст. 157 Земельного кодексу України, розроблений за Методикою визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення

---

¹⁴⁰ Аграрне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Жушман, В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко та ін. ; за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. – Х. : Право, 2010. – С 230.

природоохоронного законодавства, затвердженою наказом Мінприроди України від 27 жовтня 1997 р. № 171 зі змінами, внесеними наказом Мінприроди України від 4 квітня 2007 р. № 149.

Майнова відповідальність здійснюється також за заподіяння втрат сільськогосподарського виробництва. Так, відшкодуванню підлягають втрати сільськогосподарських угідь (ріллі, багаторічних насаджень, перелогів, сінокосів, пасовищ) та чагарників як основного засобу виробництва в сільському господарстві внаслідок вилучення (викупу) їх для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом, обмеженням прав власників землі і землекористувачів або погіршенням якості угідь внаслідок негативного впливу, спричиненого діяльністю громадян, юридичних осіб, органів місцевого самоврядування або держави. Відшкодовуються також втрати, спричинені виключенням сільськогосподарських угідь і чагарників з господарського обігу внаслідок встановлення охоронних, санітарних та інших захисних зон. При цьому втрати сільськогосподарського виробництва компенсуються винними особами незалежно від відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам.

Крім встановленого порядку відшкодування, законом визначається перелік випадків звільнення від відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва. Від відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва звільняються громадяни та юридичні особи у разі використання земельних ділянок для будівництва шкіл, дошкільних закладів, державних об'єктів охорони здоров'я, культури, фізкультури та спорту, соціального забезпечення, державних об'єктів дорожнього будівництва, культових споруд релігійних організацій, кладовищ, меліоративних систем, протиерозійних, протизсувних і протиселевих споруд, під будівництво і обслуговування жилих будинків і господарських будівель, для розміщення внутрішньогосподарських об'єктів сільськогосподарських, організацій та установ, видобування торфу

за умови повернення земельних ділянок у стані, придатному для попереднього використання, під об'єкти і території природно-заповідного фонду. У разі здійснення внутрішньогосподарського будівництва сільськогосподарськими підприємствами такі витрати провадяться без відшкодування. Втрати сільськогосподарського виробництва використовуються виключно на освоєння земель для сільськогосподарських потреб, поліпшення відповідних угідь, охорону земель відповідно до розроблених програм та проектів землеустрою. Законом використання цих коштів на інші цілі не передбачено.

Майнову відповідальність у межах порушення земельного законодавства несуть як суб'єкти, що виробляють товарну сільськогосподарську продукцію чи займаються її переробкою, так і органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Наприклад фермерське господарство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями у межах майна, яке є власністю фермерського господарства. Звернення стягнення на земельні ділянки, надані у власність для ведення фермерського господарства, допускається у випадках, коли у фермерського господарства відсутнє інше майно, на яке може бути звернено стягнення. Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за шкоду, заподіяну неправомірним втручанням у здійснення власником повноважень щодо володіння, користування і розпорядження земельною ділянкою. Крім того, за видання актів, які порушують права власників земельних ділянок, органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування несуть відповідальність шляхом відшкодування збитків у повному обсязі органом, який видав акт.

На думку Щербини В., сьогодні є всі підстави для того, щоб у складі господарських правопорушень виокремити таку групу як корпоративні правопорушення, правова природа яких, попри намагання окремих вчених цивілістів обґрунтувати належність корпоративних

відносин до відносин, що входять до предмету регулювання цивільного права, є господарсько-правовою. Легальним підтвердженням тому є, зокрема, ст. 167 ГК України, в якій йдеться про зміст корпоративних прав та корпоративних відносин, та ст. 176 ГК України, що визначає примірним переліком види організаційно-господарських зобов'язань, у тому числі і ті, що виникають із корпоративних відносин¹⁴¹.

Відмінність між договірною та недоговірною відповідальністю полягає у декількох моментах. Суб'єктом договірної відповідальності є конкретно визначена особа (боржник), яка перебуває з потерпілою особою у відносних відносинах. Суб'єктом недоговірної відповідальності може бути будь-яка особа, яка порушила суб'єктивне право потерпілого, перебуваючи з ним в абсолютних відносинах. На практиці можуть мати місце випадки, коли правопорушник та потерпілий перебувають у договірних відносинах, але заподіяння шкоди однією із сторін іншій не пов'язане з виконанням цього договірного зобов'язання. За таких обставин виникає недоговірна відповідальність. Остання врегульовується переважно імперативно. Для договірної відповідальності Цивільний кодекс України встановлює лише загальні правила – загального чи спеціального для окремих договірних зобов'язань характеру. Вони є диспозитивними і сторони при укладенні договору мають право врегулювати питання відповідальності інакше.

Отже, форми і розмір недоговірної відповідальності встановлюються тільки законом (імперативність регулювання), а форми і розмір договірної відповідальності визначаються як законом, так і укладеним договором (диспозитивність регулювання). За домовленістю сторін у договорі може встановлюватися відповідальність за дії або бездіяльність, які у чинному законодавстві правопорушеннями не вважаються, або передбачатися інша форма відповідальності, ніж та, що закріплена у законі за певне правопорушення. Сторони також мають

---

¹⁴¹ Там же, с. 11.

можливість збільшити або зменшити розмір відповідальності у порівнянні з зазначеним у законі, якщо у ньому це прямо не забороняється. Зокрема, спеціальне правило про неможливість зміни (у тому числі й обмеження розміру відповідальності) встановлено для договорів приєднання (ст. 634 ЦК).

Цивільно-правова відповідальність настає лише за умови, якщо протиправна поведінка є необхідною, основною і безпосередньою причиною виникнення збитків, тобто наявний причинний зв'язок між конкретними діями (бездіяльністю) боржника і шкодою.

Виною вважається психічне ставлення особи до вчиненої нею протиправної дії. У цивільно-правовій відповідальності також розрізняють вину у формі умислу та у формі необережності. Однак форма вини боржника не може впливати на обсяг цивільно-правової відповідальності, який визначається межами об'єктивної шкоди.

Таким чином, за загальним правилом для покладення на особу цивільно-правової відповідальності наявність усіх перелічених умов є обов'язковою. За відсутності однієї або кількох умов відповідальності вона не може бути застосована. Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів для належного виконання зобов'язання.

За певних обставин боржник може бути звільнений від відповідальності за невиконання (неналежне виконання) зобов'язань. Так, боржник не несе відповідальності, якщо належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили. Непереборна сила – це надзвичайні і невідворотні за даних умов обставини чи події (повінь, землетрус, раптовий ураган, а також явища соціального характеру – страйки тощо; прийняття компетентними органами держави актів, що забороняють чи призупиняють вчинення певних угод, операцій і т. ін.). Не настає цивільно-правової відповідальності за заподіяння шкоди (невиконання зобов'язання) в результаті випадку – обставин, в яких немає

вини сторін, та можливість настання яких боржник не міг і не повинен був передбачити.

Разом з тим не є непереборною силою чи випадком недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язань товарів, відсутність у боржника необхідних коштів.

У цивільному праві встановлено принцип презумпції вини боржника (заподіювача шкоди): він вважається винним, поки не доведе що неналежне виконання зобов'язання (шкода) виникло не з його вини. Тобто, вина припускається, обов'язок доведення протилежного покладається на самого заподіювача шкоди. Щодо договірних правовідносин, відповідно до положень ЦК України відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання.

Вважається, що недоговірна відповідальність є більш суворою, ніж договірна. Ця суворість обумовлюється такими чинниками, як імперативне врегулювання її умов, розміру та форм.

3.2. Кримінально-правова характеристика кримінальних правопорушень у сфері аграрних правовідносин

Реалією сьогодення є тінізація ринку землі як одного із сегментів сектора економіки з усіма притаманними йому негативними рисами та явищами – непрозорістю, корупцією, хабарництвом, ухиленням від оподаткування. Незаконні операції в сфері земельних відносин стали надзвичайно прибутковим бізнесом. Значна їх частка здійснюється поза правовим полем за допомогою технологій, відпрацьованих учасниками «тіньового» земельного ринку. Існують цілі угруповання, які прикривають такі афери на всіх рівнях. До їхнього складу входять посадовці органів місцевого самоврядування, правоохоронці, судді, юристи, нотаріуси, що в своїй суті є проявом корупції.

Питання протидії правопорушенням у сфері земельних відносин, особливості виявлення та розкриття злочинів розглядалися у працях В.Б. Авер'янова, С.Н. Баліної, І.А. Дмитренко, М.І. Єропкина, Б.В. Єрофєєва, Н.Д. Казанцева, О.С. Мірошніченко, П.Т. Гега, В.А. Пустовіт, О.Ю. Татарова та ін.

Протягом останніх років в Україні спостерігається стрімка криміналізація певних сфер функціонування держави, зокрема тих, які мають відношення до сфери земельних відносин. Земля продовжує залишатися одним із найцінніших національних багатств, тому окремі представники фінансово-промислових груп, бізнесових корпорацій та члени організованих злочинних угруповань здійснюють різноманітні оборудки, направлені на її незаконне заволодіння. Порухення земельного законодавства набули масштабного характеру. Кримінальним кодексом України передбачена відповідальність за порушення аграрного законодавства. Найбільше їх допускається при наданні органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування земельних ділянок у власність, оренду, відшкодуванні витрат сільськогосподарського

та лісогосподарського виробництва, самовільного захоплення, забруднення. Досить широко практикується безкоштовна передача земельних ділянок або їх продаж за символічну ціну. Особливого розквіту такі тіньові оборудки набули в рекреаційних зонах та у великих містах.

Кримінальним кодексом (КК) України передбачена кримінальна відповідальність, яка настає лише за суспільно небезпечне винне діяння (дію або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Особливістю кримінальної відповідальності, в тому числі кримінальної відповідальності за аграрні злочини, є те, що суспільна небезпечність діяння, його караність і кримінально-правові наслідки можуть бути визначені лише кримінальним законом. Притягти особу до кримінальної відповідальності можна лише за наявності вини в її діянні і настанні відповідних наслідків. На відміну від КпАП, КК не систематизує злочини, вчинені в аграрній сфері, в окремий розділ. Власне, останні містяться у різних розділах Кодексу, окремі з них можуть і не мати аграрного спрямування. Так, розділ VI Особливої частини КК «Злочини проти власності» було доповнено ст. 197-1, яка передбачає відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. Розділом VII «Злочини у сфері господарської діяльності» як таких аграрних злочинів не передбачено, однак фіктивне підприємництво (ст. 205) може мати місце й у сфері сільського господарства. Найбільше злочинів в сфері земельно-аграрних відносин передбачено у розділі VIII «Злочини проти довкілля». Зокрема, кримінальна відповідальність настає за такі злочини, як забруднення або псування земель (ст. 239), порушення законодавства про захист рослин (ст. 247); безгосподарське використання земель (ст. 254).

Можна виділити основні чинники правопорушень, які виникають у сфері земельних відносин :

- 1) недосконалість законодавства, яке нині регулює такі відносини, відсутність чітких ринкових механізмів зміни власника ділянок будь-яких форм власності;

2) адміністративний ресурс влади – як місцевої, так і центральної, відповідні інституції, які мають дозвільно-контрольні функції з розподілу земель, який вибудував чітку вертикаль заволодіння значною кількістю гектарів найцінніших земель;

3) труднощі, що виникають при розслідуванні зазначених злочинів, такі, як новизна злочинів даної категорії;

4) відсутність у правоохоронних органів інформації про способи їх вчинення; недостатній рівень підготовки оперативних працівників і відсутність у слідчих досвіду розслідування кримінальних проваджень даної категорії;

5) необхідність одночасного проведення великого обсягу оперативно-розшукових заходів і слідчих дій;

б) відсутність дієвих методик розслідування відповідної категорії злочинів; бездіяльність органів контролю та виконавчої влади.

За останні роки значно зменшилися площі земель оздоровчого та рекреаційного призначення. Найбільш поширені факти незаконного вилучення земель цих категорій в Автономній Республіці Крим, м. Києві. Досить привабливими є землі лісогосподарського призначення в Київській області та м. Севастополі, лісопаркових зонах м. Києва, де поширення набули факти протиправного виділення таких земель фізичним особам під забудову.

В Україні не вжито заходів до винесення на місцевості меж прибережних захисних смуг уздовж водосховищ, річок та озер. Контроль за їх використанням не здійснюється, порушення не виявляються. Внаслідок цього органи виконавчої влади незаконно відводять такі землі комерційним структурам для забудови, тим самим вчиняючи кримінальні правопорушення у даній сфері. Насьогодні в нашій державі існує ще одна проблема, а саме - не використовуються за призначенням земельні ділянки, які виділені для потреб Збройних Сил України. Під виглядом вирішення проблеми забезпечення житлом військовослужбовців при виконанні

договорів спільної забудови військових містечок незаконно відчужуються земельні ділянки на користь комерційних структур. Аналогічна ситуація із землями транспорту, які нерідко використовуються не за призначенням, незаконно відчужуються, вилучаються та самовільно забудовуються.

Проаналізувавши статистичні дані в сфері земельних відносин, було отримано наступні показники злочинності: протягом 2016 року в сфері земельних відносин правоохоронними органами України викрито 125 тяжких та особливо тяжких злочинів; до кримінальної відповідальності за корупційні правопорушення притягнуто 93 посадові особи. Протягом останнього часу збільшилася кількість правопорушень, учинених представниками органів місцевого самоврядування та керівниками сільськогосподарських підприємств. Із виявлених у 2016 році фактів отримання неправомірної вигоди (хабарництва), кожний десятий пов'язаний з вирішенням земельних питань, зокрема: при погодженні землевпорядної документації; видачі державних актів і свідоцтв на право власності на землю та майнові паї; передачі в оренду земель з фактичним перевищенням зазначених площ. Саме тому сфера земельних відносин, що вражена корупцією, стала сприятливим середовищем для діяльності організованих злочинних угруповань. Аналіз інформації про порушення законодавства у сфері земельних відносин вказує, що найбільш поширеними з них є: – посадові зловживання при виділенні земельних ділянок і отримання неправомірної вигоди (хабарництво); – надання земельних ділянок юридичним особам (садівничі товариства, гаражні кооперативи) з включенням до списків підставних осіб; – переведення земель сільськогосподарського призначення в інші категорії та надання їх у приватну власність без сплати загальнообов'язкових зборів до бюджету; – використання земель не за цільовим призначенням та їх забруднення; – заволодіння земельними ділянками шляхом підроблення документів на право власності або рішень органів влади; – незаконне надання земель в оренду; – самовільне зайняття земельних ділянок, у тому числі їх

незаконне використання для видобування корисних копалин; – прийняття незаконних рішень із земельних питань органами місцевого самоврядування; – використання постановлених з порушенням закону або підроблених судових рішень при набутті права власності на земельні ділянки.

Необхідно зазначити, що корупція в сфері землеустрою проявляється у наступних напрямках :

1) надання недостовірної інформації щодо цільового використання або наявності вільних земель чи земель запасу;

2) відмова в наданні у праві власності чи в оренду через неправомірне застосування законодавства;

3) затягування часу оформлення права власності на земельну ділянку в органах влади, які оформлюють та виготовляють державні акти на право власності; затримка з видачою всіх відповідних документів і погоджень у різних інстанціях.

Основною причиною вчинення корупційних та інших правопорушень у сфері земельних відносин є недосконала законодавча база України, зокрема, відсутність чітких, однозначних нормативних документів, які б регулювали право користування й процедури оформлення права власності та відсутність достатніх підстав для скасування протиправних документів.

Як показує досвід, більшість західних країн здійснює жорсткий контроль над ринком землі. У той же час є країни з більш ліберальним режимом ринку землі – мається на увазі торгівля та оренда землі, хоча й там існують обмеження щодо виведення сільськогосподарських земель з обороту, оподаткування, права спадкування. Однак, основне завдання законодавства більшості країн полягає у забезпеченні цільового призначення та використання земельних ресурсів, що суттєво унеможлиблює поширення правопорушень та зменшує корупційні ризики у цій сфері діяльності. Тому Україні потрібно наслідувати міжнародний

досвід, запозичувати знання та навички в даній сфері, вносити зміни до чинного законодавства, і тим самим зменшувати показники злочинності у сфері земельних відносин.

Кримінальні правопорушення у сфері використання та охорони земель класифікуються в теорії кримінального права на дві групи:

- 1) злочини, об'єктом яких є земля як природний об'єкт;
- 2) злочини, об'єктом яких є права на землю.

До першої групи відносяться: Самовільне зайняття земельної ділянки (ст. 197-1 ККУ), забруднення або псування земель (ст. 239 ККУ), безгосподарське використання земель (ст. 254 ККУ). До другої групи злочинів належать незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст.239-1 ККУ) та незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 ККУ).

За офіційними даними Генеральної прокуратури протягом 2016 року та станом на квітень 2017 року до суду з обвинувальним актом направлено 32 кримінальних провадження порушених за фактами вчинення злочинів у сфері земельних правовідносин. В яких встановлено розмір шкоди заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використанні земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, у сумі 41 191 тис. грн¹⁴². [1]

Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки встановлена у ст. 197-1 Кримінального кодексу України. Самовільне захоплення землі є найбільш поширеним порушенням земельного законодавства, що посягає на права та законні інтереси власників земель, землекористувачів, у тому числі орендарів. З усієї кількості виявлених порушень, які кваліфікуються як самовільне зайняття земель, 20-25% відноситься до категорії захоплення землі як власності

---

¹⁴² Статистична інформація ГПУ - [Електронний ресурс]. - Режим доступу :http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112657&libid=100820

(державної, комунальної, приватної). У решті випадків - це фактичне використання земель без правовстановлюючих документів або з порушенням порядку надання земельної ділянки. Найбільша площа самовільно зайнятих земельних ділянок припадає на землі сільськогосподарського призначення (63%)¹⁴³.

Надаючи кримінально-правову характеристику злочину - самовільне заняття земельної ділянки, важливо відмітити, що він відноситься до злочинів проти власності (Розділ VI Особливої частини КК України), оскільки насамперед порушує права та законні інтереси суб'єктів права державної власності (держави в особі уповноважених органів), комунальної власності (територіальних громад в особі відповідних рад) та приватної власності (фізичних і юридичних осіб).

У вказаному розділі КК не розкриває суті терміну «самовільне зайняття земельної ділянки», передбачаючи лише відповідальність за зазначені дії, що говорить про бланкетний характер диспозиції вказаного злочину. Визначення даного терміну закріплено у ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19 червня 2003 року зі змінами від 23 грудня 2015 року, відповідно до якої самовільне зайняття земельної ділянки - це будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними¹⁴⁴.

---

¹⁴³ Коваленко Т.О. Самовільне зайняття земельної ділянки: юридична консультація // Агробізнес сьогодні №11(210) червень 2011.

¹⁴⁴ Про державний контроль за використанням та охороною земель : Закон України. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/963-15>

Варто зазначити, що до 2008 року самовільне зайняття земельної ділянки пов'язувалось із будь-якими діями особи, які свідчили про фактичне використання ненаданої їй земельної ділянки чи намір застосовувати земельну ділянку до встановлення її меж у натурі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї, та до його державної реєстрації. Але внесені до Земельного кодексу України зміни щодо моменту виникнення прав на земельну ділянку обумовили трансформацію характерних об'єктивних ознак самовільного зайняття земельної ділянки.

Об'єктивну сторону самовільного зайняття земельної ділянки становлять: а) активні протиправні дії; б) шкода, нанесена власнику земельної ділянки чи землекористувачу; в) причинний зв'язок між протиправними діями та шкодою.

Об'єктивна сторона кваліфікованого складу злочину (ч. 2 ст. 197-1 КК України) характеризується лише протиправними активними діями по зайняттю земельної ділянки.

Самовільне зайняття земельних ділянок може виступати у двох формах:

1) у формі дій, які свідчать про фактичне використання особою за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду) (наприклад, оброблення ділянки сільськогосподарського призначення);

2) у формі дій, які свідчать про намір особи використовувати земельну ділянку за відсутності вчиненого правочину щодо неї (наприклад, огороження самовільно зайнятої ділянки).

На практиці необхідно відмежовувати самовільне зайняття земельної ділянки від самовільного використання землі чи використання земельної ділянки без правовстановлюючих документів. Якщо особа приступила до використання земельної ділянки до моменту отримання

державного акту на право власності на земельну ділянку, державного акту на право постійного землекористування чи укладення договору оренди і реєстрації прав на землю (тобто до моменту виникнення права власності чи землекористування), але було прийнято рішення місцевої ради чи державної адміністрації про надання такої ділянки у власність чи оренду, такі дії не можна кваліфікувати як самовільне зайняття¹⁴⁵.

Юридичної відповідальності за самовільне використання землі (використання земельної ділянки без правовстановлюючих документів) чинне законодавство не передбачає.

Певні проблеми у практиці регулювання земельних відносин викликає розмежування самовільного зайняття земельної ділянки як земельного правопорушення, зокрема й злочину, та добросовісного незаконного володіння земельною ділянкою, яке юридичної відповідальності не тягне. У земельному законодавстві не визначені випадки володіння земельною ділянкою без належних юридичних підстав та юридичні наслідки такого володіння за умови добросовісності володільця. Водночас, чинне законодавство фактичне володіння визнає однією з підстав набуття прав на землю за давністю користування (набувальною давністю) (ст. 119 Земельного кодексу України).

Відповідно до ч. 1 ст. 197-1 КК України самовільне зайняття земельної ділянки визнається злочином за умови, якщо законному володільцю або власнику завдано значної шкоди. Шкода визнається значною, якщо вона у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Порядок розрахунку такої шкоди закріплений у Методиці визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим

---

¹⁴⁵ Коваленко Т.О. Самовільне зайняття земельної ділянки: юридична консультація // Агробізнес сьогодні №11(210) червень 2011.

призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 року №963 із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 482 від 22.07.2016 року¹⁴⁶.

При цьому розмір обрахованої за зазначеною Методикою шкоди не включає витрати на:

знесення будинків, будівель і споруд, які самочинно збудовані чи будуються на самовільно зайнятих земельних ділянках чи на земельних ділянках, не відведених в установленому порядку на цю мету;

приведення земельних ділянок у стан, придатний для їх подальшого використання за цільовим призначенням;

проведення рекультивації порушених земель.

Розмір шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки, визначається:

1. Для всіх категорій земель (крім земель житлової та громадської забудови) за такою формулою:

$$Шс = Пс \times Нп \times Кф \times Кі,$$

де Шс – розмір шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки, гривень;

Пс – площа самовільно зайнятої земельної ділянки, гектарів;

Нп – середньорічний дохід, який можна отримати від використання земель за цільовим призначенням, визначений у додатку 1, з урахуванням переліків, наведених у додатках 2 і 3 зазначеної Методики;

Кф – коефіцієнт функціонального використання земель, визначений у додатку 4 зазначеної Методики;

---

¹⁴⁶ Методика визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу : Постанова КМУ від 25 липня 2007 р. N 963. - Київ. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/963-2007-%D0%BF>

K_i – коефіцієнт індексації нормативної грошової оцінки земель, який дорівнює добутку коефіцієнтів індексації нормативної грошової оцінки земель за 2007 та наступні роки, що визначаються відповідно до Порядку проведення індексації грошової оцінки земель, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 2000 р. № 783 (Офіційний вісник України, 2000 р., № 20, ст. 823);

2. Для земель житлової та громадської забудови за такою формулою:

$$Шс = Пс \times (Нпз \times K_n \times K_k) \times K_f \times K_i \quad (2),$$

де $Шс$, $Пс$, K_f і K_i – мають таке саме значення, як у наведеній раніше формулі;

$Нпз$ – середньорічний дохід, який можна отримати від використання земель житлової та громадської забудови за цільовим призначенням відповідно до групи населених пунктів за чисельністю населення, визначений у додатку 5 зазначеної Методики;

K_n – коефіцієнт, що застосовується до населених пунктів обласного значення, містах Києві та Севастополі, визначений у додатку 6 зазначеної Методики;;

K_k – коефіцієнт, що застосовується до населених пунктів, віднесених до курортних, визначений у додатку 7 зазначеної Методики.

Розрахунок розміру шкоди, заподіяної державі, територіальним громадам внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, проводиться Держекоінспекцією та її територіальними органами або Держгеокадастром та його територіальними органами, а розміру шкоди, заподіяної юридичним та фізичним особам, - територіальними органами Держгеокадастру на підставі матеріалів обстежень земельних ділянок, проведених відповідно до Порядку виконання земельно-кадастрових робіт та надання послуг на платній основі державними органами земельних

ресурсів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 1 листопада 2000 р. № 1619¹⁴⁷.

З наведеного зрозуміло від чого залежить розмір заподіяної самовільним зайняттям земельної ділянки шкоди, а саме: від площі самовільно зайнятої земельної ділянки, від середньорічного доходу, який можна отримати від використання земель за цільовим призначенням, від коефіцієнту функціонального використання земель, а також від коефіцієнту індексації нормативної грошової оцінки земель.

У ч. 2 ст. 197-1 КК України передбачено кваліфікований склад злочину: 1) вчинення самовільного заняття земельної ділянки особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею, або 2) групою осіб, або 3) щодо земельних ділянок особливо цінних земель, земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель.

Відповідно ст. 150 Земельного кодексу України (далі ЗК), до особливо цінних земель відносяться:

а) у складі земель сільськогосподарського призначення: чорноземи нееродовані несолонцюваті на лесових породах; лучно-чорноземні незасолені несолонцюваті суглинкові ґрунти; темно-сірі опідзолені ґрунти та чорноземи опідзолені на лесах і глеюваті; бурі гірсько-лісові та дерново-буроземні глибокі і середньо глибокі ґрунти; дерново-підзолисті суглинкові ґрунти; коричневі ґрунти Південного узбережжя Криму, дернові глибокі ґрунти Закарпаття;

б) торфовища з глибиною залягання торфу більше одного метра і осушені незалежно від глибини;

---

¹⁴⁷ Методика визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу : Постанова КМУ від 25 липня 2007 р. N 963. - Київ. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/963-2007-%D0%BF>

в) землі, надані в постійне користування НВАО "Масандра" та підприємствам, що входять до його складу; землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів;

г) землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, землі історико-культурного призначення¹⁴⁸.

Відповідно до ст. 112 ЗК України охоронні зони створюються: а) навколо особливо цінних природних об'єктів, об'єктів культурної спадщини, гідрометеорологічних станцій тощо з метою охорони і захисту їх від несприятливих антропогенних впливів; б) уздовж ліній зв'язку, електропередачі, земель транспорту, навколо промислових об'єктів для забезпечення нормальних умов їх експлуатації, запобігання ушкодження, а також зменшення їх негативного впливу на людей та довкілля, суміжні землі та інші природні об'єкти.

Зони санітарної охорони відповідно до ст. 113 ЗК України створюються навколо об'єктів, де є підземні та відкриті джерела водопостачання, водозабірні та водоочисні споруди, водоводи, об'єкти оздоровчого призначення та інші, для їх санітарно-епідеміологічної захищеності. Санітарно-захисні зони створюються навколо об'єктів, які є джерелами виділення шкідливих речовин, запахів, підвищених рівнів шуму, вібрації, ультразвукових та електромагнітних хвиль, електронних полів, іонізуючих випромінювань тощо, з метою відокремлення таких об'єктів від територій житлової забудови (ст. 114 ЗК України).

Згідно зі ст. 115 ЗК України зони особливого режиму використання **земель** створюються навколо військових об'єктів Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України, для забезпечення функціонування цих об'єктів, збереження озброєння, військової техніки та іншого військового майна, охорони

---

¹⁴⁸ Земельний кодекс України (із змінами від 23.03.2017): [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/page>

державного кордону України, а також захисту населення, господарських об'єктів і довкілля від впливу аварійних ситуацій, стихійних лих і пожеж, що можуть виникнути на цих об'єктах.

Суб'єкт злочину є загальним, тобто ним може бути будь-яка фізична особа, що досягла 16 років.

З суб'єктивної сторони самовільне зайняття земельної ділянки завжди здійснюється із прямим умислом, спрямованим на заволодіння земельною ділянкою. Тому використання землі, що не має на меті заволодіння нею, не може визнаватись самовільним зайняттям та тягти юридичну відповідальність (наприклад, складування відходів, стоянка автомашин, проїзд тощо). Психічне ставлення до нанесеної власнику земельної ділянки чи землекористувачеві шкоди може бути у формі непрямого умислу.

Основним безпосереднім об'єктом злочину є встановлений порядок використання земель, додатковим – життя і здоров'я особи.

Предметом злочину виступає земля (земельні ресурси), тобто верхній шар земної поверхні в межах зони аерації, тому поняття “землі” збігається з поняттям “грунт” - природно-історичне органо-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості (відповідно до ЗУ «Про охорону земель»)¹⁴⁹.

Об'єктивна сторона злочину полягає у порушенні винною особою спеціальних правил, що призвело до забруднення земель (це накопичення в ґрунтах і ґрунтових водах в наслідок антропогенного впливу пестицидів і агрохімікатів, важких металів, радіонуклідів та інших речовин, вміст яких перевищує природний фон, що призводить до їх кількісних або якісних змін) або псування земель (це порушення природного стану

---

¹⁴⁹ Про охорону земель : Закон України (із змінами від 27.06.2015 року). - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/962-15>

земель, яке здійснюється без обґрунтованих проектних рішень, погоджених та затверджених в установленому законодавством порядку, забруднення їх хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами, в тому числі тими, що викидаються в атмосферне повітря, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, неочищеними стічними водами, порушення родючого шару ґрунту, невиконання вимог встановленого режиму використання земель, а також використання земель у спосіб, що погіршує їх природну родючість) будь-якого цільового призначення і створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля¹⁵⁰.

Небезпека для життя людей означає створення реальної можливості загибелі хоча б однієї людини, а небезпека для їх здоров'я – це створення реальної загрози здоров'ю людей чи здоров'ю майбутніх поколінь (поширення захворювань, зменшення тривалості життя в регіоні, поява каліцтв чи видимих відхилень у розвитку дітей тощо). Небезпека для довкілля – це загроза заподіяння шкоди рослинному і тваринному світу (знищення або пошкодження рослин, падіж худоби тощо), їх масове захворювання або загроза настання інших тяжких наслідків (можуть виражатись у масовій загибелі тварин, птиці, рибних запасів, лісів, багаторічних рослин, спричиненні значної матеріальної шкоди земельним ресурсам і в кожному окремому випадку визначаються, виходячи з конкретних обставин справи).

Необхідною умовою кваліфікації таких діянь є встановлення причинного зв'язку між порушенням спеціальних правил і настанням суспільно небезпечних наслідків. Порушення спеціальних правил, що спричиняє забруднення або псування земель, може бути вчинене шляхом дії або бездіяльності. Наприклад, зберігання та видалення відходів повинне здійснюватись у місцях, визначених органами місцевого самоврядування, за наявності спеціальних дозволів, у яких визначено

---

¹⁵⁰ Там само

обсяги відходів відповідно до встановлених лімітів та умови їх зберігання. У зв'язку з цим самовільне захоронення (складування) промислових, побутових та інших відходів на землях утворює склад цього злочину.

Злочин, передбачений ч. 1 ст. 239 КК, визнається закінченим з того моменту, коли забруднення або псування земель створило небезпеку для життя, здоров'я людей, або для довкілля. Загроза заподіяння шкоди має бути реальною, очевидною, а негативні наслідки не настають лише завдяки своєчасно вжитим заходам або в силу інших обставин, які не залежать від волі винної особи. Створення вказаної небезпеки слід розглядати як своєрідний різновид суспільно небезпечних наслідків, які хоч і тісно пов'язані з діянням, однак мають самостійний характер. Якщо реальної загрози заподіяння шкоди охоронюваним соціальним цінностям внаслідок порушення спеціальних правил не виникло, вчинене має тягнути адміністративну відповідальність (ст. 52 КУпАП).

Забруднення або псування земель може бути умисним (з метою помсти власникові землі) або необережним. Тривале зниження або втрата родючості земель, виведення їх з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту, яке стало результатом безгосподарського використання земель, має кваліфікуватись за ст. 254 КК.

Суб'єктами забруднення чи псування земель є власники землі і землекористувачі, які досягли 16 років, тобто особи, на яких покладено обов'язок виконання спеціальних правил щодо запобігання забруднення і псування земель. Дії службових осіб слід кваліфікувати за сукупністю зі злочинами у сфері службової діяльності (ст. 364 КК).

За суб'єктивною стороною, необхідно враховувати, що до факту порушення спеціальних правил особа ставиться умисно або необережно, до наслідків – лише необережно (ч. 2 ст. 239 КК), а до можливості їх настання (ч. 1 ст. 239 КК) не виключається й умисел.

Кваліфікуючими ознаками злочину (ч. 2 ст. 239 КК) є спричинення загибелі людей, їх масового захворювання або інших тяжких наслідків.

Під загибеллю людей слід розуміти настання смерті хоча б однієї людини. Під масовим захворюванням людей слід розуміти захворювання значної кількості людей на одній території, що є небезпечними для їх життя і здоров'я або поєднані із стійкою втратою працездатності, зараження епідемічними або інфекційними хворобами кількох осіб, появу спадкових патологій, відхилень у розвитку дітей, значне зниження тривалості життя, захисних можливостей імунної системи тощо. З'ясовуючи питання про те, чи є захворювання людей масовими, слід, зокрема, досліджувати відомості про чисельність населення, що захворіло, його поширеність на території України або конкретній адміністративно-територіальній одиниці. Під тяжкими наслідками слід розуміти: заподіяння шкоди здоров'ю окремих осіб або хоча б однієї людини, що відповідає за ступенем тяжкості тяжким або середньої тяжкості тілесним ушкодженням; істотне погіршення екологічної обстановки в тому чи іншому регіоні (місцевості); зникнення, масові загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного і рослинного світу; неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні ресурси в певному регіоні; генетичне перетворення тих чи інших природних об'єктів; заподіяння матеріальної шкоди у великих (особливо великих) розмірах тощо.

Безгосподарське використання земель, якщо це спричинило тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту, - караються штрафом до двохсот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до двох років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

За своїм змістом об'єкт і предмет цього злочину аналогічні об'єкту і предмету злочину, передбаченого ст. 239.

Ґрунти земельних ділянок є об'єктом особливої охорони, яка включає в себе, зокрема, захист земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, переосушення та від інших несприятливих природних і техногенних процесів. Конкретно цей захист може набувати вигляду проведення зрошувальних, осушувальних, протиаводкових та інших заходів, гіпсування, вапнування, фосфоритування, піскування і глинування ґрунтів, їх дренажу, розчищення від каміння, заліснення ярів, балок, крутосхилів, створення полезахисних лісосмуг, терасування крутих схилів тощо.

Характеристика земель, у т. ч. сільськогосподарського призначення, у порядку ведення державного земельного кадастру дається за такими характеристиками, як товщина гумусового горизонту, вміст гумусу і рухомих поживних речовин, механічний склад ґрунтів, крутизна схилів, еродованість, кам'янистість, засоленість, солонцюватість, кислотність, перезволоженість, заболоченість, забруднення продуктами хімізації сільського господарства і техногенними факторами. Родючість земель (ґрунтів) визначається множинністю чинників - механічним складом, властивостями ґрунтоутворної породи, поживним режимом, фізико-хімічними показниками, умовами залягання тощо¹⁵¹.

Об'єктивна сторона злочину характеризується сукупністю трьох ознак: 1) діяння - безгосподарське використання земель; 2) наслідки - тривале зниження або втрата їх родючості, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту; 3) причинний зв'язок між діянням і наслідками. Відповідальність за ст. 254 виключається, якщо деградація земель була

---

¹⁵¹ Про охорону земель : Закон України (із змінами від 27.06.2015 року). - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/962-15>

спричинена не їх безгосподарським використанням, а стихійними природними явищами (землетруси, повені, бурі, селі, карстоутворення, зсуви тощо).

Суть безгосподарського використання земель полягає в тому, що винна особа не виконує або неналежним чином виконує покладений на неї правовий обов'язок захищати землі від шкідливого антропогенного та природного впливу. Зміст охорони земель включає в себе те, що власники землі і землекористувачі, у т. ч. орендарі, зобов'язані здійснювати, зокрема, такі заходи: захист земель від водної та вітрової ерозії, заболочування тощо; рекультивацію порушених земель, підвищення їхньої родючості та поліпшення інших корисних властивостей землі; зняття і перенесення родючого шару ґрунту при проведенні робіт (гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних тощо), пов'язаних з порушенням земель; тимчасову консервацію деградованих сільськогосподарських угідь, якщо іншими способами неможливо відновити родючість ґрунтів.

Крім невиконання або неналежного виконання природоохоронних заходів щодо земель, їх безгосподарське використання може полягати у неправильній експлуатації, знищенні або пошкодженні протиерозійних гідротехнічних споруд (дамб, дренажних систем, каналів тощо), у використанні земель не за цільовим призначенням (наприклад, на землях сільськогосподарського призначення будується промислове підприємство), у порушенні агротехнічних правил, а також економічних та санітарно-технічних вимог щодо розміщення нових і реконструйованих об'єктів, будівель і споруд. Наприклад, це може бути вирощування на одних і тих самих посівних площах однотипних сільськогосподарських культур, що призводить до зменшення поживних речовин у ґрунті, накопичення специфічних хворобливих мікроорганізмів і, як наслідок, до зниження родючості ґрунтів (так звана ґрунтовтома).

До проявів, які негативним чином впливають на родючість ґрунтів,

відносять, зокрема, водну і вітрову ерозію (порушення цілісності ґрунтів, яке супроводжується перенесенням землі з одного місця в інше), втрату гумусу (складна органічна природна речовина, яка зумовлює родючість ґрунтів), погіршення структури ґрунту (механічний та хімічний склад, який впливає на фізичні та водні властивості ґрунту). Родючістю ґрунту визнається його здатність задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі і теплі в достатніх кількостях для їх нормального розвитку. Розрізняють природну та ефективну (набуту в результаті обробки добривами, меліорації тощо) родючість ґрунту. Втрата родючості ґрунту (постійна або тимчасова) означає, що вирощування сільськогосподарських культур на цій земельній ділянці є нерентабельним.

Виведення земель із сільськогосподарського обороту означає припинення їх використання за цільовим призначенням на певний час або назавжди (неможливість вирощувати сільськогосподарські культури, випасати худобу тощо). Такий наслідок може бути викликаний не лише втратою родючості ґрунтів, а й іншими процесами - утворенням ярів, зсувів тощо. Консервації підлягають: 1) деградовані землі (з еродованими, перезволоженими, з підвищеною кислотністю або засоленістю ґрунтами тощо); 2) малопродуктивні землі (сільськогосподарські угіддя, ґрунти яких характеризуються негативними природними властивостями, низькою родючістю, а їх господарське використання за призначенням є економічно неефективним).

Безгосподарське використання земель, у т. ч. використання земель не за цільовим призначенням, зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу, невиконання умов зняття, збереження і використання родючого шару ґрунту, непроведення рекультивації порушених земель, яке не потягло наслідків, зазначених у ст.

254, тягне адміністративну відповідальність за статтями 53, 53-3, 54 Кодексу України про адміністративні правопорушення¹⁵².

Суб'єкт злочину спеціальний. Це особа, на яку нормативними актами або з огляду на виконання службових чи професійних функцій покладено обов'язок дотримуватись правил щодо дбайливого і раціонального використання земель (зокрема, керівники сільськогосподарських підприємств, агрономи, фермери, власники земельних ділянок).

Суб'єктивна сторона злочину характеризується умислом або необережністю.

Основним безпосереднім об'єктом є збереження ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель, а додатковим – життя і здоров'я особи.

Предметом злочину виступає ґрунтовий покрив (поверховий шар) земель, тобто це сукупність ґрунтів, які покривають земельну поверхню (при цьому поняттям “ґрунт” розглядається як мінерально-органічне утворення, поверхневий шар землі, що характеризується родючістю).

Що стосується кваліфікації цього злочину за об'єктивною стороною, то остання полягає у:

1) незаконному заволодінні ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. Такі дії будуть протиправними, якщо без відповідного дозволу Держземінспекції та її територіальних органів в АРК, областях, м. Києві та м. Севастополі (зокрема, відповідно до Закону України «Про державний контроль за використанням і охороною земель») відбувається незаконне вилучення ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель. Таке вилучення може бути здійснено будь-яким способом, із застосуванням різних технічних засобів, спеціальних пристроїв;

2) наслідках, що створили небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля;

---

¹⁵² Кодекс України про адміністративні правопорушення (із змінами від 07.05.2017 року). - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/paran315#n315>

3) причинним зв'язком між суспільно небезпечними діями та наслідками у вигляді створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля.

Тривале зниження або втрата родючості земель, виведення їх з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту, що стало результатом безгосподарського використання земель, має кваліфікуватись за ст. 254 КК.

Суб'єктами незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель є власники землі і землекористувачі, які досягли 16 років. Дії службових осіб слід кваліфікувати за сукупністю зі злочинами у сфері службової діяльності (ст. 364 КК).

За суб'єктивною стороною необхідно враховувати, що до факту незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель особа ставиться умисно, до наслідків – лише необережно, а до можливості їх настання не виключається й умисел.

Злочин є закінченим з моменту створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля.

Кваліфікуючими ознаками злочину (ч. 2 ст. 239-1 КК) є вчинення тієї ж самої дії: 1) повторно; 2) за попередньою змовою групою осіб; 3) із заподіянням матеріальної шкоди у великому розмірі (згідно з приміткою до цієї статті матеріальна шкода вважається заподіяною у великому розмірі, якщо її розмір у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян).

Особливо кваліфікуючими ознаками злочину (ч. 3 ст. 239-1 КК) є скоєння дій, передбачених ч. 1 або ч. 2 цієї статті, якщо вони: 1) вчинені шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом; 2) спричинили загибель людей, масову загибель об'єктів тваринного чи рослинного світу або інші тяжкі наслідки.

Масова загибель об'єктів тваринного чи рослинного світу – це зникнення значної кількості об'єктів тваринного і рослинного світу, що

тягне за собою неможливість їх відтворення та використання протягом тривалого часу в певному регіоні (з'ясовуючи питання про те, чи є загибель або захворювання об'єктів тваринного чи рослинного світу масовими, слід досліджувати відомості про кількість і екологічну цінність знищених об'єктів флори і фауни, можливість їх відтворення, їх поширеність на території України або конкретної адміністративно-територіальної одиниці, площу, на якій знищено тварин, риб чи рослин, вартісне вираження шкоди, заподіяної довкіллю й обрахованої за відповідними таксами, обсяг і вартість робіт, які необхідно провести для ліквідації негативних наслідків тощо). Про затвердження

Посягання на земельні відносини в сучасних реаліях України є одним з пріоритетних напрямів роботи правоохоронних органів. Злочинні посягання на землю в Україні мають різносторонній характер, адже земля виступає об'єктом різних суспільних відносин. Її використання регулюється цивільним, земельним, податковим та екологічним законодавством. Наслідком порушення законодавства часто є не лише значні матеріальні збитки, а й можливість відтворення порушеної якості землі.

Огляд місця події, безперечно, є однією з найважливіших слідчих дій з погляду отримання потрібної для подальшого розкриття та розслідування злочинів інформації (у тому числі про обставини їх вчинення (часові межі, кількість задіяних суб'єктів, їх мотиви) і приховування) та джерела процесуального переведення інформації стосовно слідів злочину в інструменти доказування, а власне слідів злочину — у речові докази.

Вимоги до проведення огляду викладено у ст. 237 Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК України), а також у Науково-практичному коментарі до КПК України, де головним завданням його проведення визначено «виявлення слідів кримінального правопорушення й інших об'єктів, що можуть бути залучені до матеріалів

кримінального провадження як речові докази; з'ясування обстановки кримінального правопорушення; виявлення інших обставин, які мають значення для кримінального провадження»¹⁵³. Складений за результатами проведення огляду протокол процесуально закріплює у матеріалах кримінального провадження діяльність учасників цієї слідчої дії з подальшим визначенням його як елемента доказування, а також вилучених під час огляду об'єктів і слідів як речових доказів. У теорії криміналістики огляд поділяють на огляд місцевості, приміщення, речей і документів. Проте серед науковців існують й інші думки стосовно видів огляду. Зокрема, В.Ю. Шепітько наводить таку класифікацію оглядів: «Огляд, як слідча дія, поділяється на декілька видів: а) огляд місця події; б) огляд предметів і документів; в) огляд ділянок місцевості та приміщень поза місцем події; г) огляд трупа; ґ) огляд тіла живих осіб (освідування)»¹⁵⁴. Проведення огляду у межах розкриття та розслідування злочинів у сфері земельних відносин безпосередньо пов'язане з їх класифікацією з огляду на можливі збитки від них, зміни стану обстановки тощо. До злочинів, що завдають значної матеріальної шкоди і несвоєчасність зупинення яких може призвести до різних катастроф, а також впливати на стан і якість навколишнього природного середовища, його зміну в негативному аспекті, належать: порушення правил екологічної безпеки (ст. 236 Кримінального кодексу України (далі — КК України)), забруднення та псування земель (ст. 239 КК України), незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України), умисне знищення та пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252 КК України), порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК України), проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля (ст. 253 КК України),

---

¹⁵³ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / [за заг. ред. Гончаренка В.Г., Нора В.Т., Шумила М.Є.]. — К. : Юстініан, 2012. — 1224 с. 527

¹⁵⁴ Криміналістика : підр. для студ. юрид. спец. вищих закл. освіти / [Глібко В.М., Дуд - ніков А.Л., Журавель В.А. та ін.] ; за ред. В.Ю. Шепітька. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2001. — 684 с. 216

самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 1971 КК України), безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України). Зрозуміло, що цей перелік може доповнюватися іншими злочинами, які можуть призводити до неминучих збитків¹⁵⁵. Щодо кожного із зазначених злочинів огляд як слідчу (розшукову) дію слід проводити негайно після отримання інформації про злочин, залучаючи до нього інших учасників кримінального провадження, які володіють спеціальними знаннями у цій галузі. Основними цілями, які ставлять перед вказаною слідчою дією, є: – встановлення причин виникнення посягання на земельні ділянки (забруднення тощо); – виявлення джерел забруднення, їх витоку або іншого шляху попадання; – виявлення постраждалих (людей, їх трупів, уражених тварин, рослин); – встановлення часових меж ураження земельної ділянки (за можливості); – проведення експрес-аналізу та встановлення уражаючої речовини (із залученням відповідних спеціалістів); – припинення злочинної діяльності (свідомого продовження діяння, що спричиняє збитки порушенням екологічної безпеки, забрудненням земель відходами, іншими матеріалами, а також діяння, що проводять з використанням надр та які безпосередньо впливають на життя та здоров'я людей); – встановлення технічних правил експлуатації та регулювання роботою підприємств, що знаходяться поблизу місця пригоди, підтримання тісного зв'язку з адміністративними органами, що контролюють їх діяльність; – встановлення осіб свідків, можливих підозрюваних і взяття у них показань і роз'яснень; – уточнення характеру та розміру заподіяної шкоди, вжиття заходів щодо забезпечення цивільного позову; – збереження речових доказів і документів. Законодавець у положеннях ст. 237 КПК України визначив осіб, які проводять огляд: слідчий і прокурор. Для участі в огляді також можуть запрошувати й інших суб'єктів криміналістичного провадження, зокрема

---

¹⁵⁵ Кримінальний кодекс України : станом на 5 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25 — 26.

спеціалістів, які володіють спеціальними знаннями (криміналістів, а також осіб, обов'язком яких є зупинення стихійних явищ, що можуть призвести до катастроф, представників відомчих інспекцій, які можуть підтвердити факт вчинення діянь, що порушують екологічну та природну безпеку, інших спеціалістів). Загалом до огляду можуть залучати біологів, агрономів, інженерів, представників санепідемстанцій, землевпорядників, токсикологів, будівельників, представників проектних агентств, інспекторів екологічних інспекцій, геологів, екологів та інших. Залучені до огляду спеціалісти мають бути належно екіпірованими (забезпеченими спеціальним одягом, взуттям, пристроями для захисту дихальних шляхів (респіраторами, протигазами) тощо). Також їх мають забезпечити засобами зв'язку. Згідно зі ст. 71 КПК України вони мають право застосовувати технічні засоби, прилади та спеціальне обладнання, а також надавати безпосередню технічну допомогу на місці події (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи). На підготовчому етапі проведення огляду його учасники мають повністю володіти інформацією про: – місцевість, де проводитимуть огляд (рельєф місцевості, плани, карти, топографічні зображення, політичні карти), та факт забруднення земель; – наявність земельних ділянок функціонуючих і законсервованих підприємств, що оточують місце забруднення, можливість ознайомлення з їх діяльністю, дотримання спеціальних правил будівництва підприємств, що регламентуються видом їх діяльності, можливі елементи використання та експлуатації земельних ділянок; – продукти виробництва підприємств (рідини, хімічні та токсичні речовини, відходи діяльності підприємств, у тому числі отруйні відходи), транзитні маршрути через відповідну земельну ділянку тощо.

Усі залучені спеціалісти надають особі, яка проводить досудове розслідування, інформацію про початкові результати огляду, що у подальшому підлягає уточненню, у тому числі й шляхом проведення

судових експертиз (зокрема, про процес виникнення певного діяння, що призвело до значних збитків, про шляхи потрапляння шкідливих речовин, порушення у технічних і технологічних сферах, явну бездіяльність або активну діяльність з боку відповідальних посадових осіб, часові межі виникнення наслідків злочинних діянь тощо). Весь обсяг інформації, отриманий під час огляду місцевості, є основним джерелом визначення напрямів розслідування кримінального провадження, висунення основних версій про подію, планування подальших слідчих (розшукових) дій, способів процесуального отримання інформації для підтвердження або відхилення визначених версій. Залучення до проведення огляду місцевості спеціалістів, які володіють спеціальними знаннями, дає змогу визначити джерело виникнення забруднення, встановити межі та подальші напрями його поширення, з'ясувати наявну екологічну небезпеку для цієї місцевості з урахуванням її географічних та геологічних особливостей. Властивості ураженої (забрудненої) місцевості (температуру повітря, його затуманеність або, навпаки, прозорість, запахові особливості уражаючої речовини тощо) спеціалісти визначають з певною періодичністю, спостерігаючи за їх змінами, та відображають у протоколі огляду місця події. Тактично проведення огляду передбачає виділення на місцевості, де вчинено діяння, вузлових зон та напрямку огляду. Як відомо, у теорії криміналістики виокремлюють кілька тактичних прийомів проведення огляду місцевості: суцільний (коли слідчому невідомий центр злочину), концентричний (від периферії до центру), ексцентричний (від центру до периферії), лінійний (фронтальний), вузловий, плановий (метод поділу місцевості на сектори). Наприклад, під час розриву нафтового трубопроводу на рельєфній поверхні спочатку вживають заходів для припинення витоку нафти, а потім проводять ексцентричний огляд забруднених нафтою земель у межах її витоку та просочення у ґрунти на різних ділянках. Виділення вузлових зон проведення огляду може стосуватися також і трупів тварин та уражених рослин, адже шляхом

встановлення їх віддаленості від епіцентру події (витоку забруднюючої речовини) спеціалісти можуть встановити не лише часові межі, а й межі розповсюдження забруднення. Зрозуміло, що упродовж всього огляду місцевості спеціалісти відбирають проби води, повітря, ґрунту насамперед у вузлових місцях, де знайдені загиблі та уражені тварини і рослини. Слід зазначити, що огляд ураженої земельної ділянки має певні особливості, пов'язані з часовим і погодним чинниками, а саме: цю слідчу дію мають проводити дуже швидко з метою недопущення зараження учасників огляду та розповсюдження забруднення у глибину та в ширину ґрунту по периметру внаслідок можливих атмосферних опадів. Огляду місцевості забрудненої земельної ділянки передуює складання планів проведення огляду, як правило, у вигляді схем, на яких відображають джерела виникнення забруднення, вузлові зони проведення огляду, рельєфні особливості, концентрацію забруднюючої речовини у рельєфних зонах, кількість та місце розташування уражених рослин і тварин, межі проведення огляду. Схеми складають у масштабі з використанням компасу. Усі зроблені помітки, позначки, аббревіатури спеціалісти розшифровують у певних місцях схеми. Плани, схеми, складені спеціалістами, долучають до протоколу огляду місця події. Встановивши основне джерело забруднення, проводять його детальний огляд. Так, якщо джерелом виникнення забруднення стала діяльність підприємства (наприклад, через витоки із системи очищення відходів або витоки газових забруднюючих елементів у повітря та їх подальше осідання на земельних ділянках), проводять детальний огляд усіх систем, що ведуть до місця викидання забруднюючих речовин (каналізації, стоків, труб, обладнання, що транспортує забруднюючі речовини (відходи) з однієї частини підприємства до іншої), тобто обладнання, що в автоматичному режимі здійснює переміщення, консервування, транспортування забруднюючих речовин. При цьому особливу увагу звертають на технічну справність обладнання, дату його виготовлення або перевірки. Якщо виток

забруднюючої речовини виник під час її транспортування до місць захоронення, детально перевіряють транспорт, його технічні характеристики, залишок перевезених речовин, сліди, що залишилися від протікання рідин, а також транспортну (дорожню) документацію, що дозволить слідчому встановити межі та маршрут ураженої ділянки. Після досягнення основних цілей, поставлених перед оглядом, можливе проведення повторних дій з метою виявлення упущених даних, об'єктів, інформації або, навпаки, підтвердження вже існуючої доказової бази. Такі дії проводять як повторний огляд місця події (місцевості). Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що огляд місцевості під час розслідування та розкриття злочинів у сфері земельних відносин має важливе значення з огляду на можливість встановлення причин виникнення діяння, часових меж і кола причетних до нього осіб, території ураження та його наслідків для флори і фауни. Результати огляду не лише сприяють висуненню версій, а й допомагають визначити напрями дослідження та подальші тактичні дії для розслідування злочинів цієї категорії.

РОЗДІЛ IV.

**ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ
НАПРЯМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ АГРАРНОГО
ВИРОБНИЦТВА**

**4.1. Державне регулювання інформаційного забезпечення
сільськогосподарських відносин**

Інтеграція аграрного сектора економіки України в європейський і світовий економічний простір потребує переходу на міжнародні стандарти, налагодження зв'язків з міжнародними, зарубіжними і вітчизняними ринковими, науковими, інформаційними центрами.

На жаль, сьогодні Україна пасе задніх в сфері інформатизації АПК, відстаючи від лідируючих країн світу, в першу чергу за кількістю та технічними характеристиками комп'ютерної техніки, що використовується, а також у розвитку інфраструктури передачі інформації, правового регулювання та якості обслуговування суб'єктів господарювання та аграрної науки.

На даний момент в Україні практично завершено створення нормативної бази загальної інформатизації, проте питання правової регламентації інформатизації АПК, в тому числі аграрного наукового сектора, залишається відкритим. Відсутність єдиного нормативно-правового акта щодо регулювання інформатизаційних процесів аграрної науки та освіти унеможливорює чітке вирішення проблем, що постають в цій галузі.

Необхідність в розробці концептуальних засад і на їх основі програми інформатизації АПК виникає в зв'язку з переходом агропромислового виробництва України до ринкових відносин, проведенням аграрної реформи, визначенням на урядовому рівні стратегії євроінтеграційного і інноваційного шляху розвитку. В той же час

інформаційна система агропромислового комплексу не відповідає новим умовам¹⁵⁶.

Окремі аспекти інформатизації сільського господарства розглядали в своїх працях такі вітчизняні та іноземні вчені, як С.П. Грижбовський, Л.М. Забродська, М.З. Згуровський, М.Ф. Кропивко, Ю.О. Лупенко, В.І. Меденніков, С.Г. Сальніков, П.І. Орлов, В.Ф. Федоренко. Але лише незначний відсоток їх досліджень стосувалась безпосередньо проблем інформатизація аграрної науки та освіти як таких.

Український аграрний сектор з потенціалом виробництва, що значно перевищує потреби внутрішнього ринку, може сприяти розвитку національної економіки та її ефективній інтеграції у світовий економічний простір, а отже, зростанню доходів задіяного в аграрній економіці сільського населення, кількість якого становить понад третину всього населення країни, а також забезпечити мультиплікативний ефект розвитку інших галузей національної економіки.

В 2013 році Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року¹⁵⁷. Ця Стратегія спрямована на формування ефективного, соціально спрямованого аграрного сектору економіки, що повинен задовольнити потреби внутрішнього ринку та забезпечити провідні позиції у світі на основі його багатокладності та пріоритетності підтримки господарств, власники яких проживають у сільській місцевості, поєднують право на землю із працею на ній, а також власні економічні інтереси із соціальною відповідальністю перед громадою.

---

¹⁵⁶ Пахомова А.О. Особливості інформатизації аграрної науки в Україні / А.О. Пахомова // Юридичний вісник. – Одеса, 2014. – № 3. – С. 53-57.

¹⁵⁷ Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2013 р. // Офіційний вісник України. – 2013. – № 83. – Ст.3088.

Метою Стратегії є створення організаційно-економічних умов з метою ефективного розвитку аграрного сектору шляхом забезпечення єдності економічних, соціальних та екологічних інтересів суспільства для стабільного забезпечення населення якісною, безпечною, доступною вітчизняною сільськогосподарською продукцією та промисловістю сільськогосподарською сировиною.

Пріоритетними напрямками досягнення стратегічних цілей є:

- удосконалення системи інформаційно-аналітичного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників, запровадження системи оперативного моніторингу ринку сільськогосподарської продукції, розбудови розвинутої системи сільськогосподарського дорадництва;

- наукове забезпечення інноваційного розвитку, формування партнерських відносин між саморегульованими об'єднаннями сільськогосподарських товаровиробників, державою та галузевою наукою у сфері розвитку насінництва, селекції та племінної справи, техніко-технологічного забезпечення аграрного сектору¹⁵⁸.

У сучасних концепціях розвитку АПК підвищення ефективності та екологічної безпеки аграрного сектора економіки пов'язують з розробкою і освоєнням технологій ресурсозберігаючого, стійкого і точного сільгоспвиробництва. При цьому істотно зростає рівень забезпеченості господарств сучасною технікою з високим ступенем автоматизації, включаючи наявність дистанційного та контактного вимірювального обладнання, комп'ютерів і контролерів. Прийняття рішень в таких господарствах передбачає використання інформаційно-керуючих систем, що дозволяють інтегрувати всі засоби отримання інформації та управління в єдину систему. Принцип побудови інформаційно-керуючих систем заснований на використанні розподілених інформаційних систем, що

---

¹⁵⁸ Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2013 р. // Офіційний вісник України. – 2013. – № 83. – Ст.3088.

мають вихід в Інтернет і що спираються на Web- технології, що дозволяє управляти інформаційними ресурсами за допомогою різних систем управління базами даних і знань.

Інформаційні технології повинні враховувати максимально можливий спектр інформації, необхідної для прийняття різних організаційних рішень. Це стає більш наочним, коли науковці або сільгоспвиробники залучені до вертикально-інтегрованої систему виробництва і переробки сільгосппродукції або в холдингову структуру і контролюються дистанційними методами, пов'язаними з регіональними адміністраціями, включені в галузеві програми або беруть участь в експортно-імпортних операціях. При цьому для користувача будь-якої ланки має бути доступний сенс прийняття раціональних рішень як на стадії обробітку культури, так і в процесі переробки сировини, формування ринку продукції та розвитку його перспектив.

Удосконалення сільгоспвиробництва, планування його діяльності вимагають залучення методів наукового та економічного аналізу, економіко-математичного моделювання, детального інформаційного забезпечення господарської діяльності, сучасних інформаційних технологій, що дозволить вивести процес прийняття управлінських рішень на якісно новий рівень, виділити області пріоритетного цільового фінансування, проводити аналіз ефективності виробництва сільгосппродукції. Результат використання даних інструментів і методів – розробка обґрунтованих управлінських рішень¹⁵⁹.

Таким чином, на ефективність управління впливають такі фактори, як достовірність інформаційного забезпечення, компетенція суб'єкта управління, досконалість організаційної структури підприємства, рівень

---

¹⁵⁹ Федоренко В. Ф. Научно-информационное обеспечение инновационного развития в сфере сельского хозяйства / Вячеслав Филиппович Федоренко. – М.: ФГБНУ «Росинформагротех», 2011. – 368 с. с.293-

відповідальності та стимулювання виконавців, реалістичність поставлених цілей.

Впровадження ІТ дозволяє знизити ймовірність виникнення помилок, використовувати нові методи підтримки прийняття управлінських рішень і в кінцевому підсумку підвищити ефективність виробництва¹⁶⁰.

Розбудова конкурентоспроможного, стабільного й прогнозованого у тенденціях розвитку сільського господарства стає можливою лише за умови його переходу на інноваційний шлях розвитку. Серед суб'єктів аграрного бізнесу є структури, які завдяки достатнім фінансовим можливостям, перш за все залученню капіталу з інших галузей, системно впроваджують передові інноваційні розробки. Це підприємства з вирощування зерна та технічних культур, свинарського, птахівничого напрямку, галузі овочівництва закритого ґрунту, що мають сучасну техніку та використовують новітні технології.

Важливим чинником ефективності сільськогосподарського виробництва є можливість своєчасного задоволення інформаційних потреб сільськогосподарських товаровиробників. Слід погодитись із М. В. Сторожевим, який зазначав, що необхідною умовою успішного впровадження в сільськогосподарське виробництво досягнень науково-технічного прогресу та передового досвіду є забезпечення сільськогосподарських підприємств своєчасною, повною та об'єктивною інформацією про досягнення науки, техніки та передової практики на всіх її рівнях, починаючи з місцевого і закінчуючи загальносоюзним і навіть світовим¹⁶¹.

---

¹⁶⁰ Трещалина А.В. Информационные технологии в сервисе / Анна Владимировна Трещалина – М.: МГГУ им. М.А. Шолохова, 2010. – 112 с. 34

¹⁶¹ Сторожев Н. В. Правовое положение колхоза на современном этапе : внутрихозяйственные аспекты / Сторожев Николай Васильевич. — Минск : Наук. и техн., 1975. — 248 с. 114

Право сільськогосподарських товаровиробників на інформацію гарантується ст. 34 Конституції України та Законом України «Про інформацію»¹⁶². За умов зростання надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру громадяни України мають право своєчасно бути поінформованими про різноманітні відомості екологічного характеру. Обов'язок такого інформування покладено Конституцією України на державу та її органи в контексті ст. 16, яка встановила загальний обов'язок держави щодо забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків планетарної Чорнобильської катастрофи та збереження генофонду Українського народу¹⁶³. Слід зазначити, що законодавчі акти, які визначають правове становище сільськогосподарських товаровиробників, не містять окремих правових норм присвячених інформаційному забезпеченню їх діяльності. Не знайшли ці питання належного відображення і в законодавчих актах, які визначають пріоритетність розвитку АПК України¹⁶⁴. Чинне аграрне законодавство, яке визначає особливості здійснення окремих видів виробничо-господарської діяльності, закріплює право сільськогосподарських товаровиробників отримувати в установленому порядку аналітичні відомості з племінної справи та дані комплексної оцінки тварин, стад, типів, порід (ст. 6 Закону України «Про племінну справу у тваринництві»); повну та достовірну інформацію про появу, поширення, розвиток шкідливих організмів та їх

---

¹⁶² Про інформацію : закон України від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 48. — Ст. 65.

¹⁶³ Краснова М. В. Правове регулювання екологічного інформування в контексті міжнародних конвенцій: порівняльно-правовий аналіз / Краснова Марія Василівна // Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. — 2003. — Вип. 50. — С.70—73.

¹⁶⁴ Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві : закон України від 15 травня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. —1992. — № 32. — Ст. 453.

шкодочинність (стаття 18 Закону України «Про захист рослин»¹⁶⁵); про небезпечні, стихійні гідрометеорологічні явища та їх прогноз, а також про стан навколишнього природного середовища та небезпечні роботи (стаття 37 Закону України «Про бджільництво»); про епізоотичний стан відповідної території та оголошення карантину тварин (статті 36, 48 Закону України «Про ветеринарну медицину»); про фітосанітарний стан на відповідній території (Закон України «Про карантин рослин»¹⁶⁶); про можливість реалізації, використання і споживання харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів в Україні (Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів»¹⁶⁷) про обсяги закупівель заставного зерна та заставні ціни (стаття 61 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні») тощо. Реалізація зазначених правомочностей забезпечується обов'язком органів державної влади, а також органів місцевого і регіонального самоврядування інформувати про свою діяльність та прийняті рішення; створенням у державних органах спеціальних інформаційних служб або систем, що забезпечували б у встановленому порядку доступ до інформації; вільним доступом суб'єктів інформаційних відносин до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів; обмеження цього доступу зумовлюються лише специфікою цінностей та особливими умовами їх схоронності, що визначаються законодавством; створенням механізму здійснення права на інформацію; здійсненням державного контролю за додержанням законодавства про інформацію; встановленням відповідальності за порушення законодавства про інформацію.

---

¹⁶⁵ Про захист рослин : закон України від 14 жовтня 1998 р. № 180 // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 50-51. — Ст. 310.

¹⁶⁶ Про карантин рослин : закон України від 3 квітня 2003 р в ред. закону № 3369-IV від 19 січня 2006 р. // Відомості Верховної Ради. — 2003. — № 28. — Ст. 212.

¹⁶⁷ Про безпечність та якість харчових продуктів : закон України від 6 вересня 2005 р. № 2809—IV // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 50. — Ст. 533.

Враховуючи процеси, що відбуваються в аграрному секторі економіки, а саме - поява нових суб'єктів господарювання, які самостійні у своїй діяльності та прийнятті управлінських рішень, кризові явища в АПК, які характеризуються обмеженістю матеріально-технічних, фінансових та інших ресурсів, відсутністю розвинутої аграрної ринкової інфраструктури, низьким рівнем кадрового забезпечення сільськогосподарських товаровиробників (питома вага кваліфікованих спеціалістів сільського господарства у новостворених підприємствах складає лише 9% від загальної кількості працівників¹⁶⁸) інформаційне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників має здійснюватись із застосуванням комплексу заходів державного стимулювання інформаційного забезпечення.

Функції щодо інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників покладені на Міністерство аграрної політики та продовольства України. Відповідно до Положення про Міністерство аграрної політики України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 1 листопада 2006 року № 1541, Міністерство аграрної політики та продовольства України забезпечує розвиток інфраструктури науково-консультаційних, інформаційних, правових та інших послуг, що надаються виробникам сільськогосподарської продукції та її споживачам, здійснює регулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності, визначає відповідно до вимог законодавства особливості захисту інформації, яка є власністю держави, або інформації з обмеженим доступом. В структурі Міністерства аграрної політики та продовольства створено управління сільськогосподарських дорадчих служб, на яке покладено функції з координації становлення та розвитку сільськогосподарських дорадчих

---

168 Про становлення і розвиток мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні : наказ Міністерства аграрної політики України, Української академії аграрних наук, Національного аграрного університету від 25 квітня 2001 р. № 114/36/165 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

служб в Україні, їх нормативно-правового забезпечення. Окремі повноваження щодо здійснення інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників закріплено за Департаментом організаційної роботи Міністерства аграрної політики та продовольства України, основним завданням якого є організація розробки та запровадження державної політики у сфері інформатизації та виставкової діяльності в галузях агропромислового виробництва.

За радянських часів функції інформаційного забезпечення сільськогосподарських підприємств були покладені на створену в масштабі Радянського Союзу систему науково-технічної інформації по сільському господарству, основу якої склали спеціальні підрозділи державних сільськогосподарських органів та наукові установи¹⁶⁹.

Державне регулювання інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників передбачає здійснення державою та уповноваженими органами комплексу заходів, спрямованих на створення сприятливих умов сільськогосподарським товаровиробникам для отримання своєчасної, повної та достовірної інформації з соціальних, економічних та правових питань з метою ефективного здійснення товарного сільськогосподарського виробництва.

На сучасному етапі в аграрному секторі економіки набули поширення такі правові форми отримання інформації як консультування, проведення виставкових заходів, інформаційне забезпечення через засоби масової інформації, проведення науково-практичних конференцій.

Законом України «Про державну підтримку малого підприємництва» від 19 жовтня 2000 року № 2063-ІІ¹⁷⁰ передбачено як одну з форм державної підтримки малого підприємництва створення та

---

¹⁶⁹ Сторожев Н. В. Правовое положение колхоза на современном этапе : внутривозрастные аспекты / Сторожев Николай Васильевич. — Минск : Наук. и техн., 1975. — 248 с. 114

¹⁷⁰ Про державну підтримку малого підприємництва : закон України від 19 жовтня 2000 р. № 2063-ІІ // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

забезпечення діяльності мережі бізнес-центрів, бізнес-інкубаторів тощо. Основними завданнями таких організацій є: консультування з питань законодавства України; надання інформації щодо здійснення державної підтримки суб'єктів малого підприємництва; надання інформації щодо наявності в регіоні необхідності використання товарів (послуг), що виготовляються суб'єктами малого підприємництва, які розташовані на території регіону; підвищення рівня кваліфікації управлінського персоналу суб'єктів малого підприємництва (ст. 10 Закону). Відповідно до Закону України “Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні” від 21 грудня 2000 року № 2157-III¹⁷¹ в Україні можуть створюватись громадські приймальні з метою надання системної, комплексної юридичної, економічної, консультативної допомоги, спрямованої на вирішення проблем, які мають місце в аграрній сфері. В Україні вже є досвід функціонування громадських приймалень в інших сферах суспільного життя.

Особливістю розвитку консультаційних послуг в АПК є становлення та розвиток мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні. Сільськогосподарське дорадництво – це порівняно новий інститут аграрного права. Поняття цього різновиду дорадництва почало формуватись на початку 2000-х років, а дістало своє правове закріплення у Законі України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17 червня 2004 р.¹⁷². На виконання Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» від 18 січня 2001 р. Наказом Міністерства аграрної політики України, Української академії наук та Національного аграрного університету від 25 квітня 2001

---

¹⁷¹ Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні : закон України від 21 грудня 2000 року № 2157—III // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

¹⁷² Єрмоленко В.М. Правове забезпечення сільськогосподарського дорадництва / Єрмоленко В.М. // Аграрне право України : підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.] ; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – С. 383-395. 382

р. № 114/36/165 затверджено Концепцію становлення і розвитку мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні. Відповідно до зазначеної Концепції основними функціями дорадчих сільськогосподарських служб є підвищення рівня знань і практичних навичок сільськогосподарських товаровиробників шляхом активного навчання, індивідуального консультування, демонстраційних показів, надання інтегрованої інформації.

В Україні відповідно до Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу службу» дорадчі послуги поділяються на комерційні та соціально необхідні послуги. При цьому, державне стимулювання інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників полягає у визначенні переліку соціально необхідних дорадчих послуг, надання яких фінансується за рахунок бюджетних коштів¹⁷³. Крім того, Закон передбачає можливість фінансування сільськогосподарських дорадчих служб за рахунок Державного бюджету. Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу службу» передбачає створення дорадчих служб в різних організаційно-правових формах. На сьогодні зі створених 10 дорадчих служб лише одна державної форми власності. Результати дослідження сільських домогосподарств, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у співробітництві з Міністерством у справах міжнародного розвитку Великобританії в межах реалізації Програми підвищення рівня життя сільського населення в Україні, засвідчили, що на даний момент лише близько 3 % мешканців повідомили про можливість скористатися послугами дорадчих служб, у той час як кожний десятий вважає, що такі служби вкрай необхідні селу¹⁷⁴.

Сільськогосподарські товаровиробники мають право звернутись до відповідних державних органів з інформаційним запитом щодо доступу до

---

¹⁷³ Про сільськогосподарську дорадчу діяльність : закон України від 17 червня 2004 року № 1807-IV // Відомості Верховної Ради — 2004. — № 38. — Ст. 470.

¹⁷⁴ Шляхи підвищення рівня життя сільського населення в Україні / за ред. Р. Шмідта.— К., 2003. — 38 с.

офіційних документів та запитом щодо надання письмової або усної інформації. Механізм реалізації зазначеного права визначено Законом України «Про інформацію». Чинним законодавством України закріплено обов'язок за органами законодавчої, виконавчої та судової влади, їх посадовими особами надавати інформацію, що стосується їх діяльності, письмово, усно, по телефону чи використовуючи публічні виступи своїх посадових осіб (ст. 32 Закону України «Про інформацію», а також нормативно-правові акти, які визначають компетенцію відповідних державних органів).

З метою підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських товаровиробників, показу в експозиціях конкретних шляхів розв'язання актуальних проблем економічного, науково-технічного і соціального розвитку аграрної сфери економіки в Україні здійснюються заходи, спрямовані на розвиток виставкової діяльності в АПК. Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2007 року № 1065 «Про вдосконалення виставково-ярмаркової діяльності в Україні»¹⁷⁵ затверджено Концепцію розвитку виставково-ярмаркової діяльності.

Створено мережу організацій, основним видом діяльності яких є проведення виставок, демонстраційних показів, ярмарок тощо. До них відносяться Виставковий комплекс Міністерства аграрної політики та продовольства України в с. Чубинському Бориспільського району Київської області, корпорація «Українська універсальна агропромислова біржа – «Украгропромбіржа» - офіційний організатор - розпорядник проведення державних виставкових заходів у сфері агропромислового комплексу, Національний комплекс «Експоцентр України», Сорочинський ярмарок тощо.

---

¹⁷⁵ Про вдосконалення виставково-ярмаркової діяльності в Україні : постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2007 р. № 1065 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

Відповідно до Розпорядження Президента України «Про вдосконалення проведення виставково-ярмаркових заходів в Україні» від 2 листопада 2000 року № 343/2000-рп Кабінет Міністрів України передбачає в загальнодержавних програмах економічного та соціального розвитку на 2001 і наступні роки проведення найбільш актуальних спеціалізованих виставок і ярмарків. Виставкові заходи, що проводяться за рішенням Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України фінансуються з державного бюджету України в межах коштів, визначених цими рішеннями. Порядок використання коштів Державного бюджету України на проведення державних виставкових заходів у сфері агропромислового комплексу затверджено Наказом Міністерства аграрної політики України, Міністерства фінансів України від 17 квітня 2003 року № 113/299.

Виставкові заходи мають велику практичну цінність, оскільки крім інформаційного забезпечення вони сприяють налагодженню ділових стосунків між сільськогосподарськими товаровиробниками. В зв'язку з цим, необхідно створити рівні умови для участі сільськогосподарських товаровиробників у різного роду виставках (затвердити критерії).

Інформаційне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників, як правило, здійснюється через засоби масової інформації, до яких належать: теле- і радіомовні організації; інформаційні агентства; друковані засоби масової інформації. Слід зазначити, що роль мас-медіа в формуванні суспільної думки є безспірною. В зв'язку з цим держава створює сприятливі умови для функціонування засобів масової інформації шляхом протекціоністської політики зниження споживчої вартості інформаційної продукції, включаючи податкове, тарифне, митне, валютне та господарське регулювання, відшкодування збитків, подання фінансової допомоги¹⁷⁶.

---

¹⁷⁶ Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів : закон України від 23 вересня 1997 р. № 540/97—ВР // Відомості Верховної Ради. — 1997. — № 50. — Ст. 302.

Проблемам аграрного сектора економіки України засоби масової інформації приділяють значну увагу. Зокрема, за цією тематикою засновано ряд спеціалізованих періодичних видань, в окремих друкованих засобах масової інформації відведені окремі рубрики.

Відповідно до чинного законодавства витрати на придбання літератури для інформаційного забезпечення господарської діяльності сільськогосподарського товаровиробника, у тому числі з питань законодавства, і передплату спеціалізованих періодичних видань включаються до валових витрат..

Проте, отримання сільськогосподарськими товаровиробниками інформації таким чином має певні труднощі: інформація, яка міститься в періодичних виданнях подається, як правило, безсистемно, а вартість спеціалізованих видань залишається високою.

Отримання інформації через радіомережу та телебачення ускладнюється через відсутність радіо- та телевізійного зв'язку у сотнях поселень а також через відключення електроенергії; брак програм аграрної спрямованості, а ті, які мають місце транслюються в час несприятливий для перегляду.

Інформаційне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників здійснюється також шляхом проведення науково-практичних конференцій, симпозіумів, семінарів, нарад з актуальних проблем розвитку аграрної сфери економіки. Зокрема, проведення обласних науково-практичних конференцій з підведення підсумків виконання Указу Президента України від 3 грудня 1999 року №1529/99 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» тощо.

В Україні створено систему інституцій, основними напрямками діяльності яких є проведення науково-практичних конференцій, «круглих столів», симпозіумів, семінарів тощо. До них відносяться: Національний

інститут стратегічних досліджень, Торгово-промислова палата України, Український науково-дослідний інститут продуктивності агропромислового комплексу Міністерства аграрної політики України, Український державний фонд підтримки фермерських господарств, дорадчі служби та ін.

Фінансування витрат, пов'язаних з організацією та проведенням науково-практичних конференцій, “круглих столів”, симпозіумів, семінарів може здійснюватись за рахунок державного бюджету. Будь-які витрати сільськогосподарських товаровиробників, пов'язані з участю у конференціях або симпозіумах, які проводяться за тематикою, що збігаються з основною діяльністю платника податку відносяться до складу валових витрат платника податку (підпункт 5.4.8 пункту 5.4 статті 5 Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” в редакції Закону № 639/97-ВР від 18 листопада 1997 року).

Аналіз нормативно-правових актів з питань підготовки та проведення науково-практичних заходів засвідчив, що їх учасниками, як правило, є представники органів влади (заступники голів облдержадміністрацій з питань АПК, начальники головних управлінь сільського господарства і продовольства облдержадміністрацій, керівники центрів наукового забезпечення агропромислового комплексу тощо), і досить рідко передбачена участь безпосередньо сільськогосподарських товаровиробників, що створює перешкоди в реалізації сільськогосподарськими товаровиробниками права на інформацію.

Таким чином, на основі проведеного дослідження особливостей державного регулювання інформаційного забезпечення сільського господарства можна зробити такі висновки: державне регулювання інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників здійснюється шляхом: 1) створення мережі закладів, основним видом діяльності яких, є надання інформаційних послуг; 2) безоплатного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників окремими видами

інформації; 3) пільгового оподаткування діяльності, пов'язаної з отриманням відповідної інформації; 4) закріплення обов'язку за державними органами інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників; 5) встановлення відповідальності за ненадання відповідної інформації.

Правові норми щодо інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників містяться в нормативно-правових актах різного рівня, єдиний нормативно-правовий акт відсутній. Чинне законодавство закріплює за сільськогосподарськими товаровиробниками право на інформацію, але не містить механізму його реалізації. В зв'язку з важливим значенням інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників і незадовільним його станом на сучасному етапі доцільним є прийняття Національної програми інформаційного забезпечення розвитку АПК. Зазначена Програма має закріпити комплексний підхід до інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників.

Найважливішою умовою розробки та реалізації науково обґрунтованої державної політики інформатизації АПК є науково-методологічний супровід даного процесу, а також планів, проектів і програм інформатизації на всіх рівнях і всіх стадіях їх здійснення. Цей супровід має починатися з розробки та наукового обґрунтування політики і стратегії інформатизації, а завершуватися аналізом результатів і наслідків інформатизації з виробленням рекомендацій щодо ефективного використання цих результатів і усунення або компенсації їх негативних наслідків¹⁷⁷.

Основою подальшого розвитку процесів інформатизації аграрної науки повинна стати, прийнята за основу, Програма розвитку інформатизації агропромислового комплексу на довгостроковий період,

---

¹⁷⁷ Амирова М.А. Влияние информатизации на научно-технический прогресс на предприятиях АПК / М.А. Амирова // Сибирский торгово-экономический журнал. – 2013. – № 1. – С. 5-9. 9

яка, в тому числі, буде регулювати питання інформатизації аграрної освіти та науки. Поступова інформатизація аграрної науки має здійснюватися в декількох взаємопов'язаних напрямках. В першу чергу має бути проведена інформатизація управління аграрною наукою шляхом повної комп'ютеризації УААН як центрального органу управління агронаукою. По-друге необхідно здійснити загальну інформатизацію науково-дослідних установ, як первинних ланок здійснення науково-дослідної роботи в аграрному секторі. Останнім етапом має стати забезпечення інформаційної взаємодії між наукою та безпосередньо сільським господарством, шляхом створення єдиного інформаційного ресурсу аграрної науки.

4.2. Тенденції та перспективи розвитку нормативно-правового забезпечення державного регулювання сільського господарства в Україні.

Законодавство про державне регулювання сільського господарства складає комплексний міжгалузевий правовий інститут, який об'єднує норми конституційного, адміністративного, аграрного, земельного, екологічного, та деяких інших галузей права.

Правова основа державного регулювання сільського господарства України, яка склалася на сьогоднішній день, мала відчутний вплив, по-перше попереднього законодавства, яке довгий час діяло на території УРСР, по-друге, останнім часом значною мірою відчутно вплив міжнародного права, у зв'язку із набуттям Україною членства в СОТ та перспективами вступу до ЄС і, по-третє вплив тих змін, котрі проходять нині в економічній, політичній та інших сферах життя України.

З метою ґрунтовного та комплексного дослідження нормативно-правових актів, які закріплюють основні засади державного регулювання сільського господарства України, їх слід класифікувати.

Класифікація законодавства в сфері державного регулювання сільського господарства України можлива за різноманітними критеріями – за юридичною силою, за суб'єктами нормотворчості, за сферою дії, за характером волевиявлення, за змістом тощо.

У нашому дослідженні вважаємо за доцільне провести класифікацію нормативно-правових актів за двома критеріями: за суб'єктами правотворчості та за змістом нормативно-правових актів.

Нормативні акти складають ієрархічну систему, в якій їх юридична сила залежить від місця і компетенції органу, який прийняв акт. Ієрархічна структура аграрного законодавства України та його правових інститутів зумовлена закріпленою в Конституції України системою органів влади. Відповідно в ієрархічній структурі законодавства в сфері державного

регулювання сільського господарства України можна виділити акти законодавчої влади, акти виконавчої влади, акти органів місцевого самоврядування та локальні нормативно-правові акти. При цьому кожна з зазначених груп законодавства має певні особливості.

Основою регулювання відносин щодо державного регулювання сільського господарства є Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Правові норми Конституції України в сфері правового забезпечення державного регулювання сільського господарства можна об'єднати за такими напрямками:

- правові норми, які визначають права, свободи та обов'язки людини і громадянина, що повною мірою поширюються і на сільськогосподарських товаровиробників;
- правові норми, які закріплюють форми та види власності в Україні як майнову основу господарювання в аграрній сфері економіки;
- правові норми, які визначають правові засади розвитку економічних відносин в Україні, в тому числі і в аграрній сфері економіки;
- правові норми, які визначають систему державних органів та їх компетенцію, в галузі правового регулювання економіки України, в тому числі і агропромислового комплексу.

На відміну від Конституцій деяких зарубіжних країн (Бразилія¹⁷⁸, Іспанія, Мексика), в Основному Законі Української держави не знайшла належного відображення теза про виражену аграрну спрямованість України та пріоритетність аграрного сектора економіки.

Стан розвитку адміністративного законодавства в цілому характеризує стан законодавства про державне регулювання сільського господарства України, коли переоцінено саморегулювання та недооцінене державне регулювання. Наприклад, у статті 3 Закону України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» основним принципом

---

¹⁷⁸ Бистров Г. Ю. Правові аспекти земельної реформи в зарубіжних країнах [порівняльний аналіз] / Григорій Юхимович Бистров // Земельне право: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / за ред. В.І. Семчика, П.Ф. Кулініча. — К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2001. с.397

державної політики з питань дозвільної системи у сфері господарської діяльності визначено

«зменшення рівня державного регулювання господарської діяльності». Вважаємо, що закріплення такого принципу є неприпустимим, оскільки державне регулювання - це насамперед організуюча і впорядковуюча діяльність, часи «вільного ринку» давно пройшли, тому цей принцип має бути виключений зі статті 3 зазначеного Закону.

Нормативно-правові акти, що регулюють відносини в сфері державного регулювання сільського господарства України, можна розділити на окремі блоки правового регулювання. Перший блок правового регулювання відносин у сфері державного регулювання сільського господарства становлять законодавчі акти, які визначають основні засади державної аграрної політики України, принципи державного стимулювання аграрного сектора економіки. До них відносяться: Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» в редакції Закону від 15 травня 1992 р., який на думку В.В.Янчука, мав стати правовою основою для забезпечення пріоритетності соціального розвитку села та агропромислового комплексу. В ньому вперше на законодавчому рівні було закріплено основні засади державного регулювання сільського господарства України¹⁷⁹.

Принципи функціонування держави на той період виявилися не пристосованими до нових соціально-економічних умов і, врешті-решт, стали суттєвою перешкодою на шляху ринкових перетворень. Нехтуючи закріпленими на рівні законів гарантіями виробничо-господарської діяльності, підзаконні нормативно-правові акти базувались на застарілих командно-адміністративних принципах.

---

¹⁷⁹ Янчук В. В. Джерела аграрного права / Янчук Володимир Васильович // Аграрне право України : підр. / За ред. В. З. Янчука — К. : Юрінком, 1996. — с. 35—36

Загальні підходи до державної підтримки підприємництва (в тому числі і аграрного) викладені в Законі України «Про державну підтримку малого підприємництва» від 19 жовтня 2000 року. Спеціальним законодавчим актом у сфері державної підтримки аграрних товаровиробників є Закон України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 рр.» від 18 січня 2001 року, який закріпив основні засади державної політики на період реформування сільського господарства протягом 2001-2004 років як пріоритетної галузі економіки України та містив ряд заходів, спрямованих на підвищення ефективності виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників в сфері кредитного забезпечення, цінового регулювання, страхування тощо. 24 червня 2004 року було прийнято Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України». Цей Закон визначає основи державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки. Через 15 років з початку здійснення в Україні аграрної реформи прийнято Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р. Закон закріплює пріоритетність розвитку агропромислового комплексу та соціального розвитку села в національній економіці, визначає мету державної аграрної політики, основні пріоритети державної аграрної політики та шляхи їх реалізації а також критерії оцінки втілення аграрної політики.

Зазначений блок законодавства закріплює концептуальні засади державного регулювання сільського господарства, які досить часто змінюються. Для цього блоку характерним є відсутність чіткого понятійного апарату, механізмів реалізації правових норм та їх декларативність, а також необхідність приведення аграрного законодавства України в сфері державної підтримки сільського господарства до вимог

СОТ у зв'язку з набуттям Україною членства в СОТ та перспективи євроінтеграції.

Другий блок правового регулювання становлять нормативно-правові акти, які визначають правове становище сільськогосподарських товаровиробників та регулюють їх взаємовідносини з державою (в особі уповноважених державних органів). До цієї групи норм відносяться: стаття 14 Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 року (утворення спеціального Українського державного фонду для підтримки КСП і створення стабільних фінансових умов при одержанні кредиту), стаття 32 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 року¹⁸⁰ (максимальне сприяння з боку держави у розвитку сільськогосподарських кооперативів та зміцненні господарської самостійності), стаття 10 Закону України «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 року (організація у сільській місцевості кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів для надання послуг із заготівлі, зберігання, переробки та збуту сільськогосподарської продукції, спільного використання технічних і транспортних засобів та соціально-побутового обслуговування, забезпечення кормами і молодняком худоби та птиці; організація діяльності з надання інженерно-технічних, ветеринарних, агрономічних, зоотехнічних та інших послуг, а також послуг із забезпечення сортовим насінням, садивним матеріалом, племінною та продуктивною худобою, гібридами та кросами птиці, сільськогосподарською технікою та обладнанням; виділення земельних ділянок єдиним масивом; надання кредитів для будівництва житла, господарських будівель і споруд, придбання сільськогосподарської техніки та обладнання; організація у сільській місцевості фахової підготовки та перепідготовки членів

---

¹⁸⁰ Про сільськогосподарську кооперацію : закон України від 17 липня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 39.

особистого селянського господарства)¹⁸¹, Розділ III Закону України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 року (надання допомоги в облаштуванні новоствореним фермерським господарствам та господарствам з відокремленими садибами за рахунок державного та місцевого бюджетів, в тому числі через Український державний фонд підтримки фермерських господарств). До правових норм, які регламентують окремі заходи (види) державно-правового стимулювання сільськогосподарського виробництва відносяться норми законів України «Про зупинення спаду сільськогосподарського виробництва та продовольчого забезпечення країни у 1997-1998 роках» від 23 травня 1997 року (фінансове та матеріально-технічне забезпечення), «Про державно-правове регулювання імпорту сільськогосподарської продукції» від 17 липня 1997 року (цінове регулювання, захист вітчизняного ринку сільськогосподарської продукції), «Про запровадження в порядку експерименту єдиного (фіксованого) податку для сільськогосподарських товаровиробників» від 15 січня 1998 р. (податкове регулювання), «Про фіксований сільськогосподарський податок» від 17 грудня 1998 року, «Про списання та реструктуризацію заборгованості сільськогосподарських товаровиробників і заготівельних підприємств за отриманими бюджетними позичками» від 24 вересня 1999 року, «Про списання заборгованості зі сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) платників податку у зв'язку з реформуванням сільськогосподарських підприємств» від 16 березня 2000 року (податкова підтримка) та ін.

Третій блок правового регулювання становлять законодавчі акти, які містять окремі правові норми, що визначають особливості державного регулювання в окремих галузях сільськогосподарського виробництва.

---

¹⁸¹ Про особисте селянське господарство : закон України від 15 травня 2003 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

Серед них можна виділити норми законів України, які регламентують державну підтримку конкретних галузей сільськогосподарського виробництва, конкретних суб'єктів господарської діяльності та правові норми, які регламентують окремі заходи (види) державно-правового стимулювання. До першої групи норм відносяться: статті 23, 24 Закону України «Про племінну справу в тваринництві» від 21 грудня 1999 р. (фінансування загальнодержавних програм селекції у тваринництві та створення генофондового стада за рахунок коштів Державного бюджету України), статті 97, 98, 102 та інші Закону України «Про ветеринарну медицину» від 15 листопада 2001 р. (фінансування з Державного бюджету України програм у галузі ветеринарної медицини, фінансування протиепізоотичних заходів за рахунок коштів відповідних бюджетів, фінансування видатків, пов'язаних із соціальним і правовим захистом спеціалістів ветеринарної медицини, здійснюється за рахунок загального та спеціального фондів Державного бюджету України), ст. 27 Закону України «Про захист рослин» від 14 жовтня 1998 р. (фінансування заходів щодо захисту рослин за рахунок коштів Державного бюджету України), статті 3, 5, 8 Закону України «Про державно-правове регулювання виробництва і реалізації цукру» від 17 червня 1999 року (захист вітчизняних виробників від імпорту цукру та продуктів з підвищеним вмістом цукру, попереднє фінансування витрат виробників цукру та цукрових буряків, пільгове державне кредитування виробників цукру та цукрових буряків), ст. 8 Закону України «Про бджільництво» від 22 лютого 2000 року (відшкодування витрат на ветеринарно-санітарне забезпечення бджільництва, надання пільг при оподаткуванні, надання кредитів та залучення інвестицій на пільгових умовах, надання цільових субсидій, підготовка спеціалістів із бджільництва та ін.), стаття 33 Закону України «Про насіння і садивний матеріал» від 26 грудня 2002 року (компенсація витрат у галузі насінництва і розсадництва, виділення державних інвестицій та дотацій, державно-правове регулювання цін,

компенсація затрат на виробництво оригінального та елітного насіння, надання кредитів на пільгових умовах та ін.), статті 9, 10 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» від 4 липня 2002 року (надання пріоритетної бюджетної, кредитної та інвестиційної підтримки суб'єктам заставних закупок зерна та проведення інтервенційних операцій, встановлення мінімально гарантованої ціни на заставлене сільськогосподарськими товаровиробниками зерно, недопущення обмежень у пересуванні зерна та продуктів його переробки, розвиток мережі обслуговуючих зерновий ринок кооперативних формувань тощо), стаття 16 Закону України «Про молоко та молочні продукти» від 24 червня 2004 року (фінансування з Державного бюджету України програм розвитку селекційно-племінної роботи в молочному скотарстві, протиепізоотичних заходів, що мають загальнодержавне значення, дотаційних цін на молоко, надання пільгових короткострокових та довгострокових кредитних ресурсів тощо) та ін.

Четвертий блок правового регулювання становлять законодавчі акти, які є джерелами інших галузей законодавства, і спрямовані на регулювання відповідних відносин в сфері державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання в цілому, в тому числі і суб'єктів господарювання в аграрній сфері економіки. Серед них можна виділити ст. 48 Господарського кодексу України від 16 січня 2003 року (сприяння в організації матеріально-технічного забезпечення та інформаційного обслуговування підприємств, підготовці кадрів, первісне облаштування неосвоєних територій об'єктами виробничої і соціальної інфраструктури з продажем або передачею їх підприємцям у визначеному законом порядку, стимулювання за допомогою економічних важелів (цільових субсидій, податкових пільг тощо) модернізацію технології, інноваційну діяльність, освоєння нових видів продукції та послуг та ін.), стаття 5 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 24 грудня 1994 року (стимулювання будівництва в сільській місцевості житла та інших об'єктів

соціальної та виробничої інфраструктури за допомогою податкових пільг), стаття 3 Закону України «Про ціни та ціноутворення» (забезпечення паритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію), стаття 12 Закону України «Про плату за землю» від 19 вересня 1996 року (звільнення від сплати земельного податку суб'єктів господарювання, які здійснюють виробничо-господарську діяльність на певних територіях або займаються певними видами сільськогосподарської діяльності), стаття 3 Закону України «Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб» від 15 грудня 2005 року (стимулювання та захист вітчизняного виробника (резидента) товарів, робіт і послуг - виконавця державного замовлення)¹⁸², стаття 1 Закону України «Про вивізне (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину» від 16 листопада 2006 року № 356-V (захист внутрішнього споживчого ринку, інтересів вітчизняного товаровиробника та подальшого поліпшення структури експорту)¹⁸³, статті 16,17 та ін. Закону України «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну» від 22 грудня 1998 року (застосування спеціальних заходів з метою захисту інтересів національного товаровиробника) та багато інших.

П'ятий блок правового регулювання становлять правові норми законодавчих актів, які спрямовані на інституційно-функціональне забезпечення державного регулювання сільського господарства України. До них відносяться Закон України «Про Антимонопольний комітет України» від 26 листопада 1993 року¹⁸⁴. Повноваження місцевих державних адміністрацій визначено ст. 119 Конституції України, законами України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. № 586-

---

¹⁸² Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб : закон України від 15 грудня 2005 р. № 3205—IV // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 14. — Ст.118

¹⁸³ Про вивізне (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину : закон України від 16 листопада 2006 р. № 356—V // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 2. — Ст.13.

¹⁸⁴ Про Антимонопольний комітет України : закон України від 26 листопада 1993 р. № 3659—XII // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 50. — Ст. 472.

III з наступними змінами та доповненнями¹⁸⁵, «Про столицю України – місто-герой Київ» від 15 січня 1999 року № 401-XIV¹⁸⁶, відповідними статтями Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР¹⁸⁷ та іншими нормативно-правовими актами.

Шостий блок правового регулювання становлять норми законів, які передбачають відповідальність за порушення аграрного законодавства в сфері господарської діяльності. При цьому, слід зазначити, що аграрне законодавство практично не містить норм про юридичну відповідальність як сільськогосподарських товаровиробників так і органів державної влади. Все це негативно впливає на ефективність законодавства в сфері державного регулювання сільського господарства України. Адміністративна відповідальність за недотримання вимог законодавства у сфері економічної діяльності передбачена нормами Кодексу України про адміністративні правопорушення в Україні [363] (статті 14, глава 9, статті 164, 164-2, 164-3, 166-1, 166-2, 166-3, 166-4 та ін.), Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 7 червня 1996 року¹⁸⁸ (глава 5 Закону),

Закону України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 року № 2210-III (Розділ 5)¹⁸⁹ та ін. Кримінальна відповідальність за злочини в сфері державного регулювання товарного сільськогосподарського регулювання передбачена Кримінальним кодексом України.

---

¹⁸⁵ Про місцеві державні адміністрації : закон України від 9 квітня 1999 р. № 586—III // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 20—21. — Ст. 190.

¹⁸⁶ Про столицю України — місто-герой Київ : закон України від 15 січня 1999 р. № 401—XIV // Відомості Верховної Ради. — 1999. — № 11. — Ст. 79.

¹⁸⁷ Про місцеве самоврядування в Україні : закон України від 21 травня 1997 року № 280/97—ВР // Відомості Верховної Ради. — 1997. — № 24. — Ст.170.

¹⁸⁸ Про захист від недобросовісної конкуренції : закон України від 7 червня 1996 р. № 236/96—ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996.

¹⁸⁹ Про захист економічної конкуренції : закон України від 11 січня 2001 р. № 2210—III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 12. — Ст. 64.

Питанням державного регулювання сільського господарства України присвячено ряд Постанов Верховної Ради України. При цьому, слід розрізняти постанови Верховної Ради, які вводять в дію закони України (Постанови Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство»¹⁹⁰ тощо) та постанови, спрямовані на регулювання конкретних відносин. Наприклад, Постановою Верховної Ради України від 4 лютого 1994 року затверджено Концепцію Національної програми відродження села на 1995-2005 роки, яка передбачає заходи, спрямовані на створення сприятливих умов для функціонування багатокладної економіки, досягнення стабілізації сільськогосподарського виробництва, підвищення до рівня сучасних вимог професійної кваліфікації сільськогосподарських товаровиробників.

На правове забезпечення державного регулювання сільського господарства України спрямована велика кількість підзаконних актів. Це Укази та Розпорядження Президента України, Постанови, Розпорядження та Декрети Кабінету Міністрів України, відомчі нормативно-правові акти, прийняті міністерствами та органами державного управління в межах їх повноважень.

Слід зазначити, що відповідно до Закону України «Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети в сфері законодавчого регулювання» в редакції Закону від 19 грудня 1992 року¹⁹¹ Верховна Рада України делегувала Кабінету Міністрів України тимчасово, строком до 21 травня 1993 року, повноваження видавати декрети в сфері законодавчого регулювання з питань, передбачених

---

¹⁹⁰ Про порядок введення в дію Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» : постанови Верховної Ради України від 14 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 20. — Ст. 273.

¹⁹¹ Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети в сфері законодавчого регулювання» в редакції Закону від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради. — 1993. — № 9. — Ст. 61.

пунктом 13 статті 97 Конституції України, щодо відносин власності, підприємницької діяльності, соціального і культурного розвитку, державної митної, науково-технічної політики, кредитно-фінансової системи, оподаткування, державної політики оплати праці і ціноутворення.

Укази Президента України в сфері державного регулювання сільського господарства України, які спрямовані на вирішення конкретних (поточних) питань, як правило, пов'язаних з подоланням негативних наслідків в сільському господарстві, зумовлених кризовою ситуацією в економіці України. Заходи державного регулювання сільського господарства, які закріплені в цих нормативно-правових актах, в більшості випадків мають одноразовий характер. Ряд Указів Президента України містить правові норми, спрямовані на перспективу розвитку сільського господарства, в частині закріплення основних напрямів реформування аграрного сектора економіки, визначення пріоритетних галузей сільськогосподарського виробництва, основних заходів державно-правового стимулювання цих галузей (наприклад, Указ Президента України «Про Основні напрями розвитку агропромислового комплексу України» від 29 квітня 1998 року №389¹⁹² . Серед указів Президента України можна виділити ті, що спрямовані на інституційно-функціональне забезпечення державного регулювання сільського господарства України. Так, загальні засади функціонування органів виконавчої влади визначені Указом Президента від 15 грудня 1999 року № 1572/99 «Про систему центральних органів виконавчої влади». До системи центральних органів виконавчої влади України входять міністерства, державні комітети (державні служби) та центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом. Центральні органи виконавчої влади діють на підставі положень. Раніше такі положення затверджував Президент України, зараз відповідно

---

¹⁹² Про Основні напрями розвитку агропромислового комплексу України : Указ Президента України від 29 квітня 1998 р. № 389 // Урядовий кур'єр. — 1995. — 5 трав.

до Конституції України ці повноваження закріплені за Кабінетом Міністрів України.

Широке коло питань у сфері державного регулювання сільського господарства України регламентують нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України (постанови, розпорядження), який є вищим органом у системі органів державної виконавчої влади. Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України приймаються в розвиток та на виконання Конституції України, законів України та указів Президента України, конкретизуючи їх приписи.

Постанови Кабінету Міністрів України, які регулюють відносини в сфері державного регулювання сільського господарства України, можна розділити на окремі групи. Першу групу становлять Постанови Кабінету Міністрів України спрямовані на ліквідацію надзвичайних ситуацій техногенного, природного, соціально-політичного характеру в сільському господарстві. Як правило, такі надзвичайні ситуації пов'язані із ліквідацією наслідків надзвичайних ситуацій природного характеру (стихійні лиха - засуха, повінь, заморозки тощо).

Враховуючи високу залежність товарного сільськогосподарського виробництва від природно-кліматичних умов, постанови такого роду приймаються досить часто, і, як правило, мають адресний характер^{193 194}. Кошти на ліквідацію цих наслідків виділяються із резервного фонду

---

¹⁹³ Про часткову компенсацію витрат сільськогосподарських підприємств, які зазнали збитків внаслідок стихії, що сталася у Волинській, Львівській, Рівненській та Хмельницькій областях : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 липня 2008 р. № 1010—р // Урядовий кур'єр. — 2008. — № 139. — 31 лип.

¹⁹⁴ Про надання часткової фінансової допомоги сільськогосподарським підприємствам, які зазнали збитків внаслідок пилових буревіїв, що сталися 23—24 березня, посухи в травні та градобою в червні 2007 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 549—р // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

Кабінету Міністрів України¹⁹⁵, оскільки такі видатки є непередбачуваними, не мають постійного характеру і не можуть бути передбачені під час складання проекту бюджету.

Другу групу нормативно-правових актів про державне регулювання сільського господарства України складають постанови Кабінету Міністрів України, які спрямовані на забезпечення та створення нормальних умов функціонування суб'єктів господарювання. Зокрема, ряд постанов Кабінету Міністрів України містить заходи державно-правового стимулювання *в сфері матеріально-технічного та фінансово-кредитного забезпечення* сільськогосподарських товаровиробників. Характерною рисою цих нормативно-правових актів є їх нестабільність, постанови з цих питань приймаються досить часто, при цьому змінюються і механізми забезпечення цими ресурсами.

Ряд постанов Кабінету Міністрів України містить заходи державного регулювання щодо формування державних продовольчих ресурсів¹⁹⁶ ¹⁹⁷ а також спрямовані на формування інфраструктури сільськогосподарського ринку. Постанови такого роду приймаються щорічно, перелік конкретних заходів державного регулювання, які в них закріплені, залежить від багатьох чинників, як то - політична ситуація в країні, рівень цін на світових ринках, врожайність сільськогосподарських культур тощо.

---

¹⁹⁵ Про затвердження Порядку використання коштів резервного фонду бюджету : постанова Кабінету Міністрів України від 29 березня 2002 р. № 415 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

¹⁹⁶ Про формування державного продовольчого резерву та регіональних ресурсів продовольчого зерна у 2008 році : постанова Кабінету Міністрів України від 18 червня 2008 р. № 583 // Урядовий кур'єр. — 2008 — № 124 — 10 лип.

¹⁹⁷ Про затвердження Порядку використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для формування національних сортових рослинних ресурсів : постанова Кабінету Міністрів України від 17 квітня 2008 р. № 351 // Урядовий кур'єр. — 2008 — № 83. — 7 трав.

Ряд постанов Кабінету Міністрів України спрямовано на формування в аграрному секторі економіки ринкових відносин і, зокрема, на розвиток інфраструктури ринку сільськогосподарської продукції^{198 199}.

Ряд постанов Кабінету Міністрів України присвячено окремим аспектам державного регулювання *в сфері ціноутворення та податкової політики*. Постанови Кабінету Міністрів України в сфері ціноутворення, як правило, регулюють питання, пов'язані з ціноутворенням при формуванні державного продовольчого резерву і містять заходи заохочувального характеру (надбавки, доплати, та впровадження внутрішньогосподарського розрахунку, компенсації, дотації та інші пільги)²⁰⁰²⁰¹, інша частина постанов присвячена питанням ціноутворення в умовах продовольчої кризи і містять як заохочувальні заходи (захист внутрішнього ринку від імпорту сільськогосподарської продукції) так і адміністративного регулювання (встановлення граничних розмірів торговельних надбавок на окремі види сільськогосподарської продукції та граничних розмірів рентабельності для підприємств, що виробляють таку продукцію та ін.)^{202 203}. Постанови Кабінету Міністрів України, присвячені

---

¹⁹⁸ Про схвалення Концепції Державної цільової програми створення оптових ринків сільськогосподарської продукції : розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2008 р. № 1447—р // Офіційний вісник України. — 2008 р. — № 89. — стор. 56. — стаття 2992.

¹⁹⁹ Про затвердження Програми розвитку інфраструктури ринку риби, інших водних живих ресурсів та харчової продукції, що з них виробляється, на 2005-2010 роки : постанова Кабінету Міністрів від 25.12.2004 № 1755 // Офіційний вісник України. — 2005. — № 52. — стор. 311. — стаття 3450.

²⁰⁰ Про затвердження Порядку формування цін на продовольчі товари, щодо яких запроваджено державно-правове регулювання : постанова Кабінету Міністрів України від 17 квітня 2008 р. № 373 // Офіційний вісник України. — 2008 — № 31. — стор. 48. — стаття 983.

²⁰¹ Про затвердження Порядку нарахування та виплат дотацій сільськогосподарським товаровиробникам за продані ними переробним підприємствам молоко та м'ясо в живій вазі : постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 1999 р. № 805 // Офіційний вісник України. — 1999. — № 19.

²⁰² Про систему цін у народному господарстві і на споживчому ринку України : постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 1991 р. № 376 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

питанням оподаткування мають конкретизуючий характер²⁰⁴²⁰⁵, оскільки відповідно до статті 92 Конституції України виключно законами України встановлюються система оподаткування, податки і збори.

Ряд постанов Кабінету Міністрів України передбачають *заходи державно-правового стимулювання певних галузей сільськогосподарського виробництва*. Зокрема, заходи щодо стимулювання виробництва окремих видів продукції рослинництва²⁰⁶ та тваринництва²⁰⁷. Як правило прийняття цих постанов зумовлено кризовим станом в конкретній галузі сільськогосподарського виробництва.

Третя група правових норм закріплених в постановах Кабінету Міністрів України, спрямована на інституційно-функціональне забезпечення державного регулювання сільського господарства України. Серед них можна виділити постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністерство аграрної політики України» від 1 листопада 2006 року № 1541, «Про затвердження типових положень про Головне управління агропромислового розвитку обласної, управління агропромислового розвитку Севастопольської міської, районної державних

---

²⁰³ Про заходи щодо стримування зростання цін на м'ясо і м'ясопродукти : постанова Кабінету Міністрів України від 10 січня 1992 р. № 14 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

²⁰⁴ Про затвердження Положення про порядок справляння та обліку фіксованого сільськогосподарського податку : постанова Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р. № 658 [у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 25 травня 2006 р. № 725] // Офіційний вісник України. — 1999. — № 16. — Ст. 659.

²⁰⁵ Про затвердження Порядку справляння збору та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства : постанова Кабінету Міністрів України від 15 липня 2005 р. № 587 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2007 р. № 613 // Урядовий кур'єр. — 2007 — № 69. — 18 квіт.

²⁰⁶ Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2007 р. № 256 // Офіційний вісник України. — 2007. — № 14. — ст. 515.

²⁰⁷ Питання використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу : постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2005 р. № 325 // Урядовий кур'єр. — 2005. — № 90. — 18 трав.

адміністрацій» від 25 липня 2007 року № 967; «Про затвердження Положення про Державний комітет рибного господарства України» від 24 січня 2007 року № 42²⁰⁸; Про затвердження Положення про Державну надзвичайну протиепізоотичну комісію при Кабінеті Міністрів України та типових положень про місцеві державні надзвичайні протиепізоотичні комісії: постанова Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1350²⁰⁹ та ін.

Законодавство, яке регулює відносини щодо державного регулювання сільського господарства України характеризується наявністю великої кількості відомчих нормативно-правових актів – наказів, інструкцій та інших актів, прийнятих міністерствами, комітетами, відомствами України в межах їх повноважень. Як відомо, відомчі акти видаються у випадках, коли в межах сфери відання міністерства, комітету, відомства нечітко, лише у загальних рисах, визначені права і обов'язки суб'єктів; є прогалини у певних аспектах взаємовідносин суб'єктів; прямо доручено законом (указом, постановою, розпорядженням) видати акт для конкретизації норми закону²¹⁰. Наявність великої кількості відомчих нормативно-правових актів може свідчити про невисоку якість законів. При цьому, в юридичній літературі²¹¹ звертається увага на те, що відомча нормотворчість може складати головну загрозу правам людини, додержанню принципу верховенства закону. У ряді випадків нормотворча

---

²⁰⁸ Про затвердження Положення про Державний комітет рибного господарства України : постанова Кабінету Міністрів України від 24 січня 2007 р. № 42 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

²⁰⁹ Про затвердження Положення про Державну надзвичайну протиепізоотичну комісію при Кабінеті Міністрів України та типових положень про місцеві державні надзвичайні протиепізоотичні комісії : постанова Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1350 // Урядовий кур'єр. — 2007. — № 228. — 5 груд.

²¹⁰ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / Скакун Олена Федорівна ; пер. з рос. — Харків : Консум, 2001. — 337 с.

²¹¹ Концепція розвитку законодавства України : матер. наук.-практ. конф. ; травень, 1996 р. — Київ, 1996. — 53 с.

діяльність окремих міністерств і відомств компрометує правову політику Української держави.

Більшість нормативно-правових актів Міністерства аграрної політики України передбачають механізми реалізації сільськогосподарськими товаровиробниками права на підприємницьку діяльність. Зокрема, як правило саме на рівні відомчого нормотворення закріплені вимоги щодо ведення сільськогосподарського виробництва в окремих галузях сільського господарства. Значна кількість нормативно-правових актів присвячена питанням реалізації сільськогосподарськими товаровиробниками права на державну підтримку. Враховуючи той факт, що нормативно-правові акти такого характеру рідко публікуються в засобах масової інформації, реалізація сільськогосподарськими товаровиробниками конституційного права «знати свої права та обов'язки» суттєво ускладнюється²¹². Зокрема, ряд Наказів Міністерства аграрної політики України присвячено питанням кредитування сільськогосподарських товаровиробників²¹³, поліпшенню кадрового забезпечення товарного сільськогосподарського виробництва²¹⁴, стимулювання розвитку окремих галузей сільськогосподарського виробництва²¹⁵ та ін. При цьому, більшість з цих нормативно-правових

---

²¹² Мірошніченко А. М. Проблеми реалізації конституційного права «знати свої права і обов'язки» / Анатолій Миколайович Мірошніченко // Вісник. Юридичні науки. — Київ: Київський університет імені Тараса Шевченка, 2002. — Випуск 47. — С. 245.

²¹³ Про затвердження Порядку проведення конкурсу щодо визначення переліку підприємств агропромислового комплексу для надання фінансової підтримки через механізм здешевлення коротко— і довгострокових кредитів : наказ Міністерства аграрної політики України від 10 березня 2004 р. № 73 // Офіційний вісник України. — 2004 — № 11

²¹⁴ Про затвердження Положення про надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам для придбання у сільській місцевості завершених або незавершених будівництвом індивідуальних житлових будинків : наказ Міністерства аграрної політики України та Міністерства фінансів України від 25 квітня 2001 р. № 113/198 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 21.

²¹⁵ Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програм селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу і в науково— дослідних господарствах : наказ Міністерства аграрної політики України, Української академії аграрних

актів прийняті спільно декількома органами, тобто мають комплексний характер.

Законодавство про державно-правове регулювання сільського господарства України містить ряд нормативно-правових актів, в яких органи місцевого самоврядування наділено окремими повноваженнями органів виконавчої влади та закріплено обов'язок брати участь у здійсненні державних функцій, наприклад, у процесі проведення сільськогосподарського перепису, сприяння сільськогосподарським товаровиробникам у здійсненні товарного сільськогосподарського виробництва тощо. Відповідно, в системі законодавства про державно-правове регулювання сільського господарства України окреме місце займають нормативно-правові акти органів представницької та виконавчої влади на місцях. Дію цих актів обмежено підвідомчою їм територією. Слід відмітити, що відповідно до Конституції України, органи місцевого самоврядування не належать до органів державної влади. Згідно з ст. 140 Конституції України місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради. Повноваження органів місцевого самоврядування визначено ст. 143 Конституції України та Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні». Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Повноваження місцевих державних адміністрацій визначено статтею 119 Конституції України, законами України «Про місцеві державні адміністрації», «Про столицю України –

місто-герой Київ», відповідними статтями Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та іншими нормативно-правовими актами.

Серед нормативно-правових актів органів представницької та виконавчої влади слід виділити розпорядження щодо розподілу коштів в межах областей на виконання загальнодержавних цільових програм розвитку окремих галузей сільського господарства, прийняті обласними державними адміністраціями, програми розвитку окремих галузей сільськогосподарського виробництва.

Класифікація законодавства в сфері державного регулювання сільського господарства України дозволяє зробити висновок про те, що в правотворчості органів державної влади простежується певна автономність. А саме, відсутність логічного зв'язку між «законодавчим» та «підзаконним» регулюванням. Основні засади, які закріплені в законах дуже рідко конкретизуються в підзаконних нормативно-правових актах, що свідчить про відсутність механізмів реалізації цих правових норм та про їх декларативний характер. Натомість підзаконні нормативно-правові акти мають тимчасовий або одноразовий характер і, як правило, спрямовані на ліквідацію вже існуючих негативних правових, соціально-економічних, екологічних, демографічних тощо наслідків, а не на створення умов для їх запобігання.

За змістом регульованих законодавством про державне регулювання сільського господарства відносин слід виділити загальні та спеціальні нормативно-правові акти. Загальні акти законодавства про державне регулювання сільського господарства мають комплексний характер. Це можуть бути правові акти, які визначають заходи державного контролю та нагляду в сільському господарстві, заходи державно-правового стимулювання сільськогосподарських товаровиробників в цілому, а також правові акти, які поряд із нормами, що регулюють інші правовідносини, містять і норми, що регулюють відносини в сфері державного регулювання сільського господарства України. Загальні

нормативно-правові акти закріплюють основні засади державного регулювання сільського господарства України.

Особливості державного регулювання в окремих галузях сільськогосподарського виробництва, а також окремих напрямів забезпечення сільського господарства України повинні базуватись на цих основних засадах та відповідати їм. В системі спеціального законодавства про державно-правове регулювання сільського господарства України можна виділити окремі групи нормативно-правових актів про державне кредитно-фінансове забезпечення, цінове регулювання, податкове регулювання, матеріально-технічне забезпечення, інформаційне та кадрове забезпечення.

В даний час у зв'язку з реформуванням аграрного сектора економіки та прийняттям великої кількості нормативно-правових актів, що не завжди взаємоузгоджено регулюють аграрні відносини, невідкладного вирішення потребує проблема кодифікації аграрного законодавства України.

Як зазначає В.М. Єрмоленко, необхідність систематизації масиву чинного законодавства є об'єктивною перманентною потребою і проблемою, які поставали перед державами протягом багатьох тисячоліть. Звичайно, не є винятком і аграрне право, яке пройшло на шляху свого виникнення, формування і розвитку низку трансформаційних перетворень: від селянського до колгоспного, згодом – сільськогосподарського ф, нарешті, сучасного аграрного права²¹⁶. В науці аграрного права склався єдиний підхід про необхідність прийняття єдиного кодифікованого акта аграрного законодавства як нагальної потреби часу, при цьому існують різні точки зору з приводу форми, змісту, суті та назви такого кодифікованого акта. Аналіз таких підходів проводився в юридичній

---

²¹⁶ Єрмоленко В. М. Концептуальні погляди академіка В.З. Янчука на кодифікацію аграрного законодавства / Єрмоленко Володимир Михайлович // Спадковість творчих ідей академіка В. З. Янчука та їх розвиток у науці сучасного аграрного і природо ресурсного права: мат. Круглого столу (27 травня 2010 р.), присвяченого 85-річчю від дні народження академіка В.З. Янчука: зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила. – К. : Освіта України, 2010.стр-29

літературі. На нашу думку, окремий розділ Аграрного кодексу України має бути присвячений правовим питанням державного регулювання сільського господарства України.

Структура і зміст Аграрного кодексу має відображати сучасний стан аграрних відносин та закріплювати основні засади державного регулювання складного комплексу суспільних аграрних відносин на перспективу з метою забезпечення реалізації конституційних прав і свобод селян і здійснення державної аграрної політики. Пропонується наступна структура Розділу «Державне регулювання сільського господарства України»:

Стаття ___ Роль держави в регулюванні сільського господарства України;

Стаття ___ Поняття державного регулювання сільського господарства України;

Стаття ___ Основні засади державного регулювання сільського господарства України;

Стаття ____. Методи та способи державного регулювання сільського господарства України;

Стаття ____. Особливості державного регулювання матеріально-технічного забезпечення сільського господарства України;

Стаття ____. Особливості державного регулювання фінансового забезпечення сільського господарства України;

Стаття ___ Особливості державного регулювання кадрового забезпечення сільського господарства України;

Стаття ___ Особливості державного регулювання інформаційно-консультативного забезпечення сільського господарства України;

Стаття ___ Система органів державного регулювання сільського господарства України;

Стаття ___ Функції державного регулювання сільського господарства України.

На основі проведеного аналізу нормативно-правового забезпечення державного регулювання сільського господарства України можна зробити наступні висновки:

1. Державне регулювання сільського господарства України буде ефективним за умови відповідного правового та законодавчого забезпечення. Законодавство України про державне регулювання сільського господарства характеризується комплексністю, орієнтацією на реалізацію аграрної та земельної реформ, підвищенням ролі закону в державному регулюванні сільського господарства України, великою кількістю підзаконних нормативно-правових актів, їх складністю та суперечливістю.

2. В правотворчості органів державної влади простежується певна автономність. А саме, відсутність логічного зв'язку між «законодавчим» та «підзаконним» регулюванням. Основні засади, які закріплені в законах дуже рідко конкретизуються в підзаконних нормативно-правових актах, що свідчить про відсутність механізмів реалізації цих правових норм та про їх декларативний характер. Натомість підзаконні нормативно-правові акти мають тимчасовий або одноразовий характер і, як правило, спрямовані на ліквідацію вже існуючих негативних правових, соціально-економічних, екологічних, демографічних тощо наслідків, а не на створення умов для їх запобігання.

3. Основними напрямками розвитку законодавства в сфері державного регулювання сільського господарства є: 1) врегулювання прогалин у законодавстві в сфері державного регулювання сільського господарства України шляхом розробки і прийняття нових нормативно-правових актів; 2) усунення існуючих в законодавстві про державно-правове регулювання сільського господарства протиріч шляхом внесення відповідних змін; 3) адаптація законодавства в сфері державного регулювання сільського господарства до норм європейського і міжнародного права.

Систему органів державного регулювання сільського господарства складають: державні органи, які здійснюють законодавче та програмне забезпечення розвитку сільського господарства України; державні органи та органи місцевого самоврядування, які здійснюють безпосередньо заходи державно-правового регулювання, тобто наділені виконавчо-розпорядчими функціями; державні органи, які здійснюють контроль та нагляд за дотриманням законодавства в сфері сільського господарства, тобто наділені контрольно-наглядовими функціями; державні органи, які здійснюють захист суб'єктів аграрного підприємництва; державні органи, що зобов'язані створювати відповідні сприятливі умови розвитку сільського господарства України; державні установи та недержавні організації, які від імені держави здійснюють функції щодо стимулювання розвитку сільського господарства;

Основними функціями державного регулювання сільського господарства України є: прогнозування та планування сільськогосподарського виробництва; державна реєстрація та ведення відповідних реєстрів; ліцензування окремих напрямів сільськогосподарського виробництва; атестація працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві та атестація сільськогосподарського виробництва; стандартизація та сертифікація в сільському господарстві; державна експертиза в сільському господарстві; державний сільськогосподарський перепис; державний контроль та нагляд в сільському господарстві; вирішення спорів в галузі сільського господарства.

Класифікувати законодавство в сфері державного регулювання сільського господарства України можливо за суб'єктами правотворчості та за змістом нормативно-правових актів. В структурі законодавства в сфері державного регулювання сільського господарства України можна виділити акти законодавчої влади, акти виконавчої влади, акти органів місцевого самоврядування та локальні нормативно-правові акти.

Нормативно-правові акти, що регулюють відносини в сфері державного регулювання сільського господарства України, можна розділити на окремі блоки правового регулювання: законодавчі акти, які містять окремі правові норми, що визначають особливості державного регулювання в окремих галузях сільськогосподарського виробництва; законодавчі акти, які визначають правове становище сільськогосподарських товаровиробників законодавчі акти; законодавчі акти, які визначають основні засади державної аграрної політики України, принципи державного стимулювання аграрного сектора економіки; законодавчі акти, які спрямовані на інституційно-функціональне забезпечення державного регулювання сільського господарства України; законодавчі акти, які є джерелами інших галузей законодавства, і спрямовані на регулювання відповідних відносин в сфері державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання в цілому.

Законодавство України про державне регулювання сільського господарства характеризується комплексністю, орієнтацією на реалізацію аграрної та земельної реформ, підвищенням ролі закону в державному регулюванні сільського господарства України, великою кількістю підзаконних нормативно-правових актів, їх складністю та суперечливістю.

В правотворчості органів державної влади простежується певна автономність. А саме, відсутність логічного зв'язку між «законодавчим» та «підзаконним» регулюванням. Основні засади, які закріплені в законах дуже рідко конкретизуються в підзаконних нормативно-правових актах, що свідчить про відсутність механізмів реалізації цих правових норм та про їх декларативний характер. Натомість підзаконні нормативно-правові акти мають тимчасовий або одноразовий характер і, як правило, спрямовані на ліквідацію вже існуючих негативних правових, соціально-економічних, екологічних, демографічних тощо наслідків, а не на створення умов для їх запобігання.

Основними напрямками розвитку законодавства в сфері державного регулювання сільського господарства є: 1) врегулювання прогалин у законодавстві в сфері державного регулювання сільського господарства України шляхом розробки і прийняття нових нормативно-правових актів; 2) усунення існуючих в законодавстві про державно-правове регулювання сільського господарства протиріч шляхом внесення відповідних змін; 3) адаптація законодавства в сфері державного регулювання сільського господарства до норм європейського і міжнародного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Нормативно-правові акти

1. Конституція України від 28 червня 1996р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – Ст.141.
2. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18–22. – Ст. 144.
3. Земельний кодекс України (із змінами від 23.03.2017) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/page>
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення (із змінами від 07.05.2017 року). - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/para315#n315>
5. Кримінальний кодекс України : станом на 5 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25 — 26.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / [за заг. ред. Гончаренка В.Г., Нора В.Т., Шумила М.Є.]. — К. : Юстініан, 2012. — 1224 с.
7. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
8. Про Антимонопольний комітет України : закон України від 26 листопада 1993 р. № 3659—XII // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 50. — Ст. 472.
9. Про безпечність та якість харчових продуктів : закон України від 6 вересня 2005 р. № 2809—IV // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 50. — Ст. 533.

10. Про ветеринарну медицину : Закон України від 25 червня 1992 р. (із змінами та доповненнями) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2498-12>
11. Про вивізне (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину : закон України від 16 листопада 2006 р. № 356—V // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 2. — Ст.13.
12. Про внесення змін до Закону України «Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини» : Закон України від 6 вересня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. - № 50. – Ст. 533.
13. Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб : закон України від 15 грудня 2005 р. № 3205—IV // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 14. — Ст.118
14. Про державний контроль за використанням та охороною земель : Закон України. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/963-15>
15. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів : закон України від 23 вересня 1997 р. № 540/97—ВР // Відомості Верховної Ради. — 1997. — № 50. — Ст. 302.
16. Про державну підтримку малого підприємництва : закон України від 19 жовтня 2000 р. № 2063-ІІ // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
17. Про деякі питання реалізації Закону України «Про карантин рослин» : постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 705 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/705-2007-%D0%BF>
18. Про захист від недобросовісної конкуренції : закон України від 7 червня 1996 р. № 236/96—ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996.

19. Про захист економічної конкуренції : закон України від 11 січня 2001 р. № 2210—III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 12. — Ст. 64.
20. Про захист рослин : закон України від 14 жовтня 1998 р. № 180 // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 50-51. — Ст. 310.
21. Про інформацію : закон України від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 48. — Ст. 65.
22. Про карантин рослин : закон України від 3 квітня 2003 р в ред. закону № 3369-IV від 19 січня 2006 р. // Відомості Верховної Ради. — 2003. — № 28. — Ст. 212.
23. Про карантин рослин : Закон України від 30 червня 1993 р. / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3348-12>
24. Про місцеве самоврядування в Україні : закон України від 21 травня 1997 року № 280/97—ВР // Відомості Верховної Ради. — 1997. — № 24. — Ст. 170.
25. Про місцеві державні адміністрації : закон України від 9 квітня 1999 р. № 586—III // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 20—21. — Ст. 190.
26. Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні : закон України від 21 грудня 2000 року № 2157—III // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov>
27. Про особисте селянське господарство : закон України від 15 травня 2003 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
28. Про охорону земель : Закон України (із змінами від 27.06.2015 року). - [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/962-15>

29. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві : закон України від 15 травня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 32. — Ст. 453.
30. Про сільськогосподарський перепис : Закон України від 23 вересня 2008 р. № 575-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2009. — № 9. — Ст. 115.
31. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність : закон України від 17 червня 2004 року № 1807-IV // Відомості Верховної Ради — 2004. — № 38. — Ст. 470.
32. Про сільськогосподарську кооперацію : закон України від 17 липня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 39.
33. Про столицю України — місто-герой Київ : закон України від 15 січня 1999 р. № 401—XIV // Відомості Верховної Ради. — 1999. — № 11. — Ст. 79.
34. Методика визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу : Постанова КМУ від 25 липня 2007 р. N 963. - Київ. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/963-2007-%D0%BF>
35. Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу: Постанова КМУ від 25 липня 2007, № 963. -[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/963-2007-%D0%BF>
36. Наказ Головки КРУ, МВС, СБУ, Генеральної прокуратури від 19.10.2006 № 346/1025/685/53 «Про затвердження Порядку взаємодії органів державної контрольно-ревізійної служби, органів

прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1166-06>.

37. Питання використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу : постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2005 р. № 325 // Урядовий кур'єр. — 2005. — № 90. — 18 трав.
38. Про вдосконалення виставково-ярмаркової діяльності в Україні : постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2007 р. № 1065 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
39. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 705 та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2016 р. № 829 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/829-2016-%D0%BF/page>
40. Про затвердження Положення про Державний комітет рибного господарства України : постанова Кабінету Міністрів України від 24 січня 2007 р. № 42 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
41. Про затвердження Положення про Державну ветеринарну та фітосанітарну службу України : Указ Президента України від 13 квітня 2011 р. № 464/2011 // Офіційний вісник України. - № 29. – 2011. – Ст. 1270.
42. Про затвердження Положення про Державну надзвичайну протиепізоотичну комісію при Кабінеті Міністрів України та типових положень про місцеві державні надзвичайні протиепізоотичні комісії : постанова Кабінету Міністрів України від

- 21 листопада 2007 р. № 1350 // Урядовий кур'єр. — 2007. — № 228.
— 5 груд.
43. Про затвердження Положення про надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам для придбання у сільській місцевості завершених або незавершених будівництвом індивідуальних житлових будинків : наказ Міністерства аграрної політики України та Міністерства фінансів України від 25 квітня 2001 р. № 113/198 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 21.
44. Про затвердження Положення про порядок справляння та обліку фіксованого сільськогосподарського податку : постанова Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р. № 658 [у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 25 травня 2006 р. № 725] // Офіційний вісник України. — 1999. — № 16. — Ст. 659.
45. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програм селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу і в науково—дослідних господарствах : наказ Міністерства аграрної політики України, Української академії аграрних наук, Міністерства фінансів України від 13 лютого 2007 р. № 88/10/187 // Офіційний вісник України. — 2007. — № 14.
46. Про затвердження Порядку використання коштів резервного фонду бюджету : постанова Кабінету Міністрів України від 29 березня 2002 р. № 415 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
47. Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2007 р. № 256 // Офіційний вісник України. — 2007. — № 14. — ст. 515.

48. Про затвердження Порядку використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для формування національних сортових рослинних ресурсів : постанова Кабінету Міністрів України від 17 квітня 2008 р. № 351 // Урядовий кур'єр. — 2008 — № 83. — 7 трав.
49. Про затвердження Порядку нарахування та виплат дотацій сільськогосподарським товаровиробникам за продані ними переробним підприємствам молоко та м'ясо в живій вазі : постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 1999 р. № 805 // Офіційний вісник України. — 1999. — № 19.
50. Про затвердження Порядку проведення конкурсу щодо визначення переліку підприємств агропромислового комплексу для надання фінансової підтримки через механізм здешевлення коротко— і довгострокових кредитів : наказ Міністерства аграрної політики України від 10 березня 2004 р. № 73 // Офіційний вісник України. — 2004 — № 11
51. Про затвердження Порядку справляння збору та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства : постанова Кабінету Міністрів України від 15 липня 2005 р. № 587 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2007 р. № 613 // Урядовий кур'єр. — 2007 — № 69. — 18 квіт.
52. Про затвердження Порядку формування цін на продовольчі товари, щодо яких запроваджено державно-правове регулювання : постанова Кабінету Міністрів України від 17 квітня 2008 р. № 373 // Офіційний вісник України. — 2008 — № 31. — стор. 48. — стаття 983.
53. Про затвердження Програми розвитку інфраструктури ринку риби, інших водних живих ресурсів та харчової продукції, що з них виробляється, на 2005-2010 роки : постанова Кабінету Міністрів від 25.12.2004 № 1755 // Офіційний вісник України. — 2005. — № 52. — стор. 311. — стаття 3450.

54. Про заходи щодо стримування зростання цін на м'ясо і м'ясопродукти : постанова Кабінету Міністрів України від 10 січня 1992 р. № 14 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
55. Про надання часткової фінансової допомоги сільськогосподарським підприємствам, які зазнали збитків внаслідок пилових буревіїв, що сталися 23—24 березня, посухи в травні та градобою в червні 2007 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 549—р // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
56. Про Основні напрями розвитку агропромислового комплексу України : Указ Президента України від 29 квітня 1998 р. № 389 // Урядовий кур'єр. — 1995. — 5 трав.
57. Про порядок введення в дію Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» : постанови Верховної Ради України від 14 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 20. — Ст. 273.
58. Про систему цін у народному господарстві і на споживчому ринку України : постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 1991 р. № 376 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
59. Про становлення і розвиток мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні : наказ Міністерства аграрної політики України, Української академії аграрних наук, Національного аграрного університету від 25 квітня 2001 р. № 114/36/165 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
60. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 р. № 1437-р /

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80>

61. Про схвалення Концепції Державної цільової програми створення оптових ринків сільськогосподарської продукції : розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2008 р. № 1447—р // Офіційний вісник України. — 2008 р. — № 89. — стор. 56. — стаття 2992.
62. Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2013 р. // Офіційний вісник України. – 2013. – № 83. – Ст.3088.
63. Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети в сфері законодавчого регулювання» в редакції Закону від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради. — 1993. — № 9. — Ст. 61.
64. Про формування державного продовольчого резерву та регіональних ресурсів продовольчого зерна у 2008 році : постанова Кабінету Міністрів України від 18 червня 2008 р. № 583 // Урядовий кур'єр. — 2008 — № 124 — 10 лип.
65. Про часткову компенсацію витрат сільськогосподарських підприємств, які зазнали збитків внаслідок стихії, що сталася у Волинській, Львівській, Рівненській та Хмельницькій областях : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 липня 2008 р. № 1010—р // Урядовий кур'єр. — 2008. — № 139. — 31 лип.

Навчально-наукова література

1. Аграрна економіка і ринок / Іванух Р. А., Дусановський С. Л., Білан Є. М. – Тернопіль: "Збруч", 2003. – 305 с.
2. Аграрне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Жушман, В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко та ін. ; за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. – Х. : Право, 2010. – С 230.
3. Аграрне право України : Підручник / За ред. О. О. Погрібного. – К.: Істина , 2007. – 448 с.
4. Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 608 с.
5. Аграрне право України: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти / В. М. Гайворонський, В. П. Жушман, В. М. Корнієнко та ін.; За ред. В. М. Гайворонського та В. П. Жушмана. – Х.: Право, 2003. – 240 с.
6. Академічний тлумачний словник української мови в 11 томах . – Том 1. –1970. – [Електронний ресурс] . –Режим доступу . –<http://sum.in.ua>
7. Аксеньюнок Г.А. Общая теория советского земельного права / Аксеньюнок Г.А., Иконницкая И.А., Краснов Н. И. – М.: Наука, 1983.
8. Актуальні питання аграрного права України : теорія і практика : моногр. / [Статівка А.М. та ін.]. – Х.: ФІНН, 2010. – 234 с.
9. Амирова М.А. Влияние информатизации на научно-технический прогресс на предприятиях АПК / М.А. Амирова // Сибирский торгово-экономический журнал. – 2013 . – № 1. – С. 5-9.
10. Андрейцев В.І. Об'єкти земельних правовідносин за новим Земельним кодексом України / В.І. Андрейцев // Науково-практичні коментарі. – 2002. – № 2.
- 11.Базилевич В.Д., Ільїн В.В. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку. — К.: Знання, 2008. — 687 с.

12. Бистров Г. Ю. Правові аспекти земельної реформи в зарубіжних країнах [порівняльний аналіз] / Григорій Юхимович Бистров // Земельне право: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / за ред. В.І. Семчика, П.Ф. Кулінича. — К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2001. с.397
13. Бондарчук О. О. Агропромислові асоціації: шляхи становлення / Бондарчук О. О. — К. : УДАУ, 1991. — 192 с.
14. Борьба с коррупцией в Украине. Земельная сфера [Электронный ресурс] / Круглый стол в УНИАН. — Режим доступа : <http://www.unian.net/rus/themes/24432/>.
15. Браніцький Олександр Миколайович. Правове становище спеціалістів сільського господарства : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Національний аграрний ун-т. — К., 2006. — 202 арк. — Бібліогр.: арк. 179-202
16. Винниченко В. Відродження нації. — К. : Політ. видав. України, 1990. — Ч. 3. — 354 с.
17. Гегель Г.В.Ф. Філософія права / Г.В.Ф. Гегель. — М.: “Мысль”, 1989. — 525 с.
18. Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Георг Вільгельм Фрідріх Гегель / Пер. з нім. Р.Осадчука та М.Кушніра. — К.: Юніверс, 2000. — 336 с.
19. Герашенко Т. С. Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія Історія. Економіка. Філософія. — 2000. — № 4. — С. 209 – 210
20. Гоббс Томас. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Томас. Избранные произведения в 2-х томах. — т. 2 — М.: “Мысль”, 1964. — 678 с.
21. Горенко Л. М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця ХУІІІ – початку ХХ ст. (на матеріалах Кам’янського маєтку Давидових) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

- істор. наук. : спец. 07.00.01 – Історія України / Л. М. Горенко. – Донецьк, 1997 – 19 с.
- 22.Гражданское и торговое право капиталистических государств : учеб. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Междунар. отношения, 1993. – 560 с.
- 23.Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної нації ХІХ-ХХ століття / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 232 с.
- 24.Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст. / І. О. Гуржій. – К. : Наука, 1969.
- 25.Дзера О.В. Розвиток права власності громадян в Україні / Дзера О. В. – К.: Вентурі, 1996.
- 26.Дружинин Н. М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. / Н. М. Дружинин // Исторические записки. – М. : Наука, 1972. – Т. 89.
- 27.Дружинина Е. И. Генезис капитализма на юге и юго-востоке Европейской России / Е. И. Дружинина // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М. : Ин-т истории СССР, 1980.
- 28.Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С. М. Дубровский. – М. : Наука, 1985. – 398 с.;
- 29.Егиазарова Н. А. Аграрный кризис конца ХІХ века в России / Н. А. Егиазарова. – М. : АН СССР, 1959. – 192 с.
- 30.Єрмоленко В. М. Категорія «форма права власності»: теоретико-методологічні засади обґрунтування / В. М. Єрмоленко // Підприємництво, господарств і право. – 2008. – № 12.
- 31.Єрмоленко В. М. Концептуальні погляди академіка В.З. Янчука на кодифікацію аграрного законодавства / Єрмоленко Володимир Михайлович // Спадковість творчих ідей академіка В. З. Янчука та їх розвиток у науці сучасного аграрного і природо ресурсного права: мат. Круглого столу (27 травня 2010 р.), присвяченого 85-річчю від

- дні народження академіка В.З. Янчука: зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. В.М. Єрмоленка, В.І. Курила. – К. : Освіта України, 2010. стр-29
- 32.Єрмоленко В.Є. Сільськогосподарська продукція як аграрно-правова категорія / В.Є. Єрмоленко // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 6. – С. 58–61.
- 33.Єрмоленко В.М. Правове забезпечення сільськогосподарського дорадництва / Єрмоленко В.М. // Аграрне право України : підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.] ; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 608 с. – С. 383-395. 382
- 34.Заїка Ю.О. Українське цивільне право. Навч. посіб. – К. Істина, 2005. – 312 с.
- 35.Зобов'язальне право: теорія і практика : [навч. посіб. для студ. юрид. вузів і фак. ун-в / за ред. О. В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – С. 344.
- 36.Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 / Л. М. Иванов // Исторические записки. – М. : АН СССР, 1957. – Т. 60.
- 37.Казаков Н.Д. Безопасность синергетика (опыт философского осмысления) / Н.Д. Казаков // Безопасность. – 1994. – № 4 (20). – С. 62 – 63.
- 38.Каракаш И. И. Право собственности на землю и право землепользования в Украине: [науч.-практ. пособие] / Каракаш И. И. – К.: Истина, 2004.
- 39.Каракаш І.І. Земельне право України: [підручник] / І.І. Каракаш; [за ред. О.О. Погрібного, І.І. Каракаша]. – К.: Істина, 2003.
- 40.Каракаш І.І. Природноресурсове право України: [навч. посібник] / І.І. Каракаш; [за ред. І.І. Каракаша]. – К.: Істина, 2005.

- 41.Коваленко Т.О. Самовільне зайняття земельної ділянки: юридична консультація // Агробізнес сьогодні №11(210) червень 2011.
- 42.Ковальова Н. А. Основні напрямки аграрної реформи Української Держави (травень – червень 1918 р.) // Ковальова НА., Корновенко С. В., Малиновський Б. В., Михайлюк О. В., Морозов А. Г. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.). – Черкаси, 2007. – 336 с.
- 43.Корновенко С.В. Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918 – 1921 рр.) / Корновенко С.В. // Український історичний журнал. – № 4, 2008. – С. 72-84
- 44.Красніков Д.А., Еволюція поняття «збитки» та регулювання їх відшкодувань в Україні Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки, 2012, вип. 22, ч.ІІ
- 45.Краснова М. В. Правове регулювання екологічного інформування в контексті міжнародних конвенцій: порівняльно-правовий аналіз / Краснова Марія Василівна // Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. — 2003. — Вип. 50. — С.70—73.
- 46.Криміналістика : учеб. для вузов / [Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Рос - синская Е.Р.]. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Норма, 2007. — 944 с.
- 47.Криміналістика : підр. для студ. юрид. спец. вищих закл. освіти / [Глібко В.М., Дуд - ніков А.Л., Журавель В.А. та ін.] ; за ред. В.Ю. Шепітька. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2001. — 684 с.
- 48.Логуш Л.В. Правове регулювання реалізації сільськогосподарської продукції за комерційним законодавством США / Л.В. Логуш // Право України. – 2002. – № 3. – С. 162–166.

49. Лозовий В. Аграрна політика Директорії УНР // Український історичний журнал. – 1997. – №2. – С. 68-76.
50. Лозовий В. Політико-ідеологічна криза в добу Директорії УНР // Наук. пр. Кам'янець-Подільського держ. пед. ун.-ту. Іст. науки. – Т. 5(7). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 255-260.
51. Лок Джон Сочинения: в 3 т. — М.: Мысль, 1988. — Т. 3. — С. 137—405
52. Малькін В. Закон про аграрну реформу ЗУНР та проблеми його реалізації // Наукові записки. Історичні науки. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. – Вип. 8. – С. 221–232.
53. Малькін В. П. Аграрні перетворення в період Директорії УНР // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Вип. 15. – С. 20–26.
54. Малькін В. П., Малик Я. Й. Земельне питання українських урядів у 1917–1920 рр. // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України / За заг. ред. А. О. Чемериса. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – Вип. 8. – С. 199–205
55. Малькін В. П., Малик Я. Й. Аграрна політика Гетьмана Павла Скоропадського // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України / За заг. ред. А. О. Чемериса. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2006. – Вип. 10. – С. 214–220.
56. Марич Х. Договір контрактації сільськогосподарської продукції / Х. Марич // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 3. – С. 87-92.

57. Мартинюк А. Об'єкт та предмет договору контракції сільськогосподарської продукції / А. Мартинюк // Національний юридичний журнал: Теорія і практика. – 2016. – № 2. – С. 79-85.
58. Мартинюк А. Права та обов'язки сторін у договорі контракції сільськогосподарської продукції / А. Мартинюк // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 8. – С. 21-26.
59. Марченко С.І. Сільськогосподарська продукція як об'єкт аграрних правовідносин / С.І. Марченко // Актуальні питання реформування правової системи України : зб. ст. за матер. VI Міжн. наук.-практ. конф. (Луцьк, 29–30 травня 2009 р.) / уклад. Т.Д. Климчук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 411.
60. Мейер Д.И. Русское гражданское право / Д.И. Мейер. – М. : Статут, 1997. – 290 с.
61. Мельничук О.Ф., Опольська Н.М. Законодавство та право в агропромисловому комплексі України: Навчальний посібник. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2011 – с. 111
62. Мірошніченко А. М. Проблеми реалізації конституційного права «знати свої права і обов'язки» / Анатолій Миколайович Мірошніченко // Вісник. Юридичні науки. — Київ: Київський університет імені Тараса Шевченка, 2002. — Випуск 47. — С. 245.
63. Мірошніченко А.М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні: [монографія] / Мірошніченко А.М. – К.: Алтера; КНТ; ЦУЛ, 2009.
64. Мороз О.О. Теоретико-методологічні аспекти сучасної парадигми аграрного ринку // Вісник Вінницького політехнічного інституту, 2004, № 5
65. Назаренко В. И. Зарубежный опыт функционирования земельного рынка [Электронный ресурс] / В. И. Назаренко. – Режим доступа : <http://www.liberal.in.ua/./zarubezhniy-opit-funktsionirovaniya-zemel'nogo-rink>.

66. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. – С. 131.
67. Настіна О. І. Правові аспекти класифікації об'єктів права державної власності на землю / О.І. Настіна // Осінні юридичні читання: тези доповідей та наукових повідомлень Всеукраїнської наук. конф. молодих вчених (Харків, 12–13 листопада 2008 р.). – Харків, Нац. юрид. акад. України, 2008.
68. Настіна О.І. Правова характеристика права державної власності на землю в Україні / О.І. Настіна // Земельне право України: теорія і практика. – 2008. – №10.
69. Носік В.В. Конституційні засади реалізації права власності на землю в Україні / В.В. Носік // Актуальні питання приватизації та оцінки земель: зб. наук. праць / [під ред. Б.А. Семененка]. – Суми: ВВП “Мрія-1” ЛТД, 1999.
70. Носік В.В. Особливості набуття державою права власності на землю / В.В. Носік // Земельне право України. – 2006. – № 3.
71. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу: [монографія] / Носік В.В. – К.: Юрінком Інтер, 2006.
72. Олексенко Р. И. Рыночные отношения в современном философско-экономическом дискурсе // Новый университет. Экономика и право. 6-7(27-28). 2013
73. Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. – К. : Знання, 2000. – 210 с.
74. Панченко П. П. Деформація в розвитку українського села у 80-х на початку 90-х років / П. П. Панченко // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 18–29.
75. Пахомова А.О. Особливості інформатизації аграрної науки в Україні / А.О. Пахомова // Юридичний вісник. – Одеса, 2014. – № 3. – С. 53-57.

76. Полюхович Л. І. Особливості правового регулювання переробки сільськогосподарської продукції в умовах членства України у Світовій організації торгівлі / Л. І. Полюхович // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – Вип. 165, ч. 3. – С. 147–153.
77. Попова Р. С. Помещичье предпринимательство в период кризиса феодально-крепостнических отношений / Р. С. Попова // Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР. – Днепропетровск : ДГУ, 1981. – С. 146-153.
78. Правові основи майнових і земельних відносин : навч. посіб. / Колектив авторів ; За заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К. : Магістр – ХХІ сторіччя, 2006. – 382 с.
79. Присяжнюк Ю. П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні / Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 5; До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в ХІХ ст. – Черкаси, 1996. – С. 67-69
80. Рибалкін В. О., Лазня І. В. Теорія власності. — К.: Логос, 2000. — 279 с.
81. Рибалкін В. О. Теорія власності / В. О. Рибалкін, І. В. Лазня. – К. : Логос, 2000.
82. Романко С.М. Економіко-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції : автореф. дис. канд. юрид. наук, 12.00.06 / С.М. Романко; Національний аграрний університет. – К., 2008.- С. 12.
83. Самсонова Я. О. Договір контрактації винограду / Я. О. Самсонова // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 103. – С. 132–139.

- 84.Святченко Л. Значення договору контрактації у цукробуряківництві на сучасному етапі розвитку аграрних відносин / Л. Святченко // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 9. – С. 149–152.
- 85.Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / Скакун Олена Федорівна ; пер. з рос. — Харків : Консум, 2001. — 337 с.
- 86.Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – 264 с. – С. 50.
- 87.Статистична інформація ГПУ - [Електронний ресурс]. – Режим доступу
:http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112657&libid=100820
- 88.Сторожев Н. В. Правовое положение колхоза на современном этапе : внутрихозяйственные аспекты / Сторожев Николай Васильевич. — Минск : Наук. и техн., 1975. — 248 с.
- 89.Сургай Г. І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний курс / Сургай Г. І. – К. : Либідь, 1991. – 180 с.
- 90.Табінський В.А. Аналіз стану фермерських господарств в Україні / В.А. Табінський, Є.О. Колеснік, І.С. Сіліна // Молодий вчений. – 2016. - № 6. – С. 112.
- 91.Темброва Н. Аграрна історія України на межі ХІХ – ХХ ст.: зміна парадигми / Н. Темброва // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка, – Т. 30. Історія. Філософія – С. 7-10
- 92.Тімуш І.С. Класифікація неустойок за цивільним законодавством України. /І.С. Тімуш// Науковий вісник національної академії внутрішніх справ, № 1, 2013 – С. 22
- 93.Трещалина А.В. Информационные технологии в сервисе / Анна Владимировна Трещалина – М.: МГГУ им. М.А. Шолохова, 2010. – 112 с.
- 94.Уркевич В.Ю. Аграрні правовідносини в Україні : автореф. дис. ... доктора юрид. наук, спеціальність 12.00.06; Національна юридична академія ім. Я. Мудрого / В.Ю. Уркевич. – Х., 2007. – С. 13.

95. Федоренко В. Ф. Научно-информационное обеспечение инновационного развития в сфере сельского хозяйства / Вячеслав Филиппович Федоренко. – М.: ФГБНУ «Росинформагротех», 2011. – 368 с.
96. Фихте Иоганн Готлиб. Замкнутое торговое государство: Философский проект, служащий дополнением к науке о праве и попытке построения грядущей политики / Иоганн Готлиб Фихте / Э.Э. Эссен (пер.с нем.), В.И. Невский (вступ.ст.). – М. : Красная новь, 1923. – 175 с.
97. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. П. Данильян, О. П. Дзюбань, С.І. Максимов та ін./ Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / О.Г. Данильян (ред.). – Х.: Право, 2009. – 208 с.
98. Хайдараж Х. Особливості правового положення сільськогосподарського переробного кооперативу як суб'єкта договору контрактації / Х. Хайдараж // Аграрне та природо ресурсне право. – 2013. – № 7. – С.91-96.
99. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 років. – Т. 3. – Прага, 1921. – 110 с.
100. Цивільне право України : [навч. посіб.] / за заг. ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. – К. : Істина, 2004. – С. 112.
101. Циткилов П. Я. Развитие аграрного сектора Украины и Российской Федерации (общественно-политический аспект) / Циткилов П. Я. – К. : УГАУ, 1992. – 197 с.
102. Шевченко Я.М. Проблеми вдосконалення правового регулювання права приватної власності: монографія / Шевченко Я.М., Венецька М.В., Кучеренко І.М. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002.

103. Шейфер С.А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / С.А. Шейфер. — Самара : Изд-во «Самарский университет», 2004. — 191 с.
104. Шляхи підвищення рівня життя сільського населення в Україні / за ред. Р. Шмідта.— К., 2003. — 38 с.
105. Щербина В. Господарсько-правова відповідальність: галузевий підхід, особливості застосування та напрямки подальших наукових досліджень. /В. Щербина // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – ЮРИДИЧНІ НАУКИ. – 3(97)/2013 – С. 10
106. Щетініна Т.О. Історичні аспекти правового регулювання договору контрактації сільськогосподарської продукції / Т.О. Щетініна // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2014. – № 9-2. – Т. 1. – С. 49–52.
107. Юридическая энциклопедия / [под ред. М. Ю. Тихомирова]. – М. : Юридинформцентр, 1997. – С. 47.
108. Янчук В. В. Джерела аграрного права / Янчук Володимир Васильович // Аграрне право України : підр. / За ред. В. З. Янчука — К. : Юрінком, 1996. — с. 35—36
109. Assuring Food Safety and Quality : Guidelines for Strengthening National Food Control Systems / Food and Agriculture Organization of the United Nations, World Health Organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wpro.who.int/foodsafety/documents/docs/English_Guidelines_Food_control.pdf
110. Botemiller H. Codex Adopts Ractopamine Limits for Beef and Pork / H. Botemiller // Food Safety News. – July 6, 2012 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.foodsafetynews.com/2012/07/codex-votes-69-67-to-advance-ractopamine-limits-for-beef-and-pork/#.WOK6CNSLRH0>

111. Codex Alimentarius. International Food Standards // World Health Organization, Food and Agriculture Organization of the United Nations / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/standards/en/>
112. Enticott Gareth. The changing role of veterinary expertise in the food chain / G. Enticott, E. Donaldson // Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences. – V. 366. – 2011. – July 12 / URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3130392/>
113. Jiří Davidek. Quality Control of Raw Materials / J. Davidek // Encyclopedia of Life Support System / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.eolss.net/Sample-Chapters/C10/E5-08-03-01.pdf>
114. Regulation (EC) No 178/2002 of the European Parliament and of the Council of 28 January 2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety Authority and laying down procedures in matters of food safety // Official Journal of the European Communities. – L. 31/1. – 2002. – pp. 1-24.
115. Resolution of UN General Assembly adopted on 27 July 2015 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/69/313&Lang=E

Теоретико-правові проблеми регулювання ринкових відносин у сфері аграрного виробництва

Монографія

*За загальною редакцією доктора юридичних наук,
професора І.Ю. Сальмана*

Комп'ютерна верстка

Здано до складання   Підписано до друку
Формат 60x84 1/16. Ум. др. арк.   Тираж
РВІКВ, Сектор оперативної поліграфії БНАУ.
09117, Біла Церква, Соборна площа, 8/1; тел. 33-11-01.